

Teorije zavjere u Bosni i Hercegovini

Istraživanje zavjereničkih uvjerenja
u postkonfliktnom društvu

Vladimir Turjačanin :: Srđan Puhalo :: Duška Šain

**FRIEDRICH
EBERT
STIFTUNG**

Vladimir Turjačanin
Srđan Puhalo
Duška Šain

Teorije zavjere u Bosni i Hercegovini

Istraživanje zavjereničkih uvjerenja
u postkonfliktnom društvu

Sarajevo, 2018. godine

Naziv publikacije: Teorije zavjere u Bosni i Hercegovini - Istraživanje zavjereničkih uvjerenja u postkonfliktnom društvu

Izdavač: Friedrich-Ebert-Stiftung

Autori: Vladimir Turjačanin, Srđan Puhalo i Duška Šain

Recezeni: Iris Žeželj (Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu) i Nebojša Blanuša (Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu)

Za izdavača: Marius Müller -Hennig

Lektura: Igor Simanović

DTP: Aleksandar Aničić

Prevod: Damir Arsenijević i Mary McEntegart

Štampa: Amosgraf Sarajevo

Tiraž: 300 primjeraka

Sva prava pridržana od strane Friedrich-Ebert-Stiftung BiH. Stavovi i mišljenja izneseni u ovoj publikaciji su autorski i ne predstavljaju izričite stavove i mišljenja izdavača. Friedrich-Ebert-Stiftung ne garantuje za tačnost podataka koji su izneseni u ovoj publikaciji. Komercijalna upotreba izdanja nije dozvoljena bez pismene saglasnosti Fondacije.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka

Bosne i Hercegovine, Sarajevo

316.6(497.6)

TURJAČANIN, Vladimir

Teorije zavjere u Bosni i Hercegovini : istraživanje zavjereničkih uvjerenja u postkonfliktnom društvu / Vladimir Turjačanin, Srđan Puhalo, Duška Šain. - Sarajevo : Friedrich Ebert Stiftung, 2018. - 162 str. : ilustr. ; 25 cm

O autorima: str. [5]. - Bibliografija: str. 135-150 ; bibliografske i druge bilješke uz tekst.

ISBN 978-9958-884-72-6

1. Puhalo, Srđan 2. Šain, Duška

COBISS.BH-ID 26727430

Vladimir Turjačanin :: Srđan Puhalo :: Duška Šain

Teorije zavjere u Bosni i Hercegovini
Istraživanje zavjereničkih uvjerenja u
postkonfliktnom društvu

Sadržaj

Teorije zavjere	11
Šta su teorije zavjere?	14
Kontekstualno-istorijski okviri javljanja teorija zavjere	18
Istorijat jedne teorije zavjere: <i>Protokoli sionskih mudraca</i>	21
Teorije zavjere i društveno povjerenje	24
Da li je vjerovanje u teorije zavjere oblik paranoje?	26
Socijalni identitet i teorije zavjere	29
Društvene manjine i teorije zavjere	33
Crte ličnosti i vjerovanje u teorije zavjere	35
Problem istraživanja	39
Metod istraživanja	41
Izbor uzorka	41
Ispitanici	42
Mjere	43
Struktura vjerovanja u teorije zavjere u Bosni i Hercegovini	47
Teorije zavjere kao zatvoreni sistem uvjerenja	47
Diskusija nalaza	56
Raširenost vjerovanja u teorije zavjere i sociodemografski korelati	59
U koje teorije zavjere najviše vjeruju građani BiH?	60
Sociodemografske razlike u prihvatanju teorija zavjere	62
Diskusija nalaza	75
Teorije zavjere i grupni odnosi	81
Međugrupne emocije i prihvatanje teorija zavjere	85
Socijalne identifikacije i prihvatanje teorija zavjere	87
Lična i kolektivna zabrinutost i prihvatanje teorija zavjere	90
Diskusija nalaza	91
Povjerenje u institucije, društveno učešće i prihvatanje teorija zavjere	95
Diskusija nalaza	100
Teorije zavjere i crte ličnosti	103
Diskusija nalaza	105
Kako smanjiti uticaj štetnih teorija zavjere?	107
Zašto teorije zavjere mogu biti štetne?	108
Teorije zavjere u bosanskohercegovačkom društvu	110
Strategije razotkrivanja teorija zavjere	111
Šta uraditi u našem slučaju?	114
Završna razmatranja	121
Rasprostranjenost i struktura zavjereničkih uvjerenja	122
Teorije zavjere u sociopsihološkom kontekstu	125
Društveno povjerenje i teorije zavjere	128
Štetne teorije zavjere i njihovo razotkrivanje	130
Ograničenja i preporuke	133
Literatura	135
Prilog	151

O autorima

Vladimir Turjačanin je redovni profesor Socijalne psihologije na Studijskom programu psihologija Filozofskog fakulteta Univerziteta u Banjoj Luci. Profesionalno ga interesuju pitanja etniciteta, socijalnog identiteta, međugrupnih odnosa i predrasuda. Objavio je više knjiga iz oblasti etničkog identiteta, od kojih su neke prevedene na engleski jezik.

Srđan Puhalo je doktor psiholoških nauka i zaposlen je u banjalučkoj agenciji Prime Communications. Njegovo polje interesovanja su socijalna i politička psihologija.

Duška Šain je završila master studije psihologije na Filozofskom fakultetu u Banjoj Luci 2015. godine. Radi kao vaspitač u Kazneno-popravnom zavodu Banja Luka od 2016. godine. Uža područja interesovanja su joj socijalna psihologija, penalna psihologija i psihoterapija.

Predgovor urednika

Društveno i institucionalno povjerenje su suštinski elementi i preduslovi za svaku funkcionalnu i vitalnu demokratiju. Pa ipak, ove dimenzije povjerenja nisu naročito izražene u društvima u tranziciji u jugoistočnoj Evropi uopšte, a posebno u Bosni i Hercegovini. I zaista, politika se u Bosni i Hercegovini prevashodno doživljava kao toksična, gdje ljudi ne vjeruju ni institucijama niti političarima. Takvi preduslovi daju plodno tlo za političko mobilisanje putem širenja straha i daljeg nepovjerenja – a ovo hrani teorije zavjere i pomaže im da procvjetaju.

Mali broj ljudi će propitivati tvrdnju da su teorije zavjere veoma prisutne u Bosni i Hercegovini, ovom društvu nedostaje dublje razumijevanje puteva nastanka teorija zavjere. Radi toga je ovaj doprinos naučnika sa Univerziteta u Banjoj Luci jednom empirijski zasnovanom regionalnom istraživačkom projektu veoma relevantan. On daje jedan od najvažnijih sastojaka za protiv-otrov za opasne društvene i političke posljedice teorija zavjere: a to je čvrsta analiza, zasnovana na činjenicama.

Fondacija Friedrich Ebert u Bosni i Hercegovini rado je podržala ovo važno istraživanje i nada se da će ono doprinijeti podizanju svijesti i razumijevanju fenomena teorije zavjere, te da će dati dodatni impuls za dalja istraživanja u Bosni i Hercegovini, kao i u regionu.

Marius Müller-Hennig

Decembar 2018.

O knjizi

Knjiga koja je pred vama rezultat je empirijske studije u kojoj smo, prvenstveno sa psihološke strane, istraživali fenomen vjerovanja u teorije zavjere. Iako tema kojom se bavimo nije nova, kod nas nije mnogo proučavana i, s te strane, predstavlja pionirsko istraživanje. Knjiga je pisana na akademski način, gdje je prvo predstavljen pregled dosadašnjih teorijskih i empirijskih saznanja o teorijama zavjere, zatim slijede analize empirijskih podataka sa terena, te, na kraju, diskusija nalaza i preporuke. Uprkos ovom akademskom stilu pisanja, trudili smo se da tekst bude čitljiv i onima koji ne dolaze iz redova društvenih nauka.

Prilikom čitanja, moramo sve vrijeme imati na umu da je naše istraživanje presjek trenutnog društvenog i političkog konteksta Bosne i Hercegovine. Istraživanje na terenu obavljeno je tokom ljeta 2018. godine, kad su se političke strasti u godini opštih izbora podgrijavale. Ovakva atmosfera, jasno, može ostaviti posljedice po rezultate bilo kakvih sociopsiholoških istraživanja, a pogotovo "vrućih" tema kakve su teorije zavjere. Imajući to na umu, ali i da je u pitanju "svježa" studija o jednom aktuelnom društvenom fenomenu, nadamo da se da će rukopis predstavljati vrijedan doprinos znanju iz oblasti socijalnih i psiholoških nauka.

Želimo da se zahvalimo Iris Žeželj, sa beogradskog Filozofskog fakulteta, te Nebojši Blanuši, sa zagrebačkog Fakulteta političkih nauka, koji su prvi pročitali radnu verziju rukopisa i svojim opaskama i prijedlozima usmjeravali nas da rukopis uobličimo u konačnu verziju teksta.

Istraživanje i publikacija su logistički i finansijski potpomognuti od strane fondacije Friedrich Ebert Stiftung. Istraživanje je dio aktivnosti evropske istraživačke mreže COST 15101 akcije "Komparativne analize teorija zavjere" (eng. Comparative analyses of conspiracy theories).

Rezime

Teorije zavjere u Bosni i Hercegovini - Istraživanje zavjereničkih uvjerenja u postkonfliktnom društvu

Osnovni istraživački problem ove studije predstavlja identifikaciju, učestalost i determinante vjerovanja u teorije zavjere u bosanskohercegovačkom kontekstu. Teorije zavjere se mogu, u najširem smislu, definisati kao skup pojednostavljenih i najčešće empirijski neutemeljenih uvjerenja u kojima sveprisutna i moćna grupa učesnika koordinisano organizuje aktivnosti sa zlonamjernim i štetnim ciljevima. Naš problem je bio tretiran kroz više istraživačkih pitanja i zadataka: Kakav je istorijat teorija zavjere? Kako se teorije zavjere proučavaju u društvenim naukama? Koje teorije zavjere su rasprostranjene u našem društvu? Kakve su one u poređenju sa regionalnim i internacionalnim kontekstima? Koliko su one rasprostranjene različitim stratumima populacije? Koji su socijalni i psihološki korelati prihvatanja teorija zavjere? Kakva je psihološka struktura vjerovanja u teorije zavjere? Postoje li načini da se smanji uticaj štetnih teorija zavjere?

Osnovni dizajn našeg istraživanja je deskriptivno-korelacioni nacrt, zasnovan na kvantitativnoj anketnoj studiji. Istraživanje je sprovedeno u drugoj polovini maja 2018. godine, na uzorku punoljetnih stanovnika Bosne i Hercegovine, metodom anketiranja licem u lice. Prilikom izbora uzorka, vodilo se računa o bitnim demografskim odlikama populacije BiH. Ukupno je ispitano 1046 ispitanika (53% žena), sa prosjekom starosti od 42 godine. Ukupno je bilo 68.5% ispitanika iz Federacije BiH, 29.5% iz Republike Srpske, a 2% iz Distrikta Brčko. Kad je u pitanju etnička struktura uzorka, oko 14% ispitanika izjasnilo se kao Hrvati, oko 42% kao Bošnjaci, oko 31% kao Srbi, oko 11% kao Bosanci, te oko 2% kao Drugi. Glavna registrovana varijabla u istraživanju nam je bila vjerovanje u teorije zavjere, koja je procjenjivana skalom koja je sadržala 24 stavke koje su predstavljale specifične teorije zavjere. Polovina stavki bile su lokalno specifične, a druga polovina predstavljala je globalno prisutne teorije zavjere. Upitnik je sadržavao i druge varijable, poput crta ličnosti, važnosti socijalnih identifikacija, cinizma, autoritarnosti, nacionalizma, konzervativizma, percepcije društvene nepravde, osjećanja prema drugim etničkim grupama, povjerenja u institucije, te političke i socijalne participacije.

Rezultati pokazuju da skoro svaki ispitanik vjeruje u bar jednu teoriju zavjere, od 24 koje smo im ponudili. Dvije trećine ispitanih vjeruje da je privatizacija rezultat sprege mafije i državnih struktura i onih koji vjeruju da velike korporacije rade na uništavanju interesa malih tržišta širom svijeta. Neznatno manji je procenat ispitanika koji smatraju da velike farmaceutske firme namjerno šire razne bolesti kako bi povećale prodaju lijekova, da je sudbina naroda i država na Balkanu rezultat zakulisnih igara imperijalističkih sila, te da je bivša Jugoslavija uništena da bi kapitalizam zamijenio socijalističko uređenje. Najveće razlike po sociodemografskim karakteristikama našli smo između pripadnika različitih etničkih grupa. Ispitanici različitih etniciteta najviše se razlikuju na stavkama vjerovanja u teorije zavjere koje se odnose na međuetničke relacije, kao posljedice sukoba 90-ih godina. Takođe, vidjeli smo da se socioekonomski slojevi društva razlikuju po stepenu prihvatanja teorija zavjere, i to tako da niži stratumi društva radije prihvataju ove narative.

Na osnovu veza između prihvatanja teorija zavjere i socio-psiholoških varijabli, vidimo da u našem kontekstu prihvatanje teorija zavjere ide uz klaster desnih, tradicionalnih i konzervativnih stavova, koje karakteriše i stalna zabrinutost za sopstvenu grupu, te udaljavanje od drugih kolektiva. Dalje, vidimo da ljudi koji više prihvataju zavjereničke narative imaju generalno ciničniji pogled na društvo, kao na anomično i nepravedno, te selektivno vjeruju u birane institucije, ne učestvuju puno u društvenim akcijama, ali su skloniji političkom angažmanu.

U zaključcima studije predlažemo preporuke o tome šta vlasti i društvo mogu učiniti kako bi se suprotstavile štetnom uticaju nekih teorija zavere. Prva opšta preporuka, na osnovu zdravog razuma i rezultata ove studije, jeste da društvene i političke institucije trebaju biti otvorene i transparentne. Druga opšta preporuka govori o dugoročnom pristupu kroz obrazovni sistem gdje se treba više fokusirati na razvoj kritičkog mišljenja i istraživačkih vještina kod mladih. Treća preporuka je da institucije civilnog društva, tj. nevladine organizacije, mediji i javnost moraju da rade zajedno u pravcu razotkrivanja teorija zavere. Na kraju, javnost u cjelini treba senzibilizirati u pogledu zavjereničkih narativa, a posebno onih koji su ukorjenjeni u ideološkim sukobima. Na samom kraju rada razmatramo pitanja i ograničenja studije i ideje o mogućim poboljšanjima dizajna istraživanja.

Teorije zavjere

11. septembar 2001. godine ostaće zapamćen kao jedan od najtraumatičnijih događaja za američku javnost u novijoj istoriji. Četiri američka putnička aviona, oteta od strane terorista-samoubica, srušila su se na više lokacija u SAD. Najtragičnije posljedice ostavilo je udaranje dva aviona u dvije zgrade Svjetskog trgovačkog centra u Njujorku. U ovim kombinovanim napadima poginulo je ukupno 2749 osoba, uz nekoliko hiljada povrijeđenih. Američka administracija odmah je izdala zvanično saopštenje, u kome se za ove napade okrivljuje mreža ekstremnih islamističkih terorista pod imenom Al-Qaeda, čiji su predstavnici naknadno i sami preuzeli odgovornost za događaje. Bilo kako bilo, nakon ovog događaja, američka i svjetska javnost je bila (i još uvijek je) preplavljena različitim alternativnim tumačenjima uzroka i aktera ovog događaja. Jedno od uvjerenja bilo je da su pojedinci iz američkih tajnih službi stajali iza ovih napada, želeći da profitiraju od posljedica, putem većeg uticaja ovih službi na društvo i politiku. Sljedeća verzija je bila da je izraelska obavještajna agencija Mossad odigrala ključnu ulogu, sa ciljem pridobijanja američke javnosti u borbi protiv bliskoistočnih muslimana. U opticaju su bile i teorije o tome da su odgovorni saudijska vladajuća kuća i porodica Bush, zbog zajedničkih ekonomskih interesa. Takođe, alternativna objašnjenja idu i tako daleko da ove događaje pripisuju zavjereničkim akcijama vanzemaljskih bića koja su zaposjela uticajne osobe iz svjetske politike, a koja djeluju protiv čovječanstva (McConnachie & Tudge, 2013).

SFR Jugoslavija raspala se u nizu dešavanja tokom 1991. i 1992. godine, kad su se neke od njenih republika, kroz referendum, otcijepile od savezne države. Neriješena pitanja tokom raspada savezne države izazvala su više krvavih oružanih sukoba između etničkih grupa tokom 90-ih godina prošlog vijeka. Pored činjenice da se s kraja 80-ih i početkom 90-ih godina dešavala disolucija nekadašnjeg "istočnog bloka" i da je raspad SFRJ koincidirao sa globalnim historijskim dešavanjima, oko raspada države kola i više različitih interpretacija. Kad je u pitanju većinsko srpsko stanovište, za raspad SFRJ krive su udružene akcije Njemačke, Vatikana, te Slovenije i Hrvatske, koje su napustile državu da bi pobjegle od većinskog srpskog uticaja u zajedničkoj državi. Sa strane hrvatskog tumačenja, jedini krivci za raspad države su Srbi,

čiji je plan za ostvarenje Velike Srbije rezultirao osjećanjem ugroženosti drugih naroda, te raspadom savezne države (Karabeg, 2015).

Između 1941. i 1945. godine, milioni ljudi ubijeni su u koncentracionim logorima nacističke Njemačke. Stradali su Slaveni, Romi, komunisti, disidenti, homoseksualci, mentalno i fizički oboljeli. Međutim, u najvećoj mjeri u ovom planskom ubijanju stradali su Jevreji, njih oko 6 miliona (oko 60% populacije evropskih Jevreja). Ovo stradanje jevrejskog stanovništva naziva se Holokaust, te označava nacističku genocidnu ideju pod ciničnim terminom "finalno rješenje jevrejskog pitanja". Iako su ove činjenice ustanovljene u zvaničnim historiografskim izdanjima, postoje grupe kvaziistoričara koje se nazivaju "negatori Holokausta", odnosno "revizionisti" koji se protive oficijelnim tumačenjima istorije stradanja u Holokaustu. Oni tvrde da su sve brojke, vezane za stradanje Jevreja, pretjerane, te na razne načine pokušavaju osporiti validnost činjenica vezanih za Holokaust. Ovi revizionisti često se predstavljaju kao borci za slobodu govora, skeptici koji stavljaju na iskušenje zvanične dogme, te na taj način, u stvari, doprinose boljem društvu. Kroz njihova tumačenja, Jevreji su kreirali čitav narativ Holokausta, ne bi li profitirali na razne načine, a sa njima i čitava industrija eksploatatora Holokausta (McConnachie & Tudge, 2013).

Šta je zajedničko ovim vremenski i prostorno izolovanim društvenim događajima? Zajedničko im je da je oko njih stvoren narativ teorija zavjere. Teorije zavjere predstavljaju objašnjenja važnih društvenih dešavanja kroz tajne aktivnosti snažnih i obično zlonamjernih socijalnih aktera. Na primjer, više od pola Amerikanaca vjeruje da je Lee Harvey Oswald bio samo jedan od učesnika u ubistvu John F. Kennedyja ("Democrats and Republicans differ on conspiracy theory beliefs", 2013). Ovakve interpretacije događaja često su rezultat pogodnih društvenih okolnosti, poput nestabilnog društva i specifičnih sociopsiholoških faktora, poput ličnih uvjerenja i odlika ličnosti. Izvori ovakvih interpretacija društvenih događaja mogu biti manje ili više vidljivi. Nekad su rezultat medijskih spinova političkih elita sa ciljem dobijanja političkih poena, a nekad su rezultat spontanog širenja glasina. U bosanskohercegovačkom i širem regionalnom društvenom kontekstu svakodnevno smo svjedoci pojavljivanja različitih teorija zavjere u vezi sa konkretnim političkim primjerima. U proteklih nekoliko mjeseci mogli smo

vidjeti sljedeće različite kontekstualno specifične primjere. Jedan od takvih primjera bila je i priča o destabilizaciji aktuelne vlasti u RS: "Plan za destabilizaciju RS, koji uveliko sprovode stranci u Republici Srpskoj, uz pomoć članica opozicionog Saveza za promene – SDS-a, PDP-a i NDP-a, predvodi operativac engleske obaveštajne službe Entoni Monkton, agent britanske obaveštajne službe MI 6 i njegovi saradnici, potpomognuti logistikom i angažmanom pojedinaca iz američke Ambasade u Sarajevu" (SRNA, 2017). Čak i relativno nepovezani događaji mogu se dovesti u vezu, tako da su neki mediji tuču navijača na beogradskom derbiju interpretirali kao: "Hrvati izazvali rat na derbiju! Strane službe htele nemire na ulicama Beograda – CILJ RUŠENJE VUČIĆA!" (Informer, 2017) Iako se ove vijesti mogu podvesti pod rubriku neprovjerenih ili lažnih vijesti, one imaju potencijal da postanu i teorije zavjere. U svim ovim slučajevima, kao glavni zavjerenički akteri koji djeluju iz pozadine, imenuju se internacionalne grupe ili pojedinci koji ostvaruju određene zaplete protiv vladajućih političkih grupa, a posredno i protiv čitave javnosti.

Ovo su samo neki od primjera trenutnih i lokalno specifičnih teorija zavjere, dok postoje i brojne druge koje su manje-više globalno zastupljene, kao npr. teorija o porijeklu HIV virusa. Takođe, teorije zavjere mogu biti manje ili više štetne po ljudske odnose. Na primjer, vjerovanje u to da je Zemlja ravna ploča, a da tu činjenicu od javnosti krije naučna zajednica, ne mora da utiče značajno na međuljudske odnose, niti na situaciju u društvu. S druge strane, uvjerenje da Jevreji imaju plan da ovladaju svijetom putem kontrole finansija, može da služi kao snažna legitimizacija predrasuda prema čitavom narodu. U posljednjih nekoliko godina raste interesovanje u društvenim naukama za proučavanje teorija zavjere, njihovih uzroka i posljedica. Ljudi su privučeni teorijama zavjere jer njima zadovoljavaju različite vrste motiva. Ti motivi kreću od potrebe da ljudi razumiju svijet i dešavanja oko sebe, da se stekne osjećaj kontrole i sigurnosti, te da se očuva pozitivna slika sebe i svoje društvene grupe (Douglas, Sutton, & Cichocka, 2017). Vjerovanje u teorije zavjere najčešće šteti društvenim procesima, jer, pored toga što podriva društveno povjerenje i vjerovanje u institucije društva, one mogu biti instrument političke manipulacije. Za posljedicu djelovanja politizovanih teorija zavjera možemo imati i pritisak prema pripadnicima političkih i društvenih manjina.

Rad na smanjivanju ovih uvjerenja nije tako jednostavan, jer podrazumijeva širu društvenu akciju, ali je neophodan jer ponekad ugrožavaju i čitave populacije. Na primjer, antivakcionalne teorije zavjere mogu da doprinesu širenju epidemija davno iskorijenjenih bolesti. Kao što smo rekli, neke teorije zavjere koje su rezultat političke i medijske manipulacije za posljedicu mogu imati delegitimizaciju akcija određenih političkih učesnika, te širenje političkih podjela u društvu. Sve ove štetne posljedice nije moguće u potpunosti kontrolisati. Ipak, pokušaji kontrole širenja štetnih teorija zavjera pokušavani su različitim tehnikama – od zabrana, preko kontrainformisanja, do ismijavanja.

Istraživanja teorija zavjere u socijalnim naukama bivaju šire popularizovana tek u posljednjoj deceniji. Iako je većina publikacija koje se bave ovim fenomenom izašla na zapadnim tržištima, ne treba misliti da su teorije zavjere samo zapadnjački fenomen. Najčešće se ove teorije pojavljuju kao reakcija na globalizacijske procese, širenje kapitalizma i američkog uticaja na vojnom, političkom i ekonomskom planu (Byford, 2014). Najizrazitije antizapadnjačke teorije zavjere, bazirane na idejama o zloćudnim zavjerama protiv lokalne kulture i tradicije, nalaze se u istočnoj Evropi. Širom islamskog svijeta nalaze se teorije zavjere u čijem centru se nalaze Jevreji, dok u Africi dominiraju teorije zavjere vezane za porijeklo HIV virusa, koje u velikoj mjeri podrivaju javne zdravstvene kampanje za borbu protiv AIDS-a (Byford, 2014; Sunstein & Vermeule, 2009a; Swami, 2012).

Šta su teorije zavjere?

Zavjera se obično određuje kao organizovano tajno planiranje izvjesne zlonamjerne akcije na štetu drugih osoba. Riječ *zavjera* ima negativnu konotaciju i obično se smatra postupkom kojim se organizuje neka kriminalna djelatnost. Dodatak riječi *teorija* uveliko mijenja značaj ovog konstrukta. U najširem smislu, *teorija zavjere* označava činjenično ili spekulativno zasnovano objašnjenje nekog događaja uz atribuiranje zavjereničkih namjera (Keeley, 1999). Ovakvo široko određenje ne odražava u potpunosti nešto uže značenje koje se upotrebljava u svakodnevnom

govoru. Obično kad kažem se neko urotio protiv mene, neću biti okarakterisan kao "teoretičar zavjere", već kao ugrožena osoba (u boljem slučaju), ili kao paranoik (u gorem slučaju). I oni koji vjeruju, isto kao i skeptici, smatraju da oni koji vjeruju u teorije zavjere pripadaju klasi upitno racionalnih osoba. S druge strane, vjerovanje u *postojanje zavjera*, smatra se, odlikuje one koji znaju nešto što drugi ne znaju.

Teorija zavjere podrazumijeva objašnjenja ne individualnih, već socijalnih dešavanja, a najčešće i događaja globalnih razmjera, kao što su farmaceutske ili bankarske zavjere za postizanje ekonomske dominacije. Takođe, teorije zavjere obuhvataju narative u kojima se pretpostavljaju zle namjere po velike skupine ljudi, npr. čovječanstvo u cjelini ili neke klase ljudi. Dalje, kad se upotrebljava termin *teorija zavjere* u svakodnevnom govoru, korištenje termina *teorija* označava da nije u pitanju atribucija za koju se misli da je zvanična, već suprotno, uvijek predstavlja neoficijelno tumačenje. Tačnije, *teorija zavjere* ima pežorativni prizvuk, te u performativnom smislu označava vrstu objašnjenja zasnovanu na nedostatku dokaza ili logičkoj nedosljednosti (Byford, 2011). Obično, kad se nečija objašnjenja društvenih dešavanja žele proglasiti neozbiljnim ili čak djetinjastim, govori se o osobi koja priča o teorijama zavjere. S druge strane, zavjere se dešavaju svakodnevno. Političke organizacije, tajne službe i druge državne organizacije često planiraju aktivnosti protiv određenih grupa ljudi ili drugih država, koje mogu biti okarakterisane kao zavjere. Na primjer, organizovana aktivnost američkog predsjednika Richarda Nixona i njegovih saradnika na štetu političara demokratske stranke u Watergate skandalu, s početka 70-ih godina XX vijeka, ne karakteriše se kao teorija zavjere, već kao stvarna zavjera. Međutim, postoji alternativno objašnjenje koje se može okarakterisati kao teorija zavjere, u kome je Nixonu "smješteno" od strane Henryja Kissingera, da bi bio uklonjen sa mjesta predsjednika (Abraham, 1985).

Sa epistemološke tačke gledišta, nije lako povući liniju između stvarnih i izmišljenih zavjera. Ono što za jedne predstavlja očiglednu istinu, za druge predstavlja totalnu zabludu. Tako, teorije zavjere nekad se koriste kao oruđe u diskreditovanju drugih i kad su naučna gledišta u pitanju. U odličnom pregledu akademskih debata o prirodi teorija zavjere, Jovan Byford navodi da ponekad i etablirani naučnici, poput Noama Chomskog, u svojim

kritikama američke politike kao krivca za militarizaciju, zagađenje i eksploatatorski kapitalizam, bivaju okarakterisani kao teoretičari zavjere (Byford, 2011). Sam Chomsky, u svoju odbranu, smatra da postoje velike razlike u naučnom pristupu zasnovanom na analizi istorijskih i dokumentarnih činjenica, i spekulativnim pretpostavkama na kojima se baziraju teorije zavjere (Chomsky, 2006). Naravno, retorička uloga etikete teorije zavjere u diskreditaciji nije karakteristika samo akademskih rasprava, već se češće čuje i u javnim političkim raspravama. U političkom životu reći da je nešto "teorija zavjere" znači da taj neko umišlja stvari, dok priča o "stvarnim zavjerama" predstavlja samo izraz političkog opreza, što se bez problema koristi u javnom diskursu. Kad u političkom životu neko od zvaničnika biva optužen da skriva nešto, ta ideja biva odbačena sa konstatacijom da je u pitanju "teorija zavjere"¹. S druge strane, kad visoki politički zvaničnici označe nešto kao "zavjera", to se obično ne naziva "teorijom"². Ipak, zanimljivo i paradoksalno je da je u istraživanjima pronađeno da imenovanje nečega "teorijom zavjere" ne smanjuje vjerovanje u iste. Wood (2016) je, u eksperimentalnoj studiji, pronašao da kod ispitanika ne postoje značajne razlike u prihvatanju jednakih tvrdnji sa zavjereničkim narativima kad su nazvane teorijama zavjere, nasuprot kad ih je nazvao idejama. Takođe, ispitanici se nisu razlikovali po prihvatanju istih tvrdnji koje su nazvane optužbama za korupciju, nasuprot kad su nazvane teorijama zavjere. Tako, autor zaključuje da termin *teorija zavjere* posjeduje manji retorički potencijal nego što mu se pripisuje. Mogući razlog za ovaj nedostatak efekta može biti romantizacija narativa nekih teorija zavjere u popularnoj kulturi³ (Uscinski & Parent, 2014). Jedan od snažnih privlačnih faktora ove vrste sadržaja je da se svijet prikazuje na pojednostavljen način, kao potencijalno idilično mjesto koje je ugroženo jedino zlokobnim aktivnostima zavjereničkih aktera. Tako, ideja koja se nalazi u pozadini

¹ Npr. kad britanski premijer odbacuje optužbe o prisluškivanju: "Umjesto da se služite nejakim teorijama zavjere pokažite šta znate!" (Helm & Boffey, 2011)

² Npr. kad predsjednik RS opravdava svoje tvrdnje o tome da britanska vlast šalje desetine obavještajaca u BiH: "Ne vjerujem ni ja u teorije zavjere, ali vjerujem u zavjeru" (CPHA, 2018).

³ Karakterističan primjer popularne literature, bazirane na zavjereničkim narativima i kombinovanju stvarnih događaja i pseudoistorijskih tvrdnji, predstavljaju romani američkog autora Dana Browna (npr. *Da Vinčijev kod*). Takođe, tu spada i izuzetno popularna i dugovječna američka serija *Dosije X*, koja govori o pokušajima da se raskrinka zavjera u srcu američke vlasti, koja skriva činjenice o kontaktima sa vanzemaljcima.

vjerovanja u teorije zavjere je da, ukoliko eliminišemo zavjereničke aktere, svijet može krenuti dalje prema istini, pravdi i prosperitetu.

U pokušajima da razluče relativno stvarne zavjere od narativa teorija zavjere, autori navode bitne karakteristike objašnjenja teorija zavjere. Jedna od važnih osobina narativa teoretičara zavjere je da njihovo viđenje svijeta podrazumijeva da zavjere nisu raznolike i međusobno suprotstavljene, već da su međusobno povezane i da one, u stvari, pokreću svjetska dešavanja (Keeley, 1999; Popper, 1972). Druga bitna karakteristika je činjenica da teoretičari zavjere uglavnom ne vjeruju podacima zvaničnih institucija, već da i njih smatraju zavjereničkom manipulacijom (Olmsted, 2009). Drugim riječima, zavjere koje bivaju otkrivene, za teoretičare zavjere predstavljaju tek paravan za pozadinske "stvarne" zavjere koje se nalaze u srcu svjetskih dešavanja. Prethodno navedene osobine nužno dovode do jedne od ključnih osobina teorija zavjere, a to je neoborivost, odnosno nemogućnost opovrgavanja (Byford, 2011; Keeley, 1999). Za teoretičare zavjere svaki novi dokaz koji govori protiv njihove ideje predstavlja, paradoksalno, dokaz u korist njihove ideje o pokušaju da se skriju podaci koji idu u prilog njihovom viđenju stvari. Ovo se dešava jer oni koji prihvataju teorije zavjere obično smatraju da su akteri zavjera toliko moćni da kontrolišu sve informacione izvore i kanale: medije, univerzitete i naučne izvore. Tako se vjeruje da, zbog svoje svemoćnosti i želje da prikriju svoje aktivnosti, akteri zavjera su u stanju i da plasiraju lažne informacije koje mogu da odvuku sa pravih izvora zavjere. Ovo predstavlja vrstu mišljenja, gdje osoba bazira viđenje svijeta na konstrukcijama koje su zatvorene i rijetko podložne promjenama.

U pokušaju da konceptualno razluči teorije zavjere od stvarne zavjereničke politike, Bale (Bale, 2007) navodi nekoliko ključnih karakteristika teoretičara zavjere:

1. Oni vjeruju da zavjereničke grupe ne čine prosto pojedinci koji imaju neki interes koji žele da ostvare, već da su te grupe *utjelotvorenje zla*, odnosno da su intrinzički pokvarene. Vjeruje se da to nisu osobe politički ili finansijski zainteresovane da postignu svoj cilj, već osobe kojima je cilj da podriju ili unište naš način života i sve što je dobro. Ovaj manihejski način rezonovanja, tj. podjela svijeta na dobro nasuprot zlu, jedna je od ključnih odlika klasičnih teoretičara zavjere.

2. Oni vjeruju da su zavjereničke grupe *homogene i nepogrešive* u svojim namjerama, sa preciznim planom koordinisanih akcija. Vjeruje se da su to grupe čije su aktivnosti praktično nepogrešive i usljed toga ih je teško i raskrinkati. Čak i kad bi neke zavjereničke aktivnosti morale biti rezultat djelovanja ogromnog broja ljudi, oni se percipiraju toliko homogenim da se nigdje ne može pojaviti nijedan dokaz koji bi ih raskrinkao.

3. Oni vjeruju da su zavjereničke grupe *sveprisutne*, rasprostranjene i prostorno i vremenski. Vjeruje se da su to grupe koje mogu operisati na internacionalnom i globalnom nivou, kao i tokom dugih perioda, te se zbog toga mnoštvo događaja može povezati sa njima.

4. Oni vjeruju da su zavjereničke grupe *svemoguće*. Vjeruje se da zavjereničke grupe mogu da upravljaju velikim svjetskim događajima od istorijskog značaja. Jedan od načina da se ove aktivnosti zaustave je da se ozbiljno prihvate upozorenja teoretičara zavjere.

Iako je teško napraviti iscrpnu karakterizaciju teorija i teoretičara zavjere,⁴ imajući na umu većinu stvari o kojima smo diskutovali u prethodnim pasusima, teorije zavjere se mogu, u najširem smislu, definisati kao skup pojednostavljenih i najčešće pogrešnih uvjerenja u kojima sveprisutna i moćna grupa učesnika koordinisano organizuje aktivnosti sa zlonamjernim i štetnim ciljevima (Bale, 2007; Swami & Furnham, 2014).

Kontekstualno-istorijski okviri javljanja teorija zavjere

Iako istorijski i društveni uslovi koji dovode do pojavljivanja teorija zavjere u većoj mjeri prevazilaze okvire ovog rukopisa, osjećamo da postoji potreba da se naša studija uokviri i na taj način, makar u najkraćim crtama. Detaljan prikaz istorijskog pregleda uticajnih teorija zavjere u raznim istorijskim i kontekstualnim okvirima, možemo vidjeti kod Pipesa (Pipes, 1997) i Blanuše (Blanuša, 2009). Javljanje teorija zavjere smješta se u kontekst teorije socijalnih predstava, uz pomoć koje se objašnjava zašto su društvene krize

⁴ U tekstu ćemo se služiti i terminom *teoretičar zavjere*, ne kao oznakom za osobu koja proučava teorije zavjere, već za osobu koja rado prihvata narative teorija zavjere.

uvijek bile pogodno tle za teorije zavjere. Situacije krize, poput prirodnih katastrofa, gladi, raspada država, vode i krizi društvene konstrukcije svijeta, gdje sve izgleda van ravnoteže i smisla. Nakon toga slijedi proces traganja za objašnjenjima ko je odgovoran za nastalu situaciju. Ovdje, obično, dolazi do konstrukcije odgovornih, tj. neprijatelja koje treba pobijediti ili ukloniti, da bi se svijet ponovo doveo u ravnotežu (Blanuša, 2009).

Priča o paljenju Rima, koja datira iz 64. godine nove ere, kaže da je požar u Rimu izbio iz nepoznatih razloga i, zahvaljujući drvenim konstrukcijama kuća i vjetru, brzo se proširio, ostavljajući za sobom velike ljudske i materijalne žrtve. Nakon požara, u kriznoj situaciji uništenja i beskućništva, počele su da se šire teorije zavjere o tome da je imperator Neron, koji je bio odsutan za vrijeme požara, sam podmetnuo požar, da bi nakon toga mogao Rim obnoviti po vlastitim vizijama. Izgleda da se Neronu nisu svidjele ove teorije, te je on izašao sa sopstvenom teorijom zavjere, u kojoj je optužio hrišćansku zajednicu za podmetanje požara, što je dovelo do reakcije u vidu masovnog raspinjanja i spaljivanja hrišćana u to doba (Van Prooijen & Douglas, 2017).

Tokom srednjeg vijeka, epidemije kuge u Evropi bile su praćene uvjerenjima da su se Jevreji udružili sa Sotonom protiv hrišćanskog stanovništva, te da su oni direktno odgovorni za bolest i patnju. Ovo su pratili pogromi jevrejskog stanovništva, iako su od te kuge stradali i Jevreji. Ideje o pojavi tajnih društava, kao glavnih zavjerenika protiv crkve i monarhije, javile su se u 18. vijeku, u vrijeme revolucionarnih dešavanja. Francusku i američku revoluciju takođe su pratile teorije zavjere. U ovom slučaju, smatralo se da su svjetovne, ali mračne sile masona i iluminata, upletene da unište dotadašnji način života (Pipes, 1997).

Smatra se da su do polovine 19. vijeka dominirale teorije zavjere, u kojima su zavjerenici bili tajna društva, dok su se nakon tog perioda konkretizovale dvije vrste zavjereničkih atribucija: imperijalističke i jevrejske zavjere. Porijeklo vjerovanja u imperijalističke zavjere vjerovatno vodi porijeklo, s jedne strane, iz otpora prema angloameričkoj ekonomskoj ekspanziji u Evropi i Rusiji. Druga grupa teorija zavjere, u kojima Jevreji igraju glavnu ulogu, počela se javljati sa postrevolucionarnom emancipacijom Jevreja, koji su ponovo dobili društvena prava. Krajem 19. vijeka pojavljuje se famozni tekst *Protokoli sionskih mudraca*, krivotvoreno djelo u kome se prikazuje fabrikovana "autentična" zavjera jevrejskih vođa sa idejom da uspostave svjetsku

dominaciju. Sam tekst obiluje politički liberalnim idejama za to vrijeme, i smatra se da je prvobitna funkcija bila da se uvjeri ruski kralj Nikola II da su ruski liberali pijuni jevrejskih organizacija. Poslovni uspjeh porodice Rotschild učinio ih je vidljivim u međunarodnim okvirima. Tako su povezane opasnosti od liberalizma, imperijalizma i Jevreja kao zajedničkih neprijatelja "ustaljenog načina života". Jevreji postaju pogodna meta za teorije zavjere s lijeva, kao pripadnici kapitalističke eksploatatorske klase, ali takođe i s desna, kao pripadnici eksploatatora nejevrejskog stanovništva i istovremeno marksistički revolucionari. Sa formiranjem države Izrael, antisemitske teorije zavjere šire se i Bliskim istokom i čitavim islamskim svijetom. Pipes (Pipes, 1997) navodi da se, kao stalni narativi u antisemitskim teorijama zavjere, pojavljuju teme o: 1) kontinuiranoj zavjereničkoj aktivnosti Jevreja još od biblijskih vremena, 2) o sveprisutnosti Jevreja, u liku političkih vođa, poslovnih magnata i drugih uglednih građana, 3) o osnivanju i učešću u mnogim tajnim organizacijama koje upravljaju iz sjene, 4) o zajedničkom tajnom vijeću kojem se pokoravaju, te 5) o tome da su blizu ostvarenja svojih namjera.

Nakon Drugog svjetskog rata, kao posljedica Holokausta, donekle jenjavaju antisemitske teorije zavjere. Međutim, počevši od 90-ih godina dvadesetog vijeka, sa usponom političke ekstremne desnice nastavlja se ekspanzija teorija zavjere, kako u Evropi tako i u SAD. Kao reakciju na rast poreza, davanje građanskih prava određenim društvenim grupama, ograničavanje prava na oružje i generalno jačanje uticaja federalne vlade u SAD, u ekstremnim desničarskim krugovima nastaje kolokvijalni zavjerenički naziv za federalnu vladu: ZOG (Cionistički okupirana vlada, eng. Zionist Occupied Government). Ovaj termin najčešće koriste pripadnici američke krajnje desnice i bjelačkih rasista.

Vidljivosti i širenju teorija zavjere pogodovali su i mediji, a pogotovo internet. Liberalnost interneta kao medija, gdje kontrola nije apsolutna i gdje zakonodavstvo nije restriktivno u toj mjeri, pogodovalo je vidljivosti ovakvih narativa, te se sad može naći mnoštvo internet stranica sa najraznolikijim teorijama zavjere (Blanuša, 2009; Pipes, 1997). No, iako se čini da su teorije zavjere sad prisutnije nego ikad, činjenica je da su postojale i imale uticaj na društvena dešavanja otkad je pisane istorije. Prije se može reći da vjerovanje u teorije zavjere koincidira sa kriznim periodima u društvu. Istraživanje rađeno

u SAD pokazalo je da je učestalost teorija zavjere u američkom društvu u periodu od 1890. do 2010. najviše rasla oko 1900. godine i između 40-ih i 50-ih godina 20. vijeka (Uscinski & Parent, 2014). Ovi skokovi u učestalosti teorija zavjere navjerovatnije su u vezi sa industrijskom revolucijom, kao periodom značajnog društvenog restrukturiranja, zatim periodom Drugog svjetskog rata, te hladnog rata između SAD i SSSR, smatraju autori.

Istorijat jedne teorije zavjere: *Protokoli sionskih mudraca*

Kao primjer jedne poznate teorije zavjere, koja pokazuje izuzetnu dugotrajnost, zatim žilavost uvjerenja konstruisanih oko zavjereničkih narativa, te negativne posljedice koje mogu imati ovi narativi, detaljnije ćemo se pozabaviti famoznim *Protokolima sionskih mudraca*. Ova teorija zavjere zanimljiva nam je i zbog činjenice da njen narativ predstavlja manjinsku grupu kao zavjereničku, a većinsku grupu kao ugroženu. Ovakav scenario odstupa od učestalog obrasca, gdje se zavjerenička grupa doživljava kao izrazito moćna i obično pripada nekoj većinskoj ili privilegovanoj grupi. Protokoli ilustruju pojavu kako se teorije zavjere koriste od strane većinskih ili vladajućih grupa za izazivanje predrasuda prema manjinskim grupama, a vidjećemo da se ovakvi diskursi često koriste u mobilizacionim procesima političkih elita gdje postoje kontekstualni uslovi.

Protokoli sionskih mudraca predstavljaju jedno od najpopularnijih djela zavjereničke literature. U pitanju je kratka knjiga koje kruži javnim prostorom od početka 20. vijeka. Danas čak i ne morate da tražite ovaj rukopis u opskurnim knjižarama sa ezoterijom, dovoljno je da upišete naslov u pretraživač web pregledača i naćićete kompletan spis vrlo lako. Ništa ne bi bilo čudno, da nije u pitanju djelo koje predstavlja osnovni priručnik antisemitizma već više od stotinu godina. Protokoli su rukopis koji sadrži navodne zapise sa tajnih sastanaka jevrejskih vođa, koji su organizovani sa ciljem da se napravi revolucionarni prevrat i nametne svjetska vlada zasnovana na jevrejskom vođstvu.

Narativ *Protokola* ide otprilike ovako. Neko je krišom došao do ovih zapisa koji su namijenjeni samo za Jevreje i objelodanio ih za svjetsku javnost u formi

Protokola. Tekst publikacije čine 24 predavanja jednog od starješina, u kojima se planira svjetska dominacija. Na početku teksta definišu se osnovne ideje. Ne-jevreji opisuju se bazično kao neuki varvari bez intelekta i kontrole, te jevrejska prosvijećena diktatura treba da im, u stvari, donese samo dobro. U nastavku teksta razrađuju se, do detalja, tehnike kako Jevreji širom svijeta treba da doprinesu ovom projektu kroz podrivanje sistema u kojima žive, kroz širenje nepovjerenja između klasa i nacija, kroz kontrolu medija, politike, kroz odbacivanje religije i oslanjanje na materijalizam. Malo manje "umjerene" tehnike obuhvataju namjerno širenje gladi i bolesti, politička ubistva i izazivanje ratova. Ključno je da sve ovo bude organizovano tajno, da niko ne posumnja u Jevreje dok se društva raspadaju, te da oni mogu na prepad da preuzmu vlast kad za to dođe vrijeme. Jevrejska vlast će predstavljati autoritarnu diktaturu koja, najvećim dijelom, liči na ono što je Orvel opisao u romanu *1984*: sloboda misli se ne toleriše, a svako odstupanje od normi najstrožije se sankcioniše.

Ovo djelo je pokazalo nevjerovatnu prilagodljivost tokom vremena, jer, pored toga što opisuje zlokobnu zavjeru, nema nikakvih konkretnih detalja o organizatorima, lokacijama, niti vremenskim okvirima. Upravo zato je ovaj rukopis postao univerzalni tekst kojim je moguće "objasniti" kaos i probleme savremenog svijeta (Brotherton, 2017). Koristeći ovo djelo, u mnogo slučajeva nuđena su objašnjenja najrazličitijih svjetskih dešavanja, počevši od ekonomske depresije, revolucionarnih pokreta ili ratova. Naravno, sve ovo vrijeme poklonici i distributeri ovog rukopisa zanemaruju činjenicu da je u pitanju evidentan plagijat, što je dokazivano bezbroj puta u toku posljednjih 100 godina (McConnachie & Tudge, 2013).

Istorijski gledano, *Protokoli* su nastali na vjekovnim antisemitskim temeljima hrišćanske Evrope, da bi kasnije naišli na plodno tle i širom islamskog svijeta (Pipes, 1997). Tokom istorije Evrope, Jevreji su bezbroj puta bili proglašavani antihristima, satanistima koji piju hrišćansku krv i žrtvuju djecu u crnomagijskim ritualima, izazivaju kugu i generalno organizuju u tajnosti stvari protiv društva. U periodu nakon Francuske revolucije, tokom 19. vijeka Jevrejima se postepeno vraćaju građanska prava i oni počinju da se pojavljuju u javnom životu Evrope. Ovo se podudara sa periodom pojave liberalnijih i demokratskih političkih sistema i odumiranja tradicionalnih društava i socijalnih uloga. Većina Jevreja dijeli sudbinu hrišćanskog stanovništva, živeći

živote u siromaštvu, izvjestan broj je stekao bogatstvo i na taj način postao veoma vidljiv u javnosti. Ovaj period drastičnih promjena, pun nesigurnosti za pojedinca, izuzetno pogoduje bujanju autoritarnih i predrasudnih ideologija (Fromm, 1942). Za mnoštvo ljudi koji žive u nemaštini i nesigurnim uslovima, ekonomski uspjeh bogatih Jevreja postaje simbolički vezan za rušenje starih i tradicionalnih modela života, te nadiranje modernog svijeta koji donosi samo nedaće.

Tekst *Protokola* prvi put je izašao 1903. godine u ruskim novinama *Znamia*, ali od 1905. ga, kao knjigu, izdaje i promovise Sergej Nilus, ruski religiozni pisac i mistik. Djelo ispočetka ne nalazi na veliki odjek, da bi se stvari drastično promijenile nakon Prvog svjetskog rata i Oktobarske revolucije. Tada rukopis počinje da se prodaje širom Rusije i Evrope, a u SAD glavni propagator postaje Henry Ford, vlasnik auto industrije Ford, koji besplatno dijeli rukopis u svojim prodavnicama (Brotherton, 2017; McConnachie & Tudge, 2013). Ipak, već 1921. godine otkriveno je da tekst *Protokola* ima velike sličnosti sa bar dva ranija izvora. Jedan izvor predstavlja tekst novele njemačkog pisca Hermanna Goedschea "Biarritz", gdje je narativ poglavlja "Na jevrejskom groblju u Pragu" u potpunosti preuzet. U ovom odlomku govori se kako se svakih stotinu godina na groblju, pod okriljem mraka, ritualno sastaju vođe 12 izraelskih plemena da bi organizovali svoju ideju o svjetskoj vladavini. Drugi izvor, koji je plagiran još doslovnije, predstavlja djelo *Dijalozi u paklu između Machiavellija i Montesquieua*, francuskog pisca Mauricea Jolyja. Ovo djelo, iz kojeg su doslovno preuzimani dijelovi, originalno i ne nudi nikakve reference na Jevreje, već se radi o satiričnom tekstu sa idejom kritike Napoleonove totalitarne vlasti tokom 19. vijeka. U ovom tekstu se na satiričan način opisuje fiktivni dijalog dvojice mislilaca, Montesquieua kao predstavnika liberalne misli, te Machiavellija, kao zastupnika autoritarnog despotizma. Dijelovi teksta koji su doslovno preuzimani potiču uglavnom iz Machiavellijeve odbrane despotističke vladavine. Ironija sudbine je da je zbog svog teksta Joly završio u zatvoru, a njegovo djelo postalo poznato tek nakon otkrića da je plagirano u *Protokolima* dugo nakon smrti autora. Agent carske tajne policije, Golovinski, vjerovatni je autor plagirane kompilacije tekstova, koja je osmišljena kao instrument za ocrnjivanje i progona Jevreja i političkih protivnika režima.

Čitav istorijat nastanka ovog famoznog plagijata dokumentovao je američki novinar Herman Bernstein još 1921. godine u knjizi *Istorija jedne laži*

(Bernstein, 1921). Međutim, rukopis je nastavio da živi kao da je u pitanju autentično djelo. Posljedice ove krivotvorine možda i ne bi bile tako pogubne, da ovaj tekst nije bio toliko korišten za legitimizaciju diskriminacije i progona jevrejskog stanovništva. Tokom Hitlerove vlasti knjiga je štampana, prodavana i dijeljena u ogromnim tiražima, što je samo dolivalo ulje na vatru rastućem antisemitizmu u nacističkoj Njemačkoj (Cohn, 2005).

Protokoli sionskih mudraca predstavljaju djelo koje sadrži jednu od najpoznatijih i najžilavijih teorija zavjere, a razlozi za to su mnogobrojni. Kao što smo već rekli, u tekstu se radi o narativu koji obuhvata sve kriterijume teorije zavjere: 1. radi se o zavjeri koju organizuju anticivilizacijske sile koje prijete da unište sve dobro u svijetu; 2. radi se o zavjeri najvišeg nivoa, koja utiče na velika svjetska dešavanja, kao i na dešavanja širom svijeta; 3. zavjerenici su toliko homogeni i moćni da sa velikim uspjehom kriju svoje namjere i tragove. Dalje, ideja knjige oslanja se na vjekovno prisutne antisemitske ideje, tako da njen narativ nailazi na već pripremljene temelje. Takođe, kao što smo rekli, tekst je prepun uopštenih ideja, bez specifičnih detalja, što mu daje veliku interpretativnu mogućnost za najrazličitije kontekste, te, upravo zbog te neprovjerljivosti i spekulativnosti, pruža iluziju sveobuhvatnosti. Ne treba naglašavati da čak i pokušaji da se pokaže da tekst predstavlja plagijat, biva od strane zastupnika ovog teksta protumačeno kao pokušaj da se prikrije objelodanjena zavjerenička aktivnost.

Teorije zavjere i društveno povjerenje

Teorije zavjere mogu biti posljedica, ali i uzrok, manjeg ili većeg društvenog povjerenja. Osnovni efekat društvenog povjerenja je da djeluje motivaciono, navodeći pojedinca da komunicira i stupa u kontakt sa drugim ljudima, te da se aktivno uključi u aktivnosti zajednice u kojoj živi. Društveno povjerenje ima različite oblike, te se može iskazivati kroz povjerenje u političke institucije (parlament, vlada, predsjedništvo), opšte društvene institucije (školstvo, policija, mediji itd.), ali i druge ljude i ljudsku zajednicu. Naravno, povjerenje može biti i međugrupno, prikazano kroz odnos pripadnika različitih društvenih kategorija.

Veza između prihvatanja teorija zavjere i društvenog povjerenja može biti kompleksna, u zavisnosti od zavjereničkih narativa i aktera. Prihvatanje teorija zavjere može doprinijeti manjem povjerenju u društvene i političke institucije, obično ako zavjerenički narativi dolaze iz perspektive društvene manjine ili političke opozicije. U ovom slučaju, zavjereničke namjere atribuiraju se onima koji su na poziciji moći, dok se sopstvena grupa opaža ugroženom i viktimiziranom. Kao primjer možemo uzeti teoriju zavjere u kojoj pripadnici afroameričke zajednice vjeruju da američke vlasti rade sistematski i tajno na marginalizaciji i diskriminaciji njihove grupe (Crocker, Luhtanen, Broadnax, & Blaine, 1999). U ovoj situaciji, prihvatanje teorija zavjere djeluje demotivirajuće na društveno povjerenje i učešće. U obrnutom slučaju, ako su zavjerenički narativi većinski, u njima se zavjereničke namjere atribuiraju manjini ili političkoj opoziciji. Za primjer možemo uzeti veliku popularnost antisemitskih teorija zavjere u nacističkoj Njemačkoj (Cohn, 2005). U ovom slučaju može se očekivati da vjerovanje u teorije zavjere pokazuje pozitivnu vezu sa povjerenjem u institucije društva, jer su dominantno pod kontrolom većine.

Empirijske studije koje su se bavile vezom između prihvatanja teorija zavjere i faktora društvenog povjerenja, često traže povezanost između društvene anomalije i zavjereničkih atribucija. Nalazi ovih studija dosta dosljedno pokazuju da su razočaranje u institucije sistema, osjećaj bespomoćnosti, društveni cinizam i opštedruštveno nepovjerenje u vezi sa većim prihvatanjem teorija zavjere (Abalakina-Paap, Stephan, Craig, & Gregory, 1999; T. Goertzel, 1994). Autori ovo interpretiraju tako da teorije zavjere ovdje obavljaju defanzivne psihološke funkcije. S obzirom na to da se sa pozicija statusno nižih kategorija ljudi osjećaju nemoćni da značajnije utiču na društveni i politički život, ovi narativi im pomažu da objasne svoju nepovoljnu društvenu poziciju. Npr. ako ljudi percipiraju stalnu nemogućnost da poprave položaj grupe sa kojom se identifikuju, tj. strukturalnu nepravdu u odnosima, vjerovatno je da će se pojaviti različite vrste uvjerenja koje mogu da ponude pojednostavljena objašnjenja stvarnosti, a teorije zavjere su takva vrsta uvjerenja. U pitanju je cikličan proces, što znači da društveno nepovjerenje može dovesti do pojave teorija zavjere, a za efekat, opet, može imati eroziju društvenog povjerenja.

Vjerovanje u teorije zavjere ima i dosta konkretnih efekata na društveno povjerenje i učešće u društvenim procesima, poput očuvanja prirodne sredine, volontiranja i javnog zdravlja. Nađeno je da eksperimentalno izlaganje teorijama zavjere za posljedicu ima manje prihvatanje naučnih nalaza vezanih za probleme očuvanja sredine, kao i manju učestalost društvenog i političkog angažmana u sljedećih pola godine (Jolley & Douglas, 2014b; Van der Linden, 2015). Uz to, novija istraživanja pokazuju da prihvatanje teorija zavjere smanjuje povjerenje u medicinu, te smanjuje učestalost vakcinacija, dovodeći u pitanje javno zdravlje zajednice (Jolley & Douglas, 2014a).

Dakle, društveno povjerenje može imati različite odnose sa teorijama zavjere. S jedne strane, erozivni potencijal prihvatanja teorija zavjere djeluje negativno, smanjujući društveno učešće, počevši od politike do javnog zdravlja. S druge strane, kad je u pitanju skepsa prema društvenim institucijama, izvjesna doza kritičnosti prema njima nije nužno loša, te odražava demokratski potencijal društva. Ipak, treba imati na umu da velika učestalost pojavljivanja i vjerovanja u teorije zavjere i napredak društva, istorijski gledano, rijetko kad idu ruku pod ruku.

Da li je vjerovanje u teorije zavjere oblik paranoje?

Paranoja i paranoidno mišljenje obično se definiše kao uvjerenje da smo proganjani ili da se neko urotio protiv nas i želi nam zlo. Obično je motivisano anksioznošću i strahom, a može se razviti do nivoa deluzija. Klinički dijagnostički priručnik DSM-5 definiše paranoidni poremećaj ličnosti preko niza kriterijuma koje osoba može da ispolji, a koji uključuju osjećaj prijetnje, interpersonalno nepovjerenje i ideju da nam neko radi iza leđa (American Psychiatric Association, 2013). Vjerovanje u teorije zavjere često se smatra paranoidnom formom mišljenja. Iako paranoidno razmišljanje spada u individualne fenomene, a teorije zavjere u društvene, ova veza je logična, pošto postoje sličnosti u opažanju prijetnje i načinu atribuiranja zavjereničkih i zlonamjernih aktivnosti u tajnosti. Ipak, razlog za često povezivanje ova dva fenomena potiče i od jednog od najranijih radova koji su se bavili teorijama zavjere u društvenom životu SAD: "Paranoidni stil američke politike"

(Hofstadter, 1965). Iako se u ovom djelu autor koristio terminom paranoidnosti, ne u kliničkom, već u prenesenom značenju, oblik političkog ponašanja koji se opisivao smatran je, ipak, oblikom patologije političkog života. Tako, nije se rijetko dešavalo da se osobama koje prihvataju teorije zavjere hotimice ili nehotice ipak pripisuju osobine koje se vezuju za klinički fenomen paranoje.

Drugi izvor konceptualnog povezivanja paranoje i teorija zavjere potiče od autora koji su se bavili predrasudnim i antisemitskim stavovima sa psihoanalitičkog stanovišta (Ackerman & Jahoda, 1950; Adorno, Frenkel-Brunswik, Levinson, & Sanford, 1950). U ovom pristupu, teorije zavjere posmatraju se kao društveni oblik paranoidnog poremećaja ličnosti, kada prihvatanje teorija zavjere signalizira patološki oblik društvenog ponašanja koji svoje izvore locira u ranoj socijalizaciji, prvenstveno preko odnosa sa roditeljima. Jednostavnije rečeno, kao posljedica represivnog vaspitanja, potiskivana agresivnost prema roditeljima (tj. prvenstveno prema ocu) projektuje se na vanjske objekte. Ovakav model psihičkog funkcionisanja zadržava se i u odrasloj dobi, te ove osobe postaju prijemčivije za zavjereničke narative u kojima uvijek neko radi nešto protiv nas. Ovaj način objašnjenja pati od nekoliko problema. Na osnovu teorije, može se očekivati da osobe vaspitane na represivan način pokazuju dosljedno ponašanje, te se teško objašnjava zašto su teorije zavjere raširene kroz različite kulture, a tokom vremena se pojavljuju i nestaju u okviru iste generacije ljudi. Drugi problem je što su objašnjenja bazirana obično na psihodinamici odrastanja muškaraca, dok istraživanja ne pokazuju bitne rodne razlike u prihvatanju teorija zavjere (Byford, 2011).

Istraživanja koja su se bavila povezanošću između vjerovanja u teorije zavjere i vankliničke paranoje, najčešće su nalazila značajnu povezanost ova dva koncepta (Grzesiak-Feldman & Ejsmont, 2008; Wilson & Rose, 2013). Paranoja se, najčešće, smatra domenom kliničkog istraživanja, ali u slučaju sociopsiholoških istraživanja, češće se u razmatranje uzimaju vanklinički oblici paranoidnog mišljenja, za koje se smatra da su u izvjesnoj mjeri zastupljeni kod čitave populacije. Tako, ponekad, u društvenim naukama možemo vidjeti upotrebu termina poput "politička paranoja", kojim se označava tendencija atribucije zavjereničkih namjera političkim interesnim grupama (Bale, 2007; Swami & Furnham, 2014), što, u principu, i može biti

smatrano zavjereničkim tipom mišljenja i atribucije. Praktično, budući da je teško razdvojiti politički element iz teorija zavjere, svaka politizovanost paranoidnog mišljenja konceptualno će naginjati više teorijama zavjere nego klasičnom paranoidnom mišljenju.

Iako je jasno da postoje sličnosti između njih, smatra se da postoje i velike konceptualne razlike. Jedna od razlika je da u slučaju teorija zavjere postoji manja grupa moćnih individua koja kuje zavjeru, dok je odlika paranoidnog mišljenja da je osoba sumnjičava prema svim ljudima. Druga velika razlika je da je zavjerenička aktivnost usmjerena prema svim ljudima, odnosno prema većini pripadnika društva, dok se, u slučaju paranoidnog mišljenja, percipira prijetnja prema samoj osobi (Imhoff & Lamberty, 2018). Posljedica ovih konceptualnih razlika znači da bi rezultati istraživanja trebali pokazati da ljudi koji vjeruju u teorije zavjere imaju osjećaj da ne mogu kontrolisati događaje na društvenom ili političkom nivou, dok ne bi trebala postojati povezanost sa osjećajem kontrole nad ličnim okruženjem. Obrnuto, dakle, važi za paranoidno mišljenje. Takođe, za zavjereničko mišljenje karakteristično je, što se redovno i nalazi u istraživanjima, nepovjerenje u oficijelne autoritetske institucije, poput nauke, vlasti ili zvaničnih medija (Imhoff, Lamberty, & Klein, 2018; Swami & Furnham, 2014).

Dakle, postoje sličnosti i razlike između paranoje u kliničkom smislu i vjerovanja u teorije zavjere. Kao što smo već spomenuli, jedna razlika leži u tome da je kod paranoidnog mišljenja sama osoba pod prijetnjom zavjere, dok je u slučaju teorija zavjere to čitava kategorija ljudi, odnosno čovječanstvo u cjelini. Druga razlika odnosi se na to da je odlika kliničke paranoje to što je njen narativ jedinstven za jednu osobu, tj. ne postoji interpersonalna saglasnost oko zavjere, dok je u slučaju teorija zavjere to dijeljeno uvjerenje više ljudi. Treća razlika je još jedna česta karakteristika kliničkih slika ponašanja, a to je da je kod osoba sa paranoidnim uvjerenjima izražen lični strah u vezi sa ugroženošću, dok kod teorija zavjere ta anksioznost ne mora biti izražena u velikoj mjeri. Vjerovatno se kod zavjereničkog načina razmišljanja o društvenim pojavama može govoriti o izraženim oblicima paranoidnog mišljenja, koji, međutim, ne spadaju u klinički domen.

Socijalni identitet i teorije zavjere

Teorije zavjere imaju i mobilizacioni potencijal. One mogu privući i udružiti ljude, te ih pokrenuti na akciju. Identifikacijske težnje kod teoretičara zavjere vidljive su i kroz okupljanja i komunikacije onih koji dijele isto stigmatizovano znanje. Njihova djelatnost nikad nije izolovana, već ima tendenciju da se dijeli sa drugima, bilo putem interneta bilo u direktnoj komunikaciji. Privlačna snaga narativa teorija zavjere može da se bazira na pojednostavljenju objašnjenja svijeta na različite načine. Pored kognitivnog pojednostavljenja, ovi narativi pružaju i jednostavnu manihejsku podjelu svijeta kao dualizma dobra i zla. S jedne strane, imamo objekt zavjere (dobro, to smo mi, odnosno naša grupa), a, s druge, imamo aktere zavjere (zlo, to su oni, zavjerenička grupa). Na osnovu ove jednostavne podjele, nije teško opredijeliti se za stranu. Jedan od problema ovog dualnog posmatranja društva je esencijalizacija dobra i zla – proces putem koga se ove odlike ugrađuju u socijalne identitete, te tretiraju kao bazični, stabilni i bitni dijelovi svake osobe (Turjačanin, 2015). Esencijalizacijom društveni identitet gubi svoj interaktivni sociopsihološki kvalitet i smješta se u srž osobe – postaje dio organizma. Tako, pripadnici naše grupe postaju esencijalno dobri, dok pripadnici zavjereničke grupe esencijalno zli. Valja imati na umu da se u grupu zlih ne kategorišu samo neposredni akteri zavjere, već se ta kategorija može određivati na brojne načine.

Kao što smo ponovili više puta, izbor aktera zavjereničke grupe rijetko je slučajan, te on odražava društveno-istorijske faktore značajne za dati kontekst. Jezikom sociopsihološke teorije socijalnog identiteta (Tajfel & Turner, 1986), ovdje se radi o procesu identifikacije kroz psihološko kreiranje kategorije kojoj pripadamo. Socijalni identitet određujemo kao znanje pojedinca da pripada određenoj društvenoj grupi, zajedno sa emocionalnim i vrijednosnim značajem koje za njega nosi ova grupna pripadnost (Tajfel, 1974). Grupe predstavljaju skupine pojedinaca koji dijele isti socijalni identitet, koji uzrokuje da osobe stupaju u procese međugrupnog poređenja i takmičenja, ali ne zbog objektivnih resursa, koliko zbog grupnog statusa i prestiža. Zauzvrat, grupni prestiž donosi članovima grupe povećani osjećaj samopoštovanja, putem zajedničkog socijalnog identiteta. Kognitivnu osnovu formiranja socijalnog identiteta čini *samokategorizacija* – proces grupisanja sebe i drugih u društvene kategorije. Svrstavanjem ljudi u socijalne kategorije, mi se kognitivno usmjeravamo na

grupne aspekte njihovog ili svog identiteta. U teorijama socijalnog identiteta smatra se da *prototipi* predstavljaju kognitivne reprezentacije grupa ili kategorija. Prototipi omogućavaju da što lakše grupišemo ljude po sličnosti unutar grupe, te da ih tako razlikujemo od pripadnika drugih grupa. Oni opisuju i vrednuju društvene kategorije i propisuju grupno ponašanje. Kad je važnost nekog socijalnog identiteta velika, grupni prototipi postaju veoma bitni u percepciji i ponašanju članova grupe. Opažanje članova grupe usmjereno je na informacije o prototipu: koje su odlike prototipa, koliko se drugi članovi uklapaju u njega, koliko se mi uklapamo.

Jedna od osnova formiranja socijalnog identiteta kod osoba koje vjeruju u teorije zavjere je i činjenica da se mogu vidjeti kao oni koji su pripadnici ekskluzivne grupe onih "koji znaju", "koji su informisani", za razliku od onih koji su "neinformisani" ili prosto "naivni" (Heins, 2007). Ova znanja, koja se obično kose sa zvaničnim informacijama, na izvjestan način su stigmatizovana. Teoretičar zavjere je od strane ne-teoretičara posmatran kao otpadnik. U ovoj raspodjeli, pored pripadnika "nas koji znamo" i "zlih zavjerenika", imamo i opštu populaciju koja je "neinformisana" ili pod manipulativnim uticajem zavjereničkih aktivnosti. U svakom slučaju, ova populacija "naivnih" kategoriše se kao "oni", tj. manipulisani pripadnici "zle strane". Ova percepcija sebe, kao pripadnika "dobra" i onog koji posjeduje tajno i stigmatizovano znanje, može biti veliki dobitak za samopoštovanje, pogotovo u nesigurnim društvenim kontekstima i kad smo pripadnici deprivilegovanih grupa. Smanjenje identitetske nesigurnosti i nejasnoće u procesu socijalne kategorizacije, može biti snažan motivacioni faktor u identifikacijskim procesima (Hogg, 2005; Reid & Hogg, 2005). Ova ideja govori da osoba, što je manje sigurna u sopstvenu koncepciju identiteta, to je spremnija da se identifikuje sa nekom grupom, opaža socijalni svijet na bazi jednostavnih kategorija. Ukoliko te grupe nude jednostavne, čiste, jasno propisane prototipe, odnosno obrasce ideja, uvjerenja i ponašanja koja su prihvaćena od strane svih članova, biće u stanju da privuku pojedince. To je jedan od razloga zašto u situacijama visoke društvene nejasnoće i nesigurnosti ljudi često žude za rigidnim društvenim strukturama sa jasnom hijerarhijom vođstva. Situacije egzistencijalne i identitetske nesigurnosti mogu biti brojne, počevši od ekonomske nestabilnosti društva, do političkih konflikata. Tranzicijska društava, u kojima dolazi do promjene tradicionalnih i uvriježenih društvenih identitetskih pripadnosti, karakteristični su konteksti za pojavljivanje različitih pojednostavljenih i preskriptivnih

identiteta. Ovo je, na izvjestan način, diskutovao i Fromm, koji objašnjava javljanje fašizma i totalitarnih društava s početka dvadesetog vijeka, kao posljedicu razvoja modernog liberalnog kapitalizma (Fromm, 1980). Rušenje starog sistema donijelo je slobodu: ljudi su mogli da biraju i razvijaju nove oblike identiteta. Međutim, sloboda, odnosno nejasnoća i nesigurnost koje dolaze sa slobodom, kombinovana sa ekonomskom krizom, odvodi u okrilje dogmatskih i zatvorenih grupa, jer ovakve grupe obično nude pojednostavljene poglede na čovjeka, društvenu realnost i rješenje društvenih problema.

Puno puta je već spominjano da prihvatanje teorija zavjere ima veze sa međugrupnom dinamikom. Često nalazimo da sadržaj teorija zavjere biva kontekstualno specifičan i zasnovan na pretpostavkama o zlonamjnim djelovanjima između grupa koje su u nekoj vrsti konflikta. Budući da se, u narativu teorija zavjere, ugroženost definiše kao grupna, ništa nije logičnije nego da akteri zavjera budu pripadnici tradicionalno suprotstavljenih grupa, odnosno gdje već postoji istorija predrasudnih stavova (Pipes, 1997). Funkcija teorija zavjere u međugrupnim odnosima je da se poveća unutargrupna kohezija, ali i udaljenost od druge grupe. U istraživanjima u američkom kontekstu nađeno je da crnci (u odnosu na bijelce) generalno više prihvataju teorije zavjere (Crocker et al., 1999; Turner, 1993). Crnci percipiraju marginalizovanost svoje grupe kao sistemski problem, što pripisuju namjernom uticaju bjelačke vlasti na njihov položaj. Pripadnici marginalizovane grupe češće prihvataju teorije zavjere, što se dalo i očekivati na osnovu njihovog deprivilegovanog položaja, i istorijski i trenutno. Uopšteno gledano, podaci pokazuju da kod pripadnika društvenih kategorija koji imaju osjećaj prijetnje i koji su predmet predrasuda, postoji sklonost ka vjerovanju u teorije zavjere (Cichocka, Marchlewska, & de Zavala, 2016; Graeupner & Coman, 2017). Neka istraživanja pokazuju da glasači opozicionih političkih opcija pokazuju nešto izrazitiju sklonost ka teorijama zavjere, u odnosu na glasače vladajuće opcije (Uscinski & Parent, 2014). Glasači opozicionih partija percipiraju da su u politički podređenoj poziciji, te vjerovatno poziciju moći vladajućih partija povezuju sa uticajnim zavjereničkim aktivnostima.

Naravno, u skladu sa prethodnim diskutovanim vezama zavjereničkih atribucija i međugrupnih odnosa, nameće se zaključak da je i jedna od funkcija teorija zavjere usmjerena na unutargrupnu koheziju. Govorili smo više puta o tome kako osoba koja prihvata teorije zavjere percipira ugroženost čitave grupe kojoj

pripada (Van Prooijen & van Lange, 2014). Konkretni podaci pokazuju da postoje korelacije između kolektivnog narcizma i zavjereničkih uvjerenja (Cichočka et al., 2016). Dakle, uvjerenja o visokoj vrijednosti vlastite grupe, uz uvjerenje da drugi to ne priznaju, spadaju u klaster uvjerenja koji povećava homogenost grupe. Dodatno, uvjerenje o viktimizaciji vlastite grupe takođe pokazuje pozitivnu povezanost sa zavjereničkim atribucijama (Bilewicz, Winiewski, Kofta, & Wójcik, 2013). Ovo ilustruje zašto se teorije zavjere pojavljuju spontano u manjinskim grupama koje su izložene predrasudama, koji unutargrupnu homogenizaciju koriste kao defanzivnu strategiju. S druge strane, osjećaj prijetnje i viktimizacija nekad su rezultat socijalne manipulacije sa idejom izazivanja unutargrupne homogenizacije, što se univerzalno koristi u političkim kampanjama (Hofstadter, 1965).

Vjerovanje u teorije zavjere nije isključivo domen marginalizovanih manjinskih grupa. Ponekad je vezano i za većinske grupe, u zavisnosti od toga ko se opaža kao druga grupa i kakav je društveni kontekst. Nemali broj istraživanja pokazuje da se vjerovanje u teorije zavjere pojavljuje u klasteru konzervativnih društvenih stavova. Tako, istraživanje rađeno u većinskoj muslimanskoj kulturi nalazi da je prihvatanje jevrejskih teorija zavjera u dosljednim vezama sa antiizraelskim i antisemitskim stavovima, sa orijentacijom na socijalnu dominaciju i sa desničarskom autoritarnošću (Swami, 2012). U vezi sa ovim, veza između autoritarnosti i zavjereničkih atribucija je istraživana, ali i dalje nedovoljno jasna, jer skorija istraživanja nude kontradiktorne nalaze. U jednoj grupi istraživanja nalazimo pozitivnu vezu između autoritarnosti i zavjereničkih atribucija, što se objašnjava postojanjem sklopa konzervativnih i desničarskih ideja (Abalakina-Paap et al., 1999; Grzesiak-Feldman & Irzycka, 2009). No, u nekim istraživanjima nalaze se i oprečni nalazi, tj. da osobe koje više cijene demokratske principe i procedure više prihvataju teorije zavjere (Swami, Chamorro-Premuzic, & Furnham, 2010). Ovo nam govori da se teorije zavjere ne mogu pripisati isključivo desničarskom autoritarnom klasteru uvjerenja, već da specifični međugrupni kontekst igra itekako važnu ulogu.

Jednostavan pogled na svijet nudi i jednostavna rješenja. Rješenje problema na koji ukazuje teorija zavjere je jednostavno: eliminisanje aktera zavjere riješi sve probleme. Imajući na umu mobilizacijski potencijal zavjereničkog razmišljanja, te u kombinaciji sa političkom moći i isključivošću, ovaj pojednostavljen i dosta

naivan pogled na svijet može biti uzrok velikih društvenih problema, pogotovo za manjinske društvene grupe.

Društvene manjine i teorije zavjere

Kao što smo vidjeli, teorije zavjere pojavljuju se periodično tokom istorije, i to najučestalije u periodima društvenih kriza. U okvirima našeg društva, kao i na prostorima čitave bivše SFRJ, zbog nestabilnog društvenog konteksta ovakva uvjerenja ne prestaju da se pojavljuju u posljednjih 30 godina. No, ne treba misliti da smo mi posebni po pitanju pojavljivanja ili narativa teorija zavjere. U čitavom svijetu svako malo pojavljuju se različite varijante teorija zavjere, u kojima se određene društvene grupe optužuju da kuju zavjere protiv vlastite države, religije ili naroda. Kad su u pitanju političke teorije zavjere (a malo ih je koje nisu političke) akteri su obično pripadnici manjinskih društvenih grupa, poput različitih rasnih, etničkih i religijskih grupa, te pripadnici političke opozicije. Pod "manjinama" u ovom slučaju ne podrazumijevamo nužno brojčano manjinske grupe u društvu, mada je to često slučaj, već društvene grupe sa manjinskim uticajem na socijalni život.

U najvećem broju situacija, većinska grupa dominira državnim aparatom i uživa većinu političkih i društvenih privilegija, dok je manjinska grupa tretirana kao "podstanar" u društvu. U ovakvim konstelacijama obično postoji raširena ideologija dominacije, vidljiva u javnom diskursu, a koja se prenosi različitim agensima socijalizacije. Do marginalizacije manjinske grupe ne dolazi samo zbog političke nejednakosti, već i zbog predrasuda i stereotipa raširenih u ovakvim društvima. Kao posljedica, sasvim je moguće da ovim društvima manjina počne da dovodi u pitanje postojeću hijerarhiju odnosa i svoju marginalizaciju. Manjina može da zahtijeva svoja prava u okviru legitimnih političkih institucija, ali i protestima ili tražeći arbitražu treće strane. Ukoliko većinska grupa doživljava svoju dominantnu poziciju kao prirodnu, te ne pokazuje želju da dođe do kompromisa, ovakav rasplet stvara pogodno tle za javljanje društvenih uvjerenja koja podstiču međugrupne pristrasnosti i udaljavanje većinske i manjinske grupe. Takva uvjerenja najčešće obuhvataju i različite narative traženja žrtvenog jarca za nastalu krizu u društvu, te se često

javljaju i teorije zavjere u kojima su akteri upravo pripadnici manjina. No, kako je to pronicljivo zapazio Serge Moscovici, nikad to nije samo "naša" društvena manjina, već je u zavjereničku aktivnost uvijek upletena "ruka stranca" (Moscovici, 1987). Ova strana ruka u zavjereničkim narativima objašnjava kako djelima manjine, u stvari, upravljaju tuđinci. Kao stranci mogu se označiti ne samo žitelji nekih drugih društava, već i nosioci nekih drugih vrijednosti koje na pripadaju većinskoj grupi. Kao slikovit primjer može se uzeti period proganjanja komunista u SAD tokom 50-ih godina 20. vijeka, predvođen senatorom McCarthyem. Osnovni narativ ovih progona bio je sadržan u ideji da komunizam i komunističke stranke ne pripadaju američkom načinu života, tj. da su intrinzički ne-američke (Hofstadter, 1965). U stvari, ideja je da iza ove ideološke invazije stoje tuđinske sile, ruke stranca, tj. mračnih sila Moskve i pripadnika komunističke internacionale.

Zbog čega su potrebne strane ruke? Kao što smo rekli, pripadnici manjine žele riješiti problem zbog koga smatraju da su uskraćeni za neka prava za koja smatraju da im pripadaju. Obično ovakvi zahtjevi predstavljaju situaciju gdje je društvena i politička hijerarhija na neki način poljuljana. Sa stanovišta većine, tj. vladajuće pozicije, ukoliko je ova nestabilnost potekla od pripadnika manjine koja predstavlja podgrupu našeg društva, onda sistem nije dovoljno dobar i mora da se mijenja. Promjena može da znači i gubitak privilegija, bilo materijalnih, bilo simboličkih. U slučaju da se narativom teorije zavjere, ovi zahtjevi pripadnika manjine proglašavaju vještačkom tvorevinom, odnosno manipulacijom tuđina da destabilizuje naše društvo, to onda znači da je sistem dobar, ali postoji želja da se on ugrozi izvana. Ovo je situacija u kojoj može doći do pritiska ili čak progona pripadnika manjine, jer, u stvari, pritisak i progon nisu usmjereni prema pripadnicima našeg društva, već prema tuđinima. Ovim ne samo što se redefiniše odnos prema pripadnicima manjine, već može biti i svojevrsan socijalni signal kojim se legitimizuje izražavanje agresije prema pripadnicima manjinskih grupa.

Narativom teorije zavjere identitet manjinske pripadnosti udaljava se od identiteta većine uvođenjem tuđinskog faktora, odnosno vrijednostima, stavovima i uvjerenjima koje se smatraju esencijalno drugačijim od naših. Ovo predstavlja nepovoljan scenario po međugrupne odnose većine i manjine u društvu. Na primjer, u društvu se može pojaviti ekološki protest koji javno izražava negodovanje zbog toga što je na legalno upitan način neki javni prostor

ustupio privatnoj firmi koja ostvaruje profit uz zagađenje, ugrožavanje prirodne sredine ili drugi oblik uskraćivanja prava građanima. Kao reakcija vlasti ili ugrožene strane, može se javiti uvjerenje da iza protesta ne stoje ljudi kao što smo mi, naši sugrađani, već neke "strane ruke". Te ruke koje upliću prste mogu biti oličene u političkim protivnicima, stranim akterima, ili kombinaciji, u zavjeri protiv višeg javnog interesa (SRNA, 2012). Ovako postaju legitimne akcije koje se mogu preduzeti prema onima koji se bune, uz opravdanje da se pritisak ne vrši prema pripadnicima našeg društva, tj. prema nosiocima našeg identiteta, već prema tuđinima koji ugrožavaju naš način života. Ako se prisjetimo priče o Neronu i požaru u Rimu, sjetićemo se kako je on "malom" teorijom zavjere o hrišćanima kao odgovornima za podmetanje požara, ne samo skinuo svaku sjenku krivice se sebe, već je i izazvao masovne reakcije u vidu napada na hrišćane, koji su odjednom počeli bivati percipirani kao drugačiji i opasni (van Prooijen & Douglas, 2017).

Crte ličnosti i vjerovanje u teorije zavjere

U posljednjih nekoliko decenija pojavljuje se čitav niz istraživanja teorija zavjere sa psihološkog stanovišta. Ovo podrazumijeva da se istraživači ne bave u tolikoj mjeri socijalnim porijeklom i upotrebom teorija zavjere, koliko psihološkim opisom osoba koje u većoj ili manjoj mjeri prihvataju narative teorija zavjere. Tako, sad postoji čitav niz psiholoških studija u kojima su autori analizirali veze između velikog broja sociopsiholoških varijabli i prihvatanja teorija zavjere, počevši od crta ličnosti, preko socijalnih uvjerenja, do sociodemografskih karakteristika osobe.

Počevši od izrazito psiholoških pristupa, rađeno je više istraživanja veze između crta ličnosti i prihvatanja teorija zavjere. Psihološki koncept velikih pet crta ličnosti definiše ličnost kroz pet osobina ličnosti koje se pojavljuju kao centralne: otvorenost za iskustva, savjesnost, ekstraverzija, prijatnost (saradljivost) i neuroticizam (negativne emocije). Nekolicina studija bavilo se vezom između ovih pet crta ličnosti i prihvatanjem teorija zavjere. Ukratko rečeno, veze između crta ličnosti i zavjereničkih ideacija su dosta slabe, ali čini se da su dosljedne. Na primjer, nalazi se negativna povezanost niskog

intenziteta između osobine prijatnosti i saradljivosti u društvenom kontaktu sa prihvatanjem teorija zavjere (Swami et al., 2010). Ovakvu povezanost autori objašnjavaju tendencijom da osobe koje su neprijatne i nesaradljive u socijalnim situacijama budu i skeptičnije i negativnije prema društveno prihvaćenim istinama i informacijama. S druge strane, istraživanja pokazuju da se često nalazi veza između otvorenosti za iskustva i prihvatanja teorija zavjere (Swami et al., 2010; Swami, Coles, et al., 2011). Ovu vezu autori interpretiraju tako da osobe koje preferaju socijalnu i kognitivnu raznolikost u okruženju vole i nova i neobična objašnjenja društvenih događaja. Na ovaj način osobe otvorenije za iskustva pokazuju tendenciju prihvatanja teorije zavjere kao alternativnih i novih objašnjenja stvarnosti. S druge strane, u jednoj studiji nalazimo negativnu povezanost između prihvatanja teorija zavjere i kristalizovane inteligencije (Swami, Coles, et al., 2011). Imajući na umu da se kristalizovana inteligencija ponajviše pokazuje kroz opšte znanje, vokabular i primjenu stečenih znanja i vještina, vidimo da kod osoba sklonih zavjereničkim idejama nalazimo manje prisustvo ovih osobina. Takođe, nalazi se da je vjerovanje u teorije zavjere u pozitivnoj vezi sa neuroticizmom, te u negativnoj vezi sa interpersonalnim povjerenjem (Hollander, 2017). Dakle, osobe sklone prihvatanju teorija zavjere pokazuju više negativnih emocija, a skeptičnije su u društvenoj komunikaciji generalno. Dalje, u istraživanjima se nalazi da je uopšteno prihvatanje teorija zavjere povezano sa nižim samopoštovanjem, niskom savjesnošću, višom religioznošću, desničarskim stavovima, te sa nižom emocionalnom stabilnošću (Galliford & Furnham, 2017). U skladu sa nalazima o vezi neuroticizma sa zavjereničkim ideacijama, nađena je povezanost između generalne anksioznosti i straha od smrti sa prihvatanjem teorija zavjere (Newheiser, Farias, & Tausch, 2011). Moguće je da vjerovanje u teorije zavjere, svojim pojednostavljenim interpretacijama kompleksnog svijeta koji nas okružuje, uvodi smisao u svijet, te ponekad služi kao svojevrsna zaštita protiv egzistencijalnih strahova.

Ljudi svoj pogled na svijet formiraju u skladu sa svojom jedinstvenom kombinacijom ličnih i socijalno određenih kognitivnih šema i konstrukcija. Socijalni psiholozi koji se bave istraživanjem socijalne percepcije i atribucije često smatraju da se fenomeni slični teorijama zavjere mogu podvesti pod svojevrsne greške u opažanju. Jedna od klasičnih grešaka u opažanju i atribuiranju poznata je u psihologiji pod imenom *osnovna atribuciona greška*. Ona ilustruje činjenicu da kod ljudi postoji tendencija da kod opažanja i

interpretacije uzroka socijalnih događaja pretjeran značaj pripisuju uticaju ljudskih faktora, zanemarujući pri tom uzroke bazirane na kontekstu, tj. okruženju i spletu okolnosti (Nisbett & Ross, 1980). Tako, Kruglanski (Kruglanski, 1987) ovu vrstu socijalnog opažanja naziva socijalno specifičnim atribucionim stilom, na osnovu koje se pretjeran značaj pridaje ljudskoj motivaciji, negirajući sve društvene i istorijske faktore koji takođe mogu uzrokovati socijalna dešavanja. Karakteristično za ljude koji su zastupnici teorija zavjera je da veliki broj događaja opažaju na sličan način, pripisujući uzroke grupama ljudi sa određenim zavjerama. Generalne kognitivne atribucione greške razlikuju se u odnosu na zavjereničke atribucije u činjenici da ljudi sa zavjereničkim atribucijama veliki spektar događaja objašnjavaju zavjerama *istih ljudi*. Ova tendencija redukcije potencijalnih uzroka karakteristična je za teorije zavjere.

Kao što smo spominjali u odjeljku gdje smo diskutovali konceptualne razlike između paranoje i teorija zavjere, postoje istraživanja koja su se bavila vezom između prihvatanja teorija zavjere i individualnih psihopatoloških osobina. Izvjestan broj studija bavio se pitanjem da li su oblici paranoidnog mišljenja u vezi sa vjerovanjem u teorije zavjere. Autori su u nekim istraživanjima, koristeći se psihodinamskim idejama, interpretirali sklonost ka vjerovanju u teorije zavjere kao izraz kolektivnih paranoidnih poremećaja ličnosti (Zonis & Joseph, 1994). Kao što smo već diskutovali, ovakve interpretacije duguju ponajviše psihoanalitičkim objašnjenjima društvenih stavova i ponašanja, ali izgleda da neka povezanost postoji. Tako, u nekim istraživanjima nađene su veze između vjerovanja u teorije zavjere sa sklonošću ka disocijativnim i dezorganizovanim duševnim stanjima, te sa paranoidnim ideacijama (Darwin, Neave, & Holmes, 2011). Takođe, nađena je povezanost sa paranojom (Brotherton & Eser, 2015), te sklonošću ka neobičnim uvjerenjima i iskustvima (Swami, Weis, Lay, Barron, & Furnham, 2016). Ipak, treba naglasiti da koncepti i skale paranoidnih ideja i sklonosti disocijativnim stanjima, koje autori koriste, spadaju u domen normalnog funkcionisanja osobe, ne zalazeći u domene psihijatrijskih sindroma.

Jedna od varijabli koja se često spominje kao mogući izvor vjerovanja u teorije zavjere jeste potreba da čovjek ima izvjesnu kontrolu nad svojom okolinom. Stara je ideja da je jedan od osnovnih čovjekovih motiva u socijalnoj percepciji i atribuciji, da ima tačno i dosljedno viđenje svijeta oko sebe (Heider, 1958). U situaciji kad nemaju dovoljno informacija o svojoj okolini, kad se osjećaju

bespomoćni, odnosno kad imaju osjećaj da društveni događaji izmiču kontroli ili mogućnosti razumijevanja, ljudi često pripisuju uzročnost zavjereničkim aktivnostima zlonamjernih činilaca, bile to društvene elite, ili drugi moćni akteri (Hofstadter, 1965). U prilog ovoj ideji ide dosta studija u kojima se nalazi da pripadnici manjinskih ili hijerarhijski nižepozicioniranih grupa pokazuju izraženiju sklonost ka vjerovanju u teorije zavjere (T. Goertzel, 1994; Sutton & Douglas, 2014; Whitson & Galinsky, 2008). U ovom slučaju, čak i ako nemaju mogućnost kontrole događaja, ovaj eksplanatorni sistem im bar omogućava da imaju predvidiv pogled na svijet. Potreba za kognitivnim zatvaranjem jedan je od psiholoških konstrukta koji postuliraju čovjekovu motivaciju da se nađu definitivni odgovori, bez prostora za nejasnoće i nepoznanice (Webster & Kruglanski, 1994). U skorijoj studiji autori su pronašli povezanost između potrebe za kognitivnim zatvaranjem i vjerovanja u teorije zavjere, pogotovo kad za događaje ne postoje zvanična objašnjenja (Marchlewska, Cichocka, & Kossowska, 2018). Takođe, u situacijama kad percipiraju prijetnju i nesigurnost, ljudi više vjeruju u zavjereničke teorije (Van Prooijen & Jostmann, 2013).

Jedna od teorija koje uzimaju u obzir čovjekov pogled na organizaciju svijeta je teorija pravednog svijeta (Hamilton & Lerner, 1982; Lerner & Miller, 1978). Po ovoj teoriji, ljudima je potreban pogled na svijet u kome ljudi bivaju nagrađeni i kažnjeni u skladu sa zaslugama. Ovo je jedna od teorija koja ljudima zaista nudi osjećaj predvidivosti socijalnog svijeta, međutim, kako teorije zavjere uglavnom govore u pravcu nepravednih dešavanja, logično bi bilo očekivati da upravo obrnuto uvjerenje o nepravednom svijetu pozitivno korelira sa vjerovanjem u teorije zavjere. Pogled na svijet kao mjesto gdje ljudi bivaju nagrađeni za loša, a kažnjeni za dobra djela, nudi takođe stabilan i predvidiv svijet, ali sa drugačijom etikom. Sutton i Douglas (Sutton & Douglas, 2014) testirali su upravo tu hipotezu i našli su dosljedne korelacije između stavki vjerovanja u nepravedan svijet i vjerovanja u teorije zavjere. S druge strane, nisu našli povezanost između vjerovanja u pravedan svijet i teorija zavjere, što nam govori da predvidivost dešavanja u svijetu ima nešto jači efekat na vjerovanje u teorije zavjere, nego što je to slučaj sa moralnošću. Ova ideja se, u stvari, konceptualno veoma dobro uklapa u prethodnu hipotezu da pripadnici manjinskih grupa, ili kolektiva koji su hronično izloženi nepravdi, pokazuju izraženiju potrebu za atribucijama zavjereničkog tipa.

Funkcija zaštite od nejasnoće i nesigurnosti, ispostavlja se, može imati i negativne strane. Tako, izgleda da nekad vjerovanje u teorije zavjere korelira sa nižim nivoom analitičkog mišljenja (Swami, Voracek, Stieger, Tran, & Furnham, 2014) i nižim nivoom obrazovanja (Douglas, Sutton, Callan, Dawtry, & Harvey, 2016).

Interesantan je i eksperimentalni nalaz, gdje autori studije manipulišu osjećajem anksioznosti kod ispitanika, te nalaze direktne efekte povećanog vjerovanja u teorije zavjere (Radni & Underwood, 2017). Na osnovu ovakvog nalaza jasno je i zašto se povećava sklonost ka teorijama zavjere u nesigurnim društvenim i ekonomskim kontekstima. Takođe, ovo predstavlja slikovit prikaz mehanizma koji vidamo često u političkim kampanjama, kada se vještačkim izazivanjem međugrupnih strahova doprinosi i prihvatanju različitih zavjereničkih atribucija i međugrupnih predrasuda, ali se i povećava unutargrupna homogenost.

Uopšteno gledano, čini se da osobine ličnosti ne pokazuju stabilne veze sa vjerovanjem u teorije zavjere, te da, što se više pomjeramo u pravcu specifičnih stavskih i kontekstualnih varijabli, nalazimo jače korelacije. Ovo je i logično, jer se predmet psihologije političkih i društvenih fenomena nalazi više u oblasti socijalne motivacije ljudi i mogućnosti njihove mobilizacije (Šiber, 1998). Političko ponašanje, gdje spada i fenomen teorija zavjere, očigledno je u velikoj mjeri određeno trenutnim stavovima i potrebama, a tek u manjoj mjeri trajnijim ličnosnim strukturama.

Problem istraživanja

Istraživanje teorija zavjere u porastu je u okvirima društvenih nauka u posljednjih desetak godina. Kao što smo rekli, to nije zato jer sad ima više teorija zavjera nego ranije, već su sad dostupnije većem broju ljudi, kroz razvijenije medijske mreže, a posebno internet. S druge strane, i društvena istraživanja realizuju se u većoj mjeri nego ranije. Kao što smo više puta ponovili, teorije zavjere predstavljaju društvena uvjerenja u kojima se objašnjenje važnih društvenih dešavanja posmatra kroz tajne aktivnosti uticajnih i obično zlonamjernih socijalnih aktera. Neke teorije zavjere veoma su rasprostranjene, neke se kreću u nišama opskurnih socijalnih grupa. U SAD, na primjer, već decenijama više od pola stanovništva vjeruje da je iza ubistva John F. Kennedyja

stajala organizovana grupa zavjerenika ("Democrats and Republicans differ on conspiracy theory beliefs," 2013). U našem društvu, pa i širem regionalnom društvenom kontekstu, postoje neke kontekstualno specifične teorije zavjere, a svakodnevno se pojavljuju i mnoge nove. U proteklih nekoliko mjeseci mogli smo vidjeti kako se u medijima pojavljuju vijesti u kojima obično vlasti ukazuju na postojanje teorija zavjere. Iako se većina ovih vijesti može smatrati i neprovjerenim ili lažnim vijestima koje sutra mogu biti zaboravljene, one imaju potencijal da postanu teorije zavjere. U svim ovim slučajevima, kao glavni zavjerenički akteri koji djeluju iz pozadine nalaze se internacionalne grupe ili pojedinci koji ostvaruju određene zaplete protiv vladajućih političkih grupa, a samim tim i protiv čitave javnosti. Ovakva zavjerenička uvjerenja najčešće su rezultat pogodnih kontekstualnih okolnosti poput društvenih kriza, u interakciji sa specifičnim sociopsihološkim faktorima, poput ličnih uvjerenja i osobina ličnosti.

Osnovni istraživački problem ove studije predstavlja identifikaciju, učestalost i determinante vjerovanja u teorije zavjere u bosanskohercegovačkom kontekstu. Ovaj problem će, u stvari, biti tretiran kroz više istraživačkih pitanja i zadataka:

- Kakva je istorija teorija zavjere?
- Kako se teorije zavjere proučavaju u društvenim naukama?
- Koje teorije zavjere su rasprostranjene u našem društvu?
- Kakve su one u poređenju sa regionalnim i internacionalnim kontekstima?
- Koliko su one rasprostranjene različitim stratumima populacije?
- Koji su socijalni i psihološki korelati prihvatanja teorija zavjere?
- Kakva je psihološka struktura vjerovanja u teorije zavjere?
- Postoje li načini da se smanji uticaj štetnih teorija zavjere?

Budući da ovakvo istraživanje nije kod nas do sada rađeno, smatramo da ova tema značajno doprinosi ne samo psihološkoj spoznaji ovog fenomena, već i spoznaji društva u kome živimo, te generalnom napretku socijalnih nauka kod nas. Drugim riječima, ciljevi našeg istraživanja su teorijski u smislu doprinosa istraživanju teorija zavjere, ali i praktični, jer kroz ćemo kroz planiranu promociju rezultata istraživanja raditi na demistifikaciji nekih uvjerenja koja obično nisu zasnovana na činjenicama.

Metod istraživanja

Osnovni dizajn našeg istraživanja je deskriptivno-korelacioni nacrt, zasnovan na kvantitativnoj anketnoj studiji. Studije društvenih fenomena u Bosni i Hercegovini predstavljaju značajan izazov za svakog ko se prihvati tog posla. Donošenje zaključaka na osnovu istraživanja u velikoj mjeri je povezano sa biranjem uzorka i mogućnostima uopštavanja rezultata na čitavu populaciju. Teritorijalno i politički gledano, BiH je izuzetno kompleksna tvorevina. Sastoji se od tri jedinice: dva entiteta (Federacija BiH i Republika Srpska), te Distrikta Brčko. Federacija BiH sastoji se od 10 regiona (kantona), Republika Srpska je podijeljena po opštinama, dok Distrikt Brčko čini grad Brčko. Organizacija vlasti odvija se na nivou kantona, entiteta i na državnom nivou, a svi ovi nivoi imaju zasebne administrativne strukture. Politički sistem baziran je na principima konstitutivnosti tri velike etničke grupe: bošnjačkoj, hrvatskoj i srpskoj. Ovakva organizacija čitavog političkog i društvenog sistema stvara poseban okvir, ne samo za političke strukture, već i za sociopsihološke konstrukte i međuljudske odnose. Analize podataka i generalizacije zaključaka u najvećoj mjeri vezane su za pitanja da li se stanovništvo BiH može posmatrati kao homogeno sa stanovišta društvenih stavova, kao podijeljeno na etničke poduzorke, ili kao stanovnike teritorijalnih entiteta koji žive društvene živote sa različitim političkim i društvenim okvirima. Kao istraživači postavili smo se bez predubjeđenja prema rezultatima, te smo naše analize radili eksplorativno, prema nalazima koje smo dobijali iz podataka sa terena.

Izbor uzorka

Istraživanje je sprovedeno u drugoj polovini maja 2018. godine, na uzorku od 1046 punoljetnih stanovnika Bosne i Hercegovine, metodom anketiranja licem u lice. Ispitanici nisu samostalno popunjavali upitnik, već su odgovarali na pitanja koja im je čitao anketar. Terenski rad obavili su kontrolori i anketari *Agencije Prime Communications* iz Banje Luke. Prilikom izbora uzorka, vodilo se računa o sljedećim demografskim elementima: broj

stanovnika u entitetima i distriktu Brčko; broj stanovnika u pojedinim regionima i kantonima; odnos urbanog i ruralnog stanovništva u pojedinim regionima i kantonima; veličina pojedinih naseljenih mjesta u okviru regiona; broj muškaraca i žena je približno isti. Istraživanje je sprovedeno u 28 opština u Federaciji BiH, distriktu Brčko i 19 opština u Republici Srpskoj. Prilikom rada na terenu, anketari su se pridržavali nekoliko pravila koja su nam omogućila da izbor ispitanika bude blizak slučajnom. Anketari su dobili ime mjesne zajednice u koju idu, kao i uputstvo kako da izaberu određenu ulicu, broj kuće od koje se kreće s radom (start), kao i broj kuća koje se moraju preskočiti (korak) da bi uradili novu anketu. Po ulasku u domaćinstvo anketari su birali za ispitanika punoljetnu osobu kojoj slijedi rođendan. Ovim smo izbjegli bilo kakvu mogućnost da anketari na bilo koji način utiču na izbor ispitanika.

Ispitanici

Ukupan uzorak je brojao punoljetnih 1046 ispitanika (53% žena). Najveći broj ispitanika imao je 25 godina (srednja vrijednost 42 godine). Ukupno je bilo 68.5% ispitanika iz Federacije BiH, 29.5% iz Republike Srpske, a 2% iz Distrikta Brčko. Oko 20% ispitanih ima prebivalište u velikim gradovima, oko 9% u većim gradovima, oko 19% u manjim gradovima, dok je oko 51% ispitanih nastanjeno u selima. Kad je u pitanju etnička struktura uzorka, oko 14% ispitanika izjasnilo se kao Hrvati, oko 42% kao Bošnjaci, oko 31% kao Srbi, oko 11% kao Bosanci, te oko 2% kao Drugi⁵. Od čitavog uzorka, njih 31% izjašnjava se kao pravoslavci, 15% kao katolici, 47% kao muslimani, 5% nisu vjernici, dok oko 2% ispitanih ima neku drugu vjeroispovijest. Što se obrazovne strukture tiče, najveći procenat ispitanih ima završenu srednju četverogodišnju školu (45%), zatim višu ili visoku školu (32%), pa zanat (16%) i osnovnu školu (8%).

⁵ Popisni rezultati iz 2013. godine naode sljedeću etničku strukturu stanovništva: Bošnjaci 50.1%, Hrvati 15.4%, Srbi 30.8%, te Ostali 3.7% (www.statistika.ba).

Mjere

Već na osnovu teorijskog uvoda i definicije problema istraživanja, vidljivo je da je ovdje u pitanju eksplorativna studija fenomena koji nije ranije sistematski istraživan kod nas. U skladu sa ovim, postoji relativno veliki broj varijabli koje su teorijski i empirijski dovođene u vezu sa prihvatanjem teorija zavjere.

Kao i više puta do sada, u periodu konstruisanja istraživanja, bili smo suočeni sa dilemom da li da uvrstimo manji broj varijabli koje bismo dubinski istražili, ili da koristimo veći broj varijabli uz pomoć kojih bismo zahvatili veći spektar potencijalnih veza sa prihvatanjem teorija zavjere. Uzimajući u obzir činjenicu da je naša studija pionirska za ovo područje, odlučili smo se za pristup sa većim brojem varijabli. To je podrazumijevalo da upitnikom mjerimo dosta veliki broj varijabli u obliku stavova i samoprocjena. Imajući na umu da je teško motivisati ispitanike na popunjavanje kompleksnih i dugačkih upitnika, u većini slučajeva koristili smo kratke skale procjene. U nekim slučajevima odlučili smo se za jednoajtemske mjere, a u nekima smo koristili kombinaciju metoda kojima smo svodili veći broj stavki na manji. U nastavku detaljnije opisujemo korištene mjere.

Vjerovanje u teorije zavjere procjenjivano je skalom koja je sadržala 24 stavke koje su predstavljale određene teorije zavjere. Polovina stavki bile su lokalno specifične teorije zavjere sa tvrdnjama poput: "Cilj razbijanja bivše Jugoslavije bio je da se uništi socijalistička zemlja i da se nametne kapitalistički sistem". Druga polovina predstavljala je globalno prisutne teorije zavjere, kao što su: "Velike farmaceutske firme namjerno šire razne bolesti kako bi povećale prodaju lijekova". Ispitanici su se izjašnjavali putem petostepene skale procjene, od "uopšte se ne slažem", do "u potpunosti se slažem", pri čemu veći skor označava veće prihvatanje tvrdnje. Lista teorija zavjere formirana je na osnovu istraživanja koja su rađena u Hrvatskoj (Blanuša, 2009), Srbiji (Gligorić, Većkalov & Žeželj, 2018) i drugim zemljama Evrope (Imhoff & Lamberty, 2018)⁶.

⁶ Naše istraživanje rađeno je kao dio aktivnosti u okviru evropske istraživačke mreže za studije teorija zavjere COST 15101 action, "Comparative analyses of conspiracy theories".

Crte ličnosti po modelu Velikih pet mjerene su putem kratke verzije skale, gdje je originalna skala skraćena na po 3 stavke za svaku od crta ličnosti (Soto & John, 2017). Crte ličnosti koje su se nalazile u modelu su: Ekstraverzija, Prijatnost, Savjesnost, Negativna emocionalnost, te Otvorenost za iskustva. Ispitanici su se izjašnjavali putem petostepene skale procjene, od "uopšte se ne slažem" do "u potpunosti se slažem". S obzirom na to da su se subskale sastojale od po samo tri stavke, mjere interne konzistentnosti nisu računane. Finalni skorovi predstavljaju uprosječene rezultate na ovim subskalama u rasponu od 1 do 5, pri čemu veći skor označava veće prisustvo osobine.

Važnost identifikacije sa socijalnim grupama ispitali smo putem liste od 5 pojedinačnih stavki. Ispitanici su trebali da označe koliko je njima lično važno to što pripadaju datoj socijalnoj grupi. Te ciljne grupe su bile: vlastita etnička grupa, vjeroispovjesna grupa kojoj pripadaju, entitet u kojem žive, država Bosna i Hercegovina i Evropa. Odgovori su davani za svaku pojedinačnu tvrdnju na petostepenoj skali, od "uopšte se ne slažem" do "u potpunosti se slažem", pri čemu veći skor označava veći značaj identifikacije.

Društveni cinizam mjen je putem kratke skale od 3 stavke u kojima se izražava ciničan pogled na svijet. Primjer stavke je: "Koliko god se trudio, pojedinac ne može uticati na važne stvari u društvu u kom živi". Skala je formirana za potrebe ovog istraživanja. Ispitanici su se izjašnjavali putem petostepene skale procjene, od "uopšte se ne slažem" do "u potpunosti se slažem", da bi se formirao sumacioni skor. Finalni skor predstavlja uprosječen rezultat na ovim stavkama u rasponu od 1 do 5, pri čemu veći skor označava veće prisustvo ciničnih uvjerenja.

Autoritarnost je mjerena kratkom skalom od 3 stavke, na bazi ideje o desničarskoj autoritarnosti i njenim komponentama poslušnosti autoritetu, autoritarnoj agresivnosti i tradicionalizmu (Altemeyer, 2004; Sibley & Duckitt, 2008). Ispitanici su se izjašnjavali putem petostepene skale procjene, od "uopšte se ne slažem" do "u potpunosti se slažem", na osnovu čega je formiran sumacioni skor. Finalni skor predstavlja uprosječen rezultat na ovim stavkama u rasponu od 1 do 5, pri čemu veći skor označava veće prisustvo autoritarnih uvjerenja.

Pojedinačnim stavkama ispitani su sljedeći koncepti: *lično iskustvo sa nepravdom, percepcija društvene nepravde, zabrinutost za sopstvenu budućnost i zabrinutost za budućnost svog naroda*. Tvrdnje kojima su mjerene varijable su: "Lično sam iskusio mnogo nepravde u životu", "Društvo u kojem živim je nepravedno", "Zabrinut sam za svoju budućnost" i "Zabrinut sam za opstanak svog naroda". Ispitanici su se izjašnjavali putem petostepene skale procjene, od "uopšte se ne slažem" do "u potpunosti se slažem", pri čemu veći skor označava veće slaganje sa tvrdnjom.

Emocionalni odnos prema svojoj i drugim etničkim grupama mjerili smo putem takozvanog termometra osjećanja. Grupe prema kojima smo registrovali emocije su: Srbi, Hrvati, Bošnjaci, Romi i Jevreji. Ispitanici su odgovarali posebno za svaku etničku grupu procjenjujući svoja osjećanja na petostepenoj skali, od "veoma negativna" do "veoma pozitivna", pri čemu veći skor označava pozitivnije evaluiranje etničke grupe.

Politička participacija mjerena je putem dvije stavke na kojima se mjeri učestalost političkog ponašanja, poput glasanja na izborima i učešća u radu političke partije. *Društvena participacija* takođe je mjerena putem dvije stavke na kojima se ispitanik izjašnjava o učešću u društvenim akcijama, poput prikupljanja donacija za ugrožene društvene kategorije ili učešća u dobrovoljnoj ekološkoj akciji. Ispitanici su odgovarali na trostepenoj skali, od "nikad", preko "jednom ili dva puta" do "3 ili više puta". Na osnovu odgovora formirani su prosječni skorovi raspona od 1 do 3 za političku i društvenu participaciju, pri čemu veći skor označava veću učestalost društvenog i političkog učešća.

Nacionalizam je mjeran putem skale od 8 stavki u kojima se izražavaju preferencije za nacionalističke stavove, kroz idealizaciju vlastite grupe, te odbacivanje drugih etničkih grupa (Puhalo, 2008). Primjer tvrdnje je: "Ne bi se trebalo miješati sa pripadnicima drugih naroda putem nacionalno mješovitih brakova." Ispitanici su se izjašnjavali putem petostepene skale procjene, od "uopšte se ne slažem" do "u potpunosti se slažem", na osnovu čega je formiran uprosječen skor u rasponu od 1 do 5, pri čemu veći skor označava veće prisustvo nacionalističkih uvjerenja. Unutrašnja konzistentnost skale mjerena alfa koeficijentom iznosi 0.90.

Društveni konzervativizam mjereno je putem skale od 7 stavki, usmjerenih u pravcu konzervativnih društvenih uvjerenja (Puhalo, 2008). Primjer tvrdnje je: "Treba se vratiti tradiciji i izvornim vrijednostima svog naroda." Ispitanici su se izjašnjavali putem petostepene skale procjene, od "uopšte se ne slažem" do "u potpunosti se slažem", na osnovu čega je formiran uprosječen skor u rasponu od 1 do 5, pri čemu veći skor označava veće prisustvo konzervativnih uvjerenja. Unutrašnja konzistentnost skale mjerena alfa koeficijentom iznosi 0.65.

Povjerenje u institucije društva mjereno je kroz ponuđenu listu političkih i društvenih institucija države BiH, entiteta RS i FBiH, te drugih društvenih institucija. Ponuđene su specifične političke institucije (za BiH, RS, FBiH), uopštene institucije (sudstvo, političke partije, mediji, vjerska zajednica), te institucija OHR. Ispitanici su se izjašnjavali putem petostepene skale procjene, od "nikakvo povjerenje" do "potpuno povjerenje", pri čemu skorovi nisu sabirani, a veći skor označava veće povjerenje u navedenu instituciju.

Politička orijentacija mjerena je putem tvrdnje na kojoj ispitanici samostalno procjenjuju svoju političku orijentaciju na petostepenoj skali procjene, od "lijevo", preko "centar" do "desno". Manji skor na skali označava približavanje ljevičarskim, a veći skor desničarskim političkim uvjerenjima.

Uz sve gore navedeno, upitnik je sadržavao i pitanja o sociodemografskim karakteristikama ispitanika u vezi sa sljedećim: pol, mjesto stalnog prebivališta, stručna sprema ispitanika, obrazovni status, zaposlenost, finansijsko stanje, nacionalna/etnička pripadnost. Pri prikupljanju podataka, naglašeno je da je upitnik anoniman, te su ostavljeni i kontakt podaci autora istraživanja.

Struktura vjerovanja u teorije zavjere u Bosni i Hercegovini

Teorije zavjere kao zatvoreni sistem uvjerenja

Psihološka istraživanja teorija zavjere često su se bavila fenomenom zatvorenosti sistema uvjerenja kod osoba sklonih vjerovanju u teorije zavjere. Povlačeći paralelu sa generalnim karakteristikama ljudskog mišljenja, oslobođenih ideoloških sadržaja, slično istraživanjima autoritarnosti (Eysenck, 1954) ili dogmatizma (Rokeach, 1960), istraživači teorija zavjere tražili su generalnu osnovu zavjereničkog mišljenja. Osnovu su pronašli u modelu sistema uvjerenja koji se naziva *monološki*, u kome se osoba referiše na već postojeći sistem vlastitih uvjerenja, ne razmatrajući moguća alternativna gledišta (B. Goertzel, 1994; T. Goertzel, 1994; Sutton & Douglas, 2014). Konceptualno gledano, ovaj termin se, u najvećoj mjeri, podudara sa Rokeachevim pojmom *zatvorenog uma* (Rokeach, 1960). U monološkom sistemu uvjerenja svaka nova zavjera podupire sistem i istovremeno se objašnjava istim sistemom. Kao što smo razmatrali u prethodnim pasusima, osobe monološkog zavjereničkog sistema uvjerenja neće tražiti vanjske dokaze za svoje teorije, već će prije nastojati da ih objasne već postojećim manjim brojem ustoličenih zavjereničkih narativa, bilo to zavjerama Jevreja, kapitalista, farmaceutske industrije i slično (T. Goertzel, 1994). Praktično, ovo znači da bi u stvarnosti empirijski podaci trebali pokazivati međusobne korelacije između vjerovanja u teorije zavjere, bez obzira na njihov sadržaj. Neka skorija istraživanja pokazala su da zaista nekad postoje neočekivane korelacije između međusobno kontradiktornih teorija zavjere. Na primjer, u jednoj studiji nađeno je da je uvjerenje da je Osama bin Laden već bio mrtav kad su ga američki specijalci pronašli u Pakistanu u pozitivnoj korelaciji sa potpuno suprotnim uvjerenjem da je on još uvijek živ (Wood, Douglas, & Sutton, 2012). Ipak, autori su ustanovili da kad kontrolišu varijablu uvjerenja da američka vlada nešto krije, gubi se korelacija između prethodna dva suprotstavljena uvjerenja. Drugim riječima, po autorima, ono što povezuje različite teorije zavjere jeste uvjerenje da se iza javnih društvenih događaja odvija neka pozadinska obmana. Dodatno, zastupnike zavjereničkih teorija je teško razuvjeriti, jer razuvjeravajuće informacije iz zvaničnih izvora često mogu biti posmatrane samo kao dodatni dokaz da se radi na nekom prikrivanju dokaza (Sunstein & Vermeule, 2009a). Moguće je, dakle, da osobe koje vjeruju u teorije zavjere nisu u potpunosti zatvorenog sistema uvjerenja, već su posebno nepovjerljive prema informacijama koje dolaze iz zvaničnih izvora, ali nemaju problema sa usvajanjem informacija iz drugih izvora (Wood et al., 2012).

S druge strane, možemo vidjeti da se nekad izraženo prihvataju informacije koje dolaze iz institucionalnih izvora, a posebno kad su u pitanju one teorije zavjere koje se uklapaju u opšti nacionalistički diskurs (Blanuša, 2013).

Dakle, podaci nisu u potpunosti dosljedni i teško je donijeti finalni zaključak bez uvida u empirijske podatke. Izgleda da većina nalaza govori u prilog hipoteze monološkog sistema uvjerenja. Budući da u BiH nije rađeno istraživanje vjerovanja u teorije zavjere, mi smo se odlučili za potpuno eksplorativne analize, bez velikih pretpostavki. U našem upitniku smo imali dvije velike grupe teorija zavjere: pola ih je bilo lokalno specifičnih, a pola je bilo globalnih. Među lokalno specifičnim je bilo i onih za koje smo pretpostavljali da će biti specifičnije za pojedine etničke poduzorke. Radili smo eksplorativne komponentne i korelacione analize sa idejom da istražimo načine grupisanja mjerenih tvrdnji.

Da bismo smanjili veliki broj varijabli na neki manji broj, a da zadržimo većinu informacija koje dobijamo njima, obično se služimo takozvanim metodama redukcije dimenzija, poput faktorske analize i analize glavnih komponenti. Ovim postupkom, kroz analize povezanosti većeg broja stavki, dobijamo manji broj komponenti (ili faktora), te nam to omogućava jednostavniju interpretaciju dobijenih podataka. Eksplorativnu redukciju podataka radili smo metodom analize glavnih komponenti, sa promax rotacijom komponenti. Koristeći kriterijum izdvajanja komponenti sa eigenvalue vrijednošću preko 1, dobili smo rješenje sa 6 komponenti, koje objašnjavaju oko 63% varijanse rezultata naše 24 teorije zavjere. U Tabeli 1 vidimo rezultate objašnjene varijanse za svaku komponentu ponaosob.

Tabela 1: Procenti objašnjene varijanse

Komponente	Početna eigenvalue vrijednost			Rotirana suma kvadriranih zasićenja
	Total	% varijanse	kumulativni %	Total
1	6.806	28.360	28.360	4.973
2	2.232	9.301	37.660	4.286
3	2.003	8.347	46.007	3.830
4	1.519	6.327	52.335	3.304
5	1.387	5.779	58.113	3.471
6	1.105	4.605	62.718	2.280

Tabela 2 daje nam komponentna zasićenja svih stavki teorija zavjere. Pojednostavljeno rečeno, ovo su mjere povezanosti između komponente (ili faktora) i stavke, gdje veći koeficijenti pokazuju veći stepen povezanosti. Interpretiramo komponente tako što gledamo koje komponente su zasićene kojim stavkama, nakon čega nastojimo da imenujemo komponente shodno njihovim vezama sa grupama stavki.

Tabela 2: Komponentna zasićenja

	Komponente					
	1	2	3	4	5	6
1 Haški sud je osnovan sa idejom da se najviše kazne pripadnici mog naroda.				.719		
2 Zapadne zemlje udruženo rade protiv interesa mog naroda.				.739		
3 Priče o terorizmu se izmišljaju samo da bi se kaznili muslimani.	-311				.914	
4 Cilj razbijanja bivše Jugoslavije bio je da se uništi socijalistička zemlja i da se nametne kapitalistički sistem.	.454			.305	.319	
5 Zločini nad civilnim stanovništvom u akcijama "Bljesak" i "Oluja" djelo su smišljene politike etničkog čišćenja od strane tadašnje hrvatske vlasti.				.655		
6 Privatizacija kod nas je velikim dijelom rezultat sprege mafije i državnih struktura.	.723					
7 Nevladine organizacije su najčešće samo paravan za špijuniranje i podrivanje vlasti kod nas.						.554
8 Opozicione partije kod nas rade protiv vlasti u saradnji sa zapadnim službama.						.782
9 Srpski intelektualci i političari, u saradnji s tadašnjom JNA, započeli su ratove u Hrvatskoj i BiH kako bi ostvarili ideju Velike Srbije.				-.733	.355	.334
10 Sudbina naroda i država na Balkanu oduvijek je bila plod zakulisnih igara imperijalističkih sila.	.804					
11 Svjetska banka, MMF i druge međunarodne institucije više desetina godina ekonomski i finansijski kolonizuju ovu zemlju.	.815					
12 Tuđman i Milošević u tajnosti su dogovorili podjelu BiH na sastanku u Karadorđevu 1991. godine.					.756	
13 Masoni i iluminati već duže vrijeme znatno utiču na odluke vlasti u mnogim državama.	.508					
14 Velike korporacije rade na uništavanju interesa malih tržišta širom svijeta.	.781					
15 Evropska unija je zavjera krupnog kapitala kojem je cilj uništenje nacionalne države.	.388					
16 Rušenje zgrada Svjetskog trgovinskog centra u Njujorku, 9.11.2001. godine, organizovano je od strane američkih tajnih službi.	.307				.500	
17 Svakoga ko ima kompjuter spojen na internet tajno prate i neovlašteno nadziru.	.490					
18 Od javnosti se krije da su vakcine za djecu štetne po zdravlje.				.716		
19 Pomoću genetski modifikovane hrane (GMO) koja skraćuje ljudski život, svjetska elita nastoji kontrolisati prirast stanovništva na Zemlji.				.838		
20 Velike farmaceutske firme namjerno šire razne bolesti kako bi povećale prodaju lijekova.				.902		
21 Jevreji/Židovi upravljaju najvažnijim svjetskim događajima.				.472		
22 Dokazi o kontaktima s vanzemalcima skrivaju se od javnosti.	.748					.332
23 Džordž Soroš preko organizacija koje finansira samo špijunira i podriva države u kojima djeluje.	.879					
24 U svijetu postoji tajna organizacija kojoj je cilj uništiti nacionalne države i nametnuti „Novi svjetski poredak“.	.830					

Prva komponenta je, u najvećoj mjeri, zasićena sadržajem tvrdnji: "Svjetska banka, MMF i druge međunarodne institucije više desetina godina ekonomski i finansijski kolonizuju ovu zemlju", "Sudbina naroda i država na Balkanu oduvijek je bila plod zakulisnih igara imperijalističkih sila", "Velike korporacije rade na uništavanju interesa malih tržišta širom svijeta" i "Privatizacija kod nas je velikim dijelom rezultat sprege mafije i državnih struktura". Pored toga što nalazimo i neke neočekivane veze, poput ajtema "Masoni i iluminati već duže vrijeme znatno utiču na odluke vlasti u mnogim državama", mogli bismo reći da je ova komponenta zasićena tvrdnjama koje govore u najvećoj mjeri o zavjeri krupnog kapitala protiv interesa naroda, ne samo kod nas, već globalno. Pošto je riječ o atribuciji prvenstveno imperijalističkih i kolonizatorskih namjera, ovu komponentu ćemo nazvati *imperijalističke zavjere*, i ona objašnjava oko 28% varijanse rezultata. Druga komponenta je u najvećoj mjeri zasićena tvrdnjama: "Džordž Soroš preko organizacija koje finansira samo špijunira i podriva države u kojima djeluje", "U svijetu postoji tajna organizacija kojoj je cilj uništiti nacionalne države i nametnuti Novi svjetski poredak" i "Dokazi o kontaktima s vanzemalcima skrivaju se od javnosti". Reklo bi se da ovdje dominira sadržaj koji se tiče postojanja tajne namjere za svjetskom dominacijom, te ćemo ovu komponentu nazvati *zavjere novog svjetskog poretka*. Ova komponenta objašnjava oko 9% varijanse rezultata. Treća komponenta je u najvećoj mjeri zasićena tvrdnjama: "Velike farmaceutske firme namjerno šire razne bolesti kako bi povećale prodaju lijekova", "Pomoću genetski modificovane hrane (GMO) koja skraćuje ljudski život, svjetska elita nastoji kontrolisati prirast stanovništva na Zemlji" i "Od javnosti se krije da su vakcine za djecu štetne po zdravlje". Neočekivano, ovdje se našla i tvrdnja "Jevreji/Židovi upravljaju najvažnijim svjetskim događajima", ali ovo se može smatrati artefaktom opšte tendencije povezanosti između ponuđenih stavki. Ova komponenta je očigledno vezana za narative koji se tiču farmaceutsko-medicinskih zavjera, te ćemo je nazvati *farmaceutske zavjere*, i ona objašnjava oko 8% varijanse rezultata. Četvrta komponenta je, u najvećoj mjeri, zasićena stavkama: "Zapadne zemlje udruženo rade protiv interesa mog naroda", "Srpski intelektualci i političari u saradnji s tadašnjom JNA započeli su ratove u Hrvatskoj i BiH kako bi ostvarili ideju Velike Srbije" (u obrnutom smjeru), "Zapadne

zemlje udruženo rade protiv interesa mog naroda" i "Zločini nad civilnim stanovništvom u akcijama Bljesak i Oluja djelo su smišljene politike etničkog čišćenja od strane tadašnje hrvatske vlasti". Vidimo da je ova komponenta zasićena sadržajem koji ponajviše govori o atribucijama antisrpskih namjera, te nevjerovanje u postojanje srpske zavjere, pa ćemo je nazvati *antisrpske zavjere*. Ova komponenta objašnjava oko 6% varijanse rezultata. Peta komponenta je u najvećoj mjeri zasićena tvrdnjama: "Priče o terorizmu se izmišljaju samo da bi se kaznili muslimani", "Tuđman i Milošević u tajnosti su dogovorili podjelu BiH na sastanku u Karađorđevu 1991. godine", te u manjoj mjeri "Rušenje zgrada Svjetskog trgovinskog centra u Njujorku 9.11.2001. godine organizovano je od strane američkih tajnih službi". Reklo bi se da su ovdje grupisane tvrdnje sa atribucijom antibosanskih i antimuslimanskih zavjereničkih namjera, te ćemo ovu komponentu nazvati *antimuslimanskim zavjerama*. Ova komponenta objašnjava oko 6% varijanse rezultata. Šesta komponenta, kao što vidimo, najviše korelira sa stavkama "Opozicione partije kod nas rade protiv vlasti u saradnji sa zapadnim službama" i "Nevladine organizacije su najčešće samo paravan za špijuniranje i podriavanje vlasti kod nas". Ova komponenta je, u najvećoj mjeri, zasićena sadržajem koji atribuirira antisistemske i antidržavne podrivačke zavjere, te ćemo je nazvati *antidržavnim zavjerama*. Ona objašnjava oko 5% varijanse rezultata.

U Tabeli 3 možemo vidjeti i interkorelacije između komponenti. Prve tri grupe zavjera su više globalnog karaktera, dok su druge tri zasićene više lokalnim sadržajem i donekle oslikavaju i karakter međugrupnih odnosa. Vidimo da postoje pozitivne korelacije između svih vrsta zavjera, što nam govori da očigledno postoji izvjestan zajednički opšti faktor zavjereničkih uvjerenja.

Tabela 3: Interkorelacije komponenti

Komponente	12	3	4	5	6
1 Imperijalističke TZ	.403	.305	.285	.422	.166
2 NSP TZ		.395	.310	.365	.075
3 Farmaceutske TZ			.245	.282	.297
4 Antisrpske TZ				.103	.176
5 Antimuslimanske TZ					.190
6 Antidržavne TZ					

U Tabeli 4 možemo vidjeti i interkorelacije svih stavki teorija zavjere. Vidimo da postoji svega nekoliko negativnih korelacija, i to kad su u pitanju etnički specifične stavke.

Tabela 4: Interkorelacije teorija zavjere

	TZ1	TZ2	TZ3	TZ4	TZ5	TZ6	TZ7	TZ8	TZ9	TZ10	TZ11	TZ12	TZ13	TZ14	TZ15	TZ16	TZ17	TZ18	TZ19	TZ20	TZ21	TZ22	TZ23	TZ24	
TZ1	--	0.699	0.007	0.223	0.317	0.153	0.264	0.277	-0.258	0.137	0.176	-0.222	0.073	0.105	0.261	0.103	0.124	0.240	0.221	0.222	0.100	0.164	0.220	0.170	
TZ2		--	0.192	0.355	0.437	0.250	0.288	0.371	-0.199	0.242	0.307	0.051	0.245	0.210	-0.428	0.214	0.172	0.330	0.280	0.229	0.200	0.177	0.258	0.244	
TZ3			--	0.258	0.134	0.078	0.180	0.167	0.278	0.043	0.061	0.398	0.185	0.026	0.103	0.355	0.259	0.206	0.168	-0.015	0.220	0.120	0.136	0.184	
TZ4				--	0.326	0.427	0.344	0.262	0.099	0.370	0.391	0.221	0.287	0.319	0.281	0.289	0.122	0.107	0.182	0.227	0.233	0.111	0.201	0.197	
TZ5					--	0.277	0.324	0.247	-0.289	0.243	0.252	0.208	0.240	0.221	0.369	0.327	0.175	0.132	0.164	0.093	0.165	0.208	0.209	0.321	
TZ6						--	0.362	0.256	0.157	0.368	0.476	0.225	0.315	0.266	0.310	0.215	0.134	0.026	0.164	0.252	0.216	0.072	0.226	0.221	
TZ7							--	0.559	0.040	0.308	0.363	0.125	0.323	0.316	0.384	0.291	0.228	0.277	0.289	0.196	0.249	0.222	0.300	0.293	
TZ8								--	0.153	0.277	0.335	0.094	0.261	0.242	0.344	0.225	0.170	0.272	0.221	0.093	0.168	0.232	0.241	0.249	
TZ9									--	0.232	0.196	0.390	0.163	0.078	-0.242	0.059	0.144	0.089	0.054	0.025	0.104	0.023	-0.069	0.058	
TZ10										--	0.582	0.244	0.370	0.436	0.290	0.227	0.166	0.016	0.188	0.209	0.254	0.104	0.203	0.243	
TZ11											--	0.239	0.420	0.488	0.443	0.242	0.111	0.158	0.275	0.247	0.263	0.126	0.261	0.252	
TZ12												--	0.324	0.165	0.119	0.336	0.188	0.063	0.088	0.022	0.275	0.090	0.115	0.163	
TZ13													--	0.471	0.366	0.322	0.279	0.196	0.295	0.233	0.336	0.294	0.261	0.278	
TZ14														--	0.509	0.308	0.152	0.102	0.239	0.249	0.261	0.127	0.282	0.299	
TZ15															--	0.444	0.239	0.329	0.324	0.242	0.272	0.234	0.338	0.377	
TZ16																--	0.403	0.167	0.323	0.196	0.413	0.153	0.370	0.463	
TZ17																	--	0.223	0.340	0.215	0.291	0.291	0.363	0.401	
TZ18																		--	0.562	0.412	0.297	0.315	0.178	0.173	
TZ19																			--	0.629	0.465	0.280	0.316	0.352	
TZ20																				--	0.438	0.167	0.226	0.236	
TZ21																					--	0.299	0.422	0.422	
TZ22																						--	0.482	0.397	
TZ23																								--	
TZ24																									--

Neke tvrdnje izrazito su etnički i politički specifične, i u okviru etničkih grupa imaju status skoro truizama. Npr. tvrdnja "Srpski intelektualci i političari, u saradnji s tadašnjom JNA, započeli su ratove u Hrvatskoj i BiH kako bi ostvarili ideju Velike Srbije" izaziva slaganje kod 86% hrvatskih ispitanika, te 69% slaganja kod bošnjačkih, 69% kod ispitanika bosanske pripadnosti, a svega 20% kod srpskih ispitanika. Sa tvrdnjom "Zločini nad civilnim stanovništvom u akcijama Bljesak i Oluja djelo su smišljene politike etničkog čišćenja od strane tadašnje hrvatske vlasti" slaže se 76% ispitanika srpske etničke pripadnosti, a svega 10% hrvatskih ispitanika. Tvrdnja "Tuđman i Milošević u tajnosti su dogovorili podjelu BiH na sastanku u Karađorđevu 1991. godine" izaziva slaganje 74% ispitanika koji se identifikuju kao Bosanci, te 64% ispitanika bošnjačke etničke pripadnosti, a svega 13% hrvatskih ispitanika.

Detaljnije analize interkorelacija u okviru etničkih uzoraka pokazale su nam da kod poduzorka hrvatskih i srpskih ispitanika nalazimo negativne korelacije nekih stavki, i to upravo onih u kojima se sopstvena etnička grupa nalazi u ulozi zavjerenika. To su stavke "Zločini nad civilnim stanovništvom u akcijama Bljesak i Oluja..." i "Tuđman i Milošević..." za hrvatske ispitanike, te "Srpski intelektualci i političari..." i "Tuđman i Milošević..." za srpske ispitanike. Npr. u tabeli 8p (u prilogu) vidimo da

tvrdnje "Srpski intelektualci i političari, u saradnji s tadašnjom JNA, započeli su ratove u Hrvatskoj i BiH kako bi ostvarili ideju Velike Srbije" i "Zločini nad civilnim stanovništvom u akcijama Bljesak i Oluja djelo su smišljene politike etničkog čišćenja od strane tadašnje hrvatske vlasti" negativno koreliraju kod hrvatskog ($r=-.335$, $p=.000$) i srpskog poduzorka ($r=-.325$, $p=.000$), a pozitivno kod bošnjačkog ($r=.215$, $p=.000$). Takođe, stavka "Priče o terorizmu se izmišljaju samo da bi se kaznili muslimani" ponegdje je imala negativne korelacije unutar hrvatskog i srpskog uzorka. Sve ovo nas je navelo da ove četiri stavke izbacimo i ponovo uradimo redukciju podataka koja bi nam dala lakše interpretabilne rezultate.

Redukciju podataka ponovo smo radili metodom analize glavnih komponenti, sa promax rotacijom komponenti. Koristeći kriterijum izdvajanja komponenti sa eigenvalue vrijednošću preko 1 dobili smo rješenje sa 4 komponente, koje objašnjavaju oko 57% varijanse rezultata naše 24 teorije zavjere. U Tabeli 5 vidimo rezultate objašnjene varijanse za svaku komponentu ponaosob.

Tabela 5: Procenti objašnjene varijanse

Komponente	Početna eigenvalue vrijednost			Rotirana suma kvadriranih zasićenja
	Total	% varijanse	Cumulative %	Total
1	6.376	31.878	31.878	4.905
2	1.986	9.931	41.810	4.612
3	1.614	8.072	49.882	3.399
4	1.353	6.766	56.648	3.592

Slično kao i u preliminarnoj analizi, prva komponenta je u najvećoj mjeri zasićena sadržajem tvrdnji: "Svjetska banka, MMF i druge međunarodne institucije više desetina godina ekonomski i finansijski kolonizuju ovu zemlju", "Sudbina naroda i država na Balkanu oduvijek je bila plod

zakulisnih igara imperijalističkih sila", "Velike korporacije rade na uništavanju interesa malih tržišta širom svijeta" i "Privatizacija kod nas je velikim dijelom rezultat sprege mafije i državnih struktura". Ova komponenta je, isto kao i u prvom slučaju, nazvana *imperijalističke zavjere*, i ona objašnjava oko 32% varijanse rezultata. Kao i u prvobitnoj analizi, druga komponenta je u najvećoj mjeri zasićena tvrdnjama "Džordž Soroš preko organizacija koje finansira samo špijunira i podriva države u kojima djeluje", "U svijetu postoji tajna organizacija kojoj je cilj uništiti nacionalne države i nametnuti Novi svjetski poredak" i "Dokazi o kontaktima s vanzemalcima skrivaju se od javnosti", te ćemo ovu komponentu nazvati opet *zavjere novog svjetskog poretka*. Ova komponenta objašnjava oko 10% varijanse rezultata. Treća komponenta je, u najvećoj mjeri, zasićena tvrdnjama: "Haški sud je osnovan sa idejom da se najviše kazne pripadnici mog naroda", "Zapadne zemlje udruženo rade protiv interesa mog naroda" i "Opozicione partije kod nas rade protiv vlasti u saradnji sa zapadnim službama." Očigledno je u pitanju grupa tvrdnji zasićenih atribucijom zavjereničkih namjera zapadnjačkim organizacijama i grupama, pa ćemo je nazvati *zapadnjačke zavjere*. Ova komponenta objašnjava oko 8% varijanse rezultata. I na kraju, imamo četvrtu grupu stavki koju čine tvrdnje: "Velike farmaceutske firme namjerno šire razne bolesti kako bi povećalu prodaju lijekova", "Pomoću genetski modifikovane hrane (GMO) koja skraćuje ljudski život, svjetska elita nastoji kontrolisati prirast stanovništva na Zemlji" i "Od javnosti se krije da su vakcine za djecu štetne po zdravlje". Kao i u prvobitnoj analizi, ova komponenta je vezana za narative koji se tiču farmaceutsko-medicinskih zavjera, te ćemo je nazvati *farmaceutske zavjere*, i ona objašnjava oko 7% varijanse rezultata.

Tabela 6: Komponentna zasićenja

	Component			
	1	2	3	4
1 Haški sud je osnovan sa idejom da se najviše kazne pripadnici mog naroda.			.856	
2 Zapadne zemlje udruženo rade protiv interesa mog naroda.			.814	
4 Cilj razbijanja bivše Jugoslavije bio je da se uništi socijalistička zemlja i da se nametne kapitalistički sistem.	.582			
6 Privatizacija kod nas je velikim dijelom rezultat sprege mafije i državnih struktura.	.741			
7 Nevladine organizacije su najčešće samo paravan za špijuniranje i podrivanje vlasti kod nas.	.339		.450	
8 Opozicione partije kod nas rade protiv vlasti, u saradnji sa zapadnim službama.			.554	
10 Sudbina naroda i država na Balkanu oduvijek je bila plod zakulisnih igara imperijalističkih sila.	.794			
11 Svjetska banka, MMF i druge međunarodne institucije više desetina godina ekonomski i finansijski kolonizuju ovu zemlju.	.807			
13 Masoni i iluminati već duže vrijeme znatno utiču na odluke vlasti u mnogim državama.	.570			
14 Velike korporacije rade na uništavanju interesa malih tržišta širom svijeta.	.749			
15 Evropska unija je zavjera krupnog kapitala kojem je cilj uništenje nacionalne države.	.382			
16 Rušenje zgrada Svjetskog trgovinskog centra u Njujorku 9.11.2001. godine organizovano je od strane američkih tajnih službi.		.558		
17 Svakoga ko ima kompjuter spojen na internet tajno prate i neovlašteno nadziru.		.641		
18 Od javnosti se krije da su vakcine za djecu štetne po zdravlje.		.305	.725	
19 Pomoću genetski modifikovane hrane (GMO) koja skraćuje ljudski život, svjetska elita nastoji kontrolisati prirast stanovništva na Zemlji.			.821	
20 Velike farmaceutske firme namjerno šire razne bolesti kako bi povećale prodaju lijekova.			.870	
21 Jevreji/Židovi upravljaju najvažnijim svjetskim događajima.	.383		.452	
22 Dokazi o kontaktima s vanzemalcima skrivaju se od javnosti.	.694			
23 Džordž Soroš preko organizacija koje finansira samo špijunira i podriva države u kojima djeluje.	.876			
24 U svijetu postoji tajna organizacija kojoj je cilj uništiti nacionalne države i nametnuti „Novi svjetski poredak“.	.876			

U Tabeli 7 možemo vidjeti da su sve komponente u međusobno pozitivnim korelacijama, veličine od $r=.293$ do $r=.465$. Ovo rješenje nam se čini smislenijim sa stanovišta zajedničke interpretacije komponenti, bez obzira na etničke i političke specifičnosti.

Tabela 7: Interkorelacije komponenti

Component	1	2	3	4
1 Imperijalističke TZ		.465	.356	.330
2 NSP TZ			.326	.447
3 Zapadnjačke TZ				.293
4 Farmaceutske TZ				

Činjenica je da su komponente u pozitivnim korelacijama, što nam opet govori u pravcu postojanja zajedničkog faktora. Taj generalni faktor može se nazvati *opštim zavjereničkim faktorom*.

Diskusija nalaza

Da li se može govoriti o jedinstvenoj sklonosti ka zavjereničkom mišljenju? I da i ne. Slično kao što smo vidjeli u dosadašnjim istraživanjima, možemo zapaziti da zavjerenička uvjerenja međusobno generalno pozitivno koreliraju, što govori u pravcu ideje o monološkom sistemu uvjerenja (B. Goertzel, 1994; T. Goertzel, 1994; Sutton & Douglas, 2014). S druge strane, analizirajući naše lokalno specifične teorije zavjere u kojima su akteri pripadnici različitih etničkih grupa, nalazimo, očekivano, negativne veze. Neke od ovih teorija zavjere imaju izrazite međugrupne funkcije i izazivaju većinsko slaganje u okvirima etničkih grupa, te u nekim slučajevima imaju i status truizama u etničkim zajednicama. Ovi truizmi, sa statističke strane, zbog male varijabilnosti rezultata onemogućavaju detekciju korelacija sa drugim varijablama. S druge strane, zbog izrazito važne dinamike međugrupnih odnosa kod nas, ova uvjerenja oslikavaju funkcije međugrupnih poređenja i održavanja konflikta. Bošnjaci, Hrvati i Srbi prošli su kroz različite vrste sukoba u proteklih nekoliko decenija. Oružani

konflikti dešavali su se tokom 90-ih godina, dok su politički konflikti još uvijek aktivni, pa itekako imaju posljedice po socioidentitetske procese kod pripadnika ovih grupa (Majstorović & Turjačanin, 2013; Turjačanin, 2015; Turjačanin, Dušanić, & Lakić, 2017). Kao što se zna iz dosadašnjih istraživanja, pokazuje se da postoji tendencija da kolektivni narcizam, kao uvjerenje o visokoj vrijednosti vlastite grupe, uz uvjerenje da drugi to ne priznaju, pozitivno korelira sa vjerovanjem u teorije zavjere (Cichocka et al., 2016). Takođe, grupno uvjerenje o viktimizaciji takođe korelira sa sklonošću ka međugrupnim teorijama zavjere (Bilewicz et al., 2013). Sve ovo nam sugerše da će prihvatanje nekih teorija zavjere biti u vezi sa grupnom dinamikom u konkretnom kontekstu. Imajući na umu dominantnu identitetsku funkciju, prihvatanje tvrdnji u kojima se pripadnici vlastite etničke grupe smatraju zavjerenicima sa zlim namjerama malo je vjerovatna, dok je pripisivanje iste namjere pripadnicima druge etničke grupe u potpunosti prihvatljivo. Međutim, činjenica je da čak i neke etnički relevantne teorije zavjere nisu prihvaćene u totalnom procentu, govori nam da ponekad otpor prema dominantnom političkom diskursu može biti jači od hegemonijskih identitetskih procesa. Kad je u pitanju lokalni kontekst, jasno je da u ovakvim postkonfliktnim društvima postoje uvjerenja koja se tiču proteklih i trenutnih međugrupnih odnosa. Ova uvjerenja pojavljuju se u vidu tema i narativa koji se pojavljuju što u kolektivnim sjećanjima, što u svakodnevnim temama kad se raspravlja o međuetničkim odnosima. Ako uzmemo u obzir ideje o etosu konflikta (Bar-Tal, Sharvit, Halperin, & Zafran, 2012), imaćemo na umu da konfliktna i postkonfliktna društva često generacijama zadržavaju set uvjerenja koji hrani i održava međugrupnu distancu. Ova uvjerenja, između ostalog, čine i izrazito pozitivna slika o sebi, sopstvena viktimizacija i doživljaj sopstvene želje za mirom. Dok su Wood i saradnici (Wood et al., 2012) našli da neke kontradiktorne teorije zavjere pozitivno koreliraju, kod naših lokalno specifičnih teorija nalazimo drugačije. Npr. tvrdnje "Srpski intelektualci i političari u saradnji s tadašnjom JNA započeli su ratove u Hrvatskoj i BiH kako bi ostvarili ideju Velike Srbije" i "Zločini nad civilnim stanovništvom u akcijama Bljesak i Oluja djelo su smišljene politike etničkog čišćenja od strane tadašnje hrvatske vlasti" negativno koreliraju kod hrvatskog i srpskog poduzorka, a

pozitivno kod bošnjačkog. U ovom slučaju teorije zavjere se ne povezuju idejom da neko ima *zavjereničke namjere*, već *ko* ima te namjere.

Dakle, očigledno je da postoji generalna potreba da se viđenje svijeta oko nas uokviri na određen način i da se ta slika drži stabilnom. Sa te strane je razumljivo zašto postoji tendencija za međusobnom pozitivnom povezanošću teorija zavjere. Sa druge strane, jasno je i da postoje jake potrebe za identifikacijskim uokviravanjem teorija zavjere, odnosno potreba da njihova funkcija bude i međugrupna. Veoma je vjerovatno da će se, u društvima za izrazitim političkim identifikacijskim procesima, zavjerenički narativi formirati oko identifikacijskih podjela na nas i njih. Takođe, malo je vjerovatno i da će se zavjereničke namjere atribuirati našoj grupi, te otud potiču i ove specifičnosti. U narednim poglavljima detaljnije ćemo se pozabaviti prirodom ovih procesa.

Raširenost vjerovanja u teorije zavjere i sociodemografski korelati

Teorija zavjere je interpretativni okvir i narativni obrazac koji politička dešavanja i šire političke procese objašnjava kao posljedicu smišljenih i naoko nepovezanih aktivnosti, tj. tajnih dogovora o izvršavanju nezakonitih ili nemoralnih postupaka (i ciljeva) ili korištenja istih kako bi se postigao neki legalan cilj (Blanuša, 2009). Društvene krize su preduslov za pojavljivanje teorija zavjere. Da bi došla do izražaja neka teorija zavjere, potrebna je neka iznenadna situacija koja ima funkciju okidača, na primjer, rat, prevrati, ekonomske krize, glad, epidemije, itd. Proučavajući nastanak i širenje glasina, psiholozi su uvidjeli sličnost preduslova za njihovo pojavljivanje kao i kod teorija zavjere, a to su: osjećaj nesigurnosti u društvu, nedostatak informacija, postojanje kohezivne socijalne grupe koja će ih prenositi i zanimljivost sadržaja (Šiber, 1998). Kao što vidimo, za pojavu teorija zavjere neohodna je radikalna promjena u društvu koja se, svakako, različito percipira i doživljava od strane različitih etničkih, klasnih, vjerskih, geografskih i drugih grupa. Otuda je sasvim opravdano očekivati da postoje i razlike u prihvatanju različitih teorija zavjere, s obzirom na socio-demografske karakteristike grupe.

Istraživanja koja su se bavila teorijama zavjere uglavnom ne nalaze razlike između muškaraca i žena (Swami, Weis, Lay, Barron & Furnham, 2016). Interesantno je da su manjinske grupe sklonije prihvatanju teorija zavjere, što se najčešće objašnjava njihovom hijerarhijski podređenom pozicijom (Oliver & Wood, 2014). Kada se govori o obrazovanju, dobijeni podaci su kontradiktorni, neka istraživanja pokazuju da su obrazovaniji ispitanici manje skloni prihvatanju teorija zavjere (Oliver & Wood, 2014; Douglas, Sutton, Callan, Dawtry & Harvey, 2016), dok drugi to ne nalaze (Goertzel, 1994). Kada se govori o osobinama ličnosti i sklonosti ka teorijama zavjere, i tu dobijamo različite rezultate. Svami sa saradnicima (Swami, Chamorro-Premuzic & Furnham, 2010) nalazi pozitivnu povezanost vjerovanja u teorije zavjere sa otvorenošću i negativnu sa saradljivošću, dok Brotherton (Brotherton et al., 2013) ne nalazi povezanost. Istraživanja pokazuju da je vjerovanje u teorije zavjere povezano sa paranojom (Bojanović, 1997), ali i bliskim konceptima, poput sumnjičavosti (Swami et al., 2016) i nepovjerenja u ljude (Bojanović, 1997; Brotherton et al., 2013). Takođe, pronađena je i povezanost sa sumanutom ideacijom, vjerovanjem u paranormalno (Brotherton et al., 2013), neuobičajenim vjerovanjima (Swami et al., 2016) ili šizotipijom (Darwin, et al., 2011). Vjerovanje u teorije zavjere povezano je i sa nekim političkim vrijednostima

i stavovima, i to sa autoritarnošću (Bojanović, 1997; Swami, 2012), političkim cinizmom (Swami, 2012) i političkim ekstremizmom (Van Prooijen, 2015).

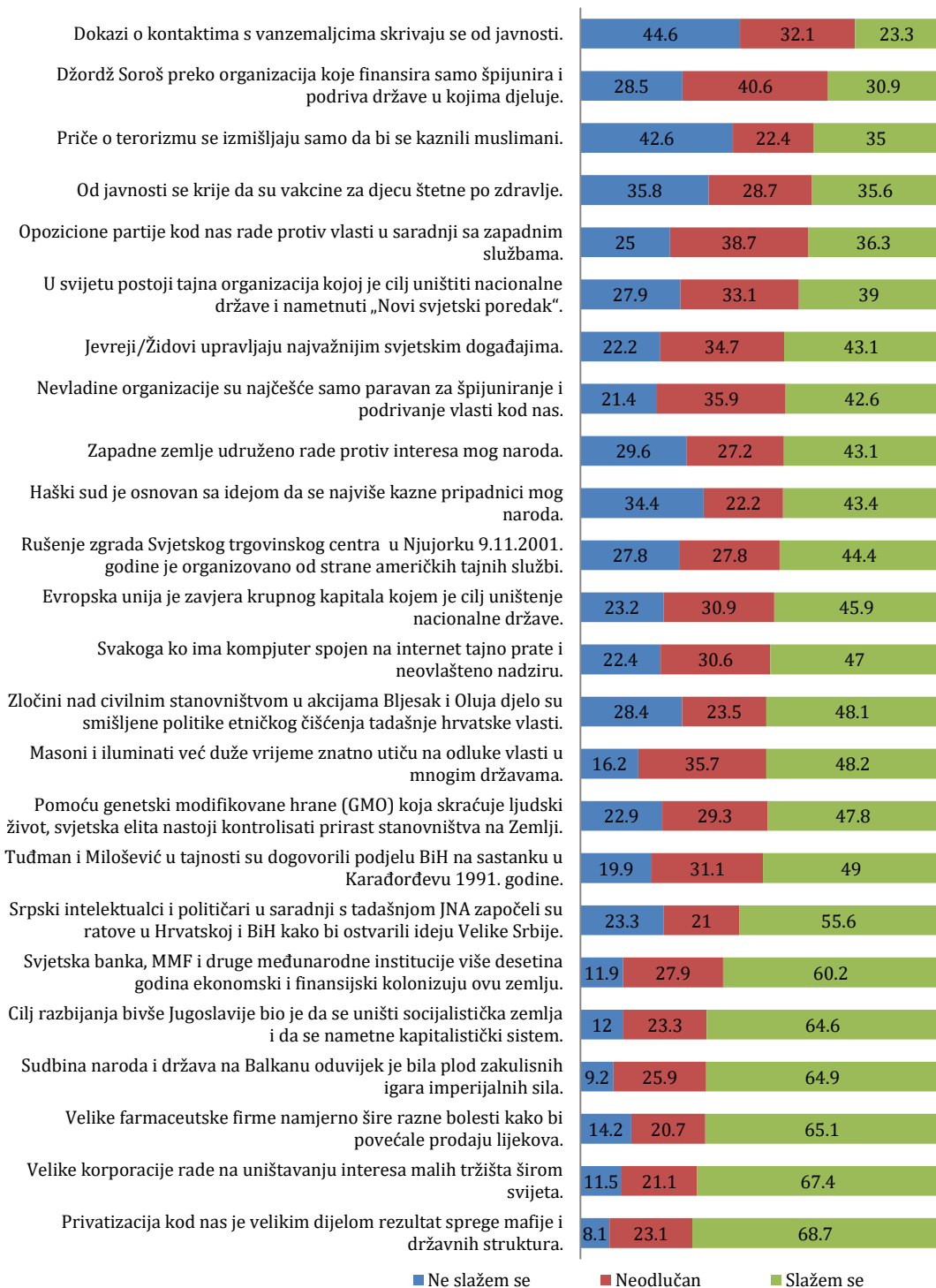
U okviru našeg istraživanja prikazaćemo opštu rasprostranjenost teorija zavjere, zatim ćemo uporediti prihvatanje pojedinih teorija zavjere, kao i grupisanih teorija zavjere, po polu, obrazovanju, starosti, etničkoj pripadnosti, mjestu stanovanja i ukupnim mjesečnim primanjima.

Na početku ćemo prikazati koliko stanovnici Bosne i Hercegovine vjeruju u pojedine teorije zavjere, a potom ćemo vidjeti da li postoji razlika između njih, s obzirom na pojedine grupe teorija zavjere koje smo izdvojili faktorskom analizom. Rezultati korelacionih i faktorskih analiza detaljno su prikazani u sljedećem poglavlju, pod nazivom "Struktura vjerovanja u teorije zavjere u Bosni i Hercegovini".

U koje teorije zavjere najviše vjeruju građani BiH?

Na Grafikonu 1 prikazani su rezultati na kojima su sažeti odgovori na pojedine stavke, tako da su sabrani pozitivni ("potpuno se slažem" i "uglavnom se slažem") i negativni odgovori ("uopšte se ne slažem" i "uglavnom se ne slažem"). Iz grafikona možemo da vidimo koliko građani Bosne i Hercegovine prihvataju pojedine teorije zavjere. Barem jednu teoriju zavjere prihvata 96.3% građana ove zemlje. Najviše se vjeruje u teorije zavjere koje su povezane sa ekonomijom, surovom stranom kapitalizma i raspadom Jugoslavije. Nešto više od dvije trećine podržava tvrdnju "Privatizacija kod nas je velikim dijelom rezultat sprege mafije i državnih struktura" (68.7%), potom "Velike korporacije rade na uništavanju interesa malih tržišta širom svijeta" (67.4%), "Velike farmaceutske firme namjerno šire razne bolesti kako bi povećale prodaju lijekova" (65.1%), "Sudbina naroda i država na Balkanu oduvijek je bila plod zakulisnih igara imperijalističkih sila" (64.9%), "Cilj razbijanja bivše Jugoslavije bio je da se uništi socijalistička zemlja i da se nametne kapitalistički sistem" (64.6%). Slijede "Svjetska banka, MMF i druge međunarodne institucije više desetina godina ekonomski i finansijski kolonizuju ovu zemlju" (60.2%), "Srpski intelektualci i političari, u saradnji s tadašnjom JNA, započeli su ratove u Hrvatskoj i BiH kako bi ostvarili ideju Velike Srbije" (55.6%), "Tuđman i Milošević u tajnosti dogovorili su podjelu BiH na sastanku u Karadžorđevu 1991. Godine" (49.0%).

Grafikon 1: Procenti prihvatanja teorija zavjere

Kada se govori o teorijama zavjere u koje građani Bosne i Hercegovine najmanje vjeruju, mada je to i dalje veoma visok procenat, možemo da vidimo da njih 36.3% vjeruje u tvrdnju "Opozicione partije kod nas rade protiv vlasti u saradnji sa zapadnim službama", dok njih 35.6% smatra da "Od javnosti se krije da su vakcine za djecu štetne po zdravlje". Svaki treći stanovnik Bosne i Hercegovine (35.0%) vjeruje da se "Priče o terorizmu izmišljaju samo da bi se kaznili muslimani", a njih 30.9% da "Džordž Soroš preko organizacija koje finansira samo špijunira i podriva države u kojima djeluje". Da se "kontakti sa vanzemalcima skrivaju od javnosti", smatra 23.3%.

Ako pogledamo procenat neodlučnih građana, najviše ih je kod onih teorija zavjere koje su danas vrlo aktuelne u Bosni i Hercegovini, i to: "Džordž Soroš preko organizacija koje finansira samo špijunira i podriva države u kojima djeluje" (40.6%), "Opozicione partije kod nas rade protiv vlasti u saradnji sa zapadnim službama" (38.7%), "Nevladine organizacije su najčešće samo paravan za špijuniranje i podrivanje vlasti kod nas" (35.9%), "Masoni i iluminati već duže vrijeme znatno utiču na odluke vlasti u mnogim državama" (35.7%), "Jevreji upravljaju najvažnijim svjetskim događajima" (34.7%) i "U svijetu postoji tajna organizacija kojoj je cilj uništiti nacionalne države i nametnuti Novi svjetski poredak" (33.1%).

Sociodemografske razlike u prihvatanju teorija zavjere

Kao što smo ranije naglasili, ispitanicima smo ponudili dvadeset i četiri teorije zavjere, te smo zbog ekonomičnosti odlučili da ovu analizu radimo sa četiri grupe teorija zavjere, koje smo izdvojili faktorskom analizom.⁷

⁷ Kod razmatranja faktorskih skorova, treba imati na umu da smo prilikom njihovog formiranja odstranili stavke koje su bile izuzetno karakteristične za međuetničke odnose, a to su "Srpski intelektualci i političari u saradnji s tadašnjom JNA započeli su ratove u Hrvatskoj i BiH kako bi ostvarili ideju Velike Srbije", "Zločini nad civilnim stanovništvom u akcijama Bljesak i Oluja djelo su smišljene politike etničkog čišćenja od strane tadašnje hrvatske vlasti", "Tuđman i Milošević u tajnosti dogovorili su podjelu BiH na sastanku u Karađorđevu 1991. godine" i "Priče o terorizmu se izmišljaju samo da bi se kaznili muslimani". Ovo je učinjeno jer su korelacione i faktorske analize na globalnom uzorku davale smislenije rezultate bez ovih stavki.

Prosječni rezultati na ovim faktorima dati su u faktorskim skorovima kod kojih je globalna aritmetička sredina jednaka nuli, a skorovi variraju od -3.6 do +2.4. Veća aritmetička sredina (M) označava veći stepen slaganja sa navedenim faktorom (tj. sklopom teorija zavjere). Te grupe teorija zavjere nazvali smo imperijalističke teorije zavjere, teorije zavjere Novog svjetskog poretka, zapadnjačke teorije zavjere i farmaceutske teorije zavjere. Grupa imperijalističkih teorija zavjere više je usmjerena na lokalne sadržaje, dok su ostale grupe zavjera više globalnog karaktera.

Tabela 8: Prihvatanje različitih grupa teorija zavjere i pol ispitanika

		N	M	SD	SEM	t	df	p																																																				
Imperijalističke	Muškarci	552	.032	1.016	.043	1.109	1044	.268																																																				
	Žene	494	-.036	.980	.044				Novi svjetski poredak	Muškarci	552	.087	1.025	.043	3.000	1044	.003	Žene	494	-.097	.962	.043	Zapadnjačke	Muškarci	552	.029	1.017	.0433	1.019	1044	.308	Žene	494	-.033	.979	.044	Farmaceutске	Muškarci	552	.065	.995	.042	2.251	1044	.025	Žene	494	-.073	1.001	.045	Opšti faktor	Muškarci	552	.072	1.026	.043	2.470	1044	.014	Žene
Novi svjetski poredak	Muškarci	552	.087	1.025	.043	3.000	1044	.003																																																				
	Žene	494	-.097	.962	.043				Zapadnjačke	Muškarci	552	.029	1.017	.0433	1.019	1044	.308	Žene	494	-.033	.979	.044	Farmaceutске	Muškarci	552	.065	.995	.042	2.251	1044	.025	Žene	494	-.073	1.001	.045	Opšti faktor	Muškarci	552	.072	1.026	.043	2.470	1044	.014	Žene	494	-.080	.964	.043										
Zapadnjačke	Muškarci	552	.029	1.017	.0433	1.019	1044	.308																																																				
	Žene	494	-.033	.979	.044				Farmaceutске	Muškarci	552	.065	.995	.042	2.251	1044	.025	Žene	494	-.073	1.001	.045	Opšti faktor	Muškarci	552	.072	1.026	.043	2.470	1044	.014	Žene	494	-.080	.964	.043																								
Farmaceutске	Muškarci	552	.065	.995	.042	2.251	1044	.025																																																				
	Žene	494	-.073	1.001	.045				Opšti faktor	Muškarci	552	.072	1.026	.043	2.470	1044	.014	Žene	494	-.080	.964	.043																																						
Opšti faktor	Muškarci	552	.072	1.026	.043	2.470	1044	.014																																																				
	Žene	494	-.080	.964	.043																																																							

Kao što možemo da vidimo iz Tabele 8, muškarci i žene statistički se značajno razlikuju u stepenu prihvatanja opšteg faktora vjerovanja u teorije zavjere ($t(1044)=2.470$, $p=.014$), potom teorija koje u svojoj osnovi imaju dominaciju Novog svjetskog poretka ($t(1044)=3.000$, $p=.003$) i farmaceutske teorije zavjere ($t(1044)=2.251$; $p=.025$), i to tako da muškarci više vjeruju o ove vrste teorija zavjere, nego žene.

Tabela 9: Prihvatanje različitih grupa teorija zavjere i starost ispitanika

		N	M	SD	SE	df	F	p
Imperijalističke	18-29	278	-.234	1.001	.060	3	8.093	.000
	30-44	358	.079	.986	.052			
	45-59	226	.091	.989	.065			
	60+	168	.157	.944	.072			
Novi svjetski poredak	18-29	278	-.113	.886	.053	3	1.496	.214
	30-44	358	.009	1.036	.054			
	45-59	226	.051	1.00	.066			
	60+	168	.044	1.058	.081			
Zapadnjačke	18-29	278	-.082	.960	.057	3	4.747	.003
	30-44	358	-.081	1.042	.055			
	45-59	226	.135	.914	.060			
	60+	168	.182	1.017	.078			
Farmaceutske	18-29	278	-.131	.936	.056	3	4.179	.006
	30-44	358	-.058	1.081	.057			
	45-59	226	.100	1.00	.067			
	60+	168	.157	.871	.067			
Opšti faktor	18-29	278	-.206	.949	.056	3	6.979	.000
	30-44	358	.005	1.021	.053			
	45-59	226	.121	.975	.064			
	60+	168	.176	1.00	.077			

Iz Tabele 9 vidimo da postoje statistički značajne razlike između ispitanika različitih starosnih kategorija na opštem faktoru ($F(3, 1041)=6.979$, $p=.000$), imperijalnim ($F(3, 1041)=8.093$, $p=.000$), zapadnjačkim ($F(3, 1041)=4.747$,

p=.003) i farmaceutskim teorijama zavjere ($F(3, 1041)=4.179, p=.006$). Čini se da sa porastom godina starosti raste i prihvatanje opšteg faktora i imperijalističkih teorija zavjere, ali smo uradili i test pojedinačnih razlika između grupa.

Tabela 9.1: LSD test međugrupnih razlika

			MD	SE	p
Imperijalističke	18-29	30-44	-.314	.078	.000
		45-59	-.326	.088	.000
		60+	-.392	.096	.000
Zapadnjačke	18-29	45-59	-.217	.088	.014
		60+	-.264	.096	.006
	30-44	45-59	-.217	.084	.010
		60+	-.264	.092	.004
Farmaceutske	18-29	45-59	-.231	.089	.009
		60+	-.288	.097	.003
	30-44	45-59	-.159	.084	.060
		60+	-.216	.093	.020
Opšti faktor	18-29	30-44	-.212	.079	.007
		45-59	-.328	.088	.000
		60+	-.383	.096	.000

Ako pogledamo Tabelu 9.1 vidimo da se ispitanici starosti do 29 godina značajno razlikuju od ispitanika ostale tri starosne kategorije. Što su građani Bosne i Hercegovine stariji, to više prihvataju zapadnjačke teorije zavjere, s tim da se ispitanici starosti od 18 do 29 godina i od 30 do 44 godine međusobno ne razlikuju, ali je ta razlika značajna u odnosu na ispitanike starosti od 45 do 59 godina i onih starijih od 60 godina. Sa porastom godina starosti, raste i vjerovanje građana Bosne i Hercegovine u farmaceutske teorije zavjere. U Tabeli 2.1 vidimo da se ispitanici mlađi od 29 godina ne razlikuju od onih starosti od 30 do 44 godine, ali je ta razlika statistički značajna kod obje ove kategorije u odnosu na ispitanike starosti od 45 do 59 godina i starijih od 60 godina.

Tabela 10: Prihvatanje različitih grupa teorija zavjere i obrazovanje ispitanika

		N	M	SD	SE	df	F	p
Imperijalističke	Osnovna škola	76	-.124	1.051	.120	3	5.419	.001
	Zanat	156	.302	1.012	.081			
	Srednja škola – četvrti stepen	455	-.040	.991	.046			
	Viša i visoka škola	320	.004	.950	.053			
Novi svjetski poredak	Osnovna škola	76	.216	1.080	.123	3	4.014	.007
	Zanat	156	.171	1.060	.084			
	Srednja škola – četvrti stepen	455	-.017	.944	.044			
	Viša i visoka škola	320	-.104	.994	.055			
Zapadnjačke	Osnovna škola	76	.190	1.094	.125	3	7.942	.000
	Zanat	156	.264	.956	.076			
	Srednja škola – četvrti stepen	455	.008	.968	.045			
	Viša i visoka škola	320	-.171	.992	.055			
Farmaceutске	Osnovna škola	76	.254	1.042	.119	3	8.172	.000
	Zanat	156	.297	1.001	.080			
	Srednja škola – četvrti stepen	455	-.096	.942	.044			
	Viša i visoka škola	320	-.056	1.033	.057			
Opšti faktor	Osnovna škola	76	.134	1.112	.127	3	8.194	.000
	Zanat	156	.348	1.055	.084			
	Srednja škola – četvrti stepen	455	-.047	.967	.045			
	Viša i visoka škola	320	-.094	.953	.053			

U Tabeli 10 možemo da vidimo da postoji razlika između ispitanika različitog stepena obrazovanja kada se radi o prihvatanju svih kategorija teorija zavjere, i to: opšti faktor teorija zavjere ($F(3, 1041)=8.194, p=.000$), a potom i imperijalističke ($F(3, 1041)=5.419, p=.000$), teorije Novog svjetskog poretka ($F(3, 1041)=4.014, p=.007$), zapadnjačke ($F(3, 1041)=7.942, p=.000$) i farmaceutske teorije ($F(3, 1041)=8.172, p=.000$). Kada govorimo o opštem faktoru teorija zavjere, možemo

reći da je vjerovanje u njih najviše prisutno kod zanatlija i onih sa završenom osnovnom školom, dok u njih najmanje vjeruju visokoobrazovani ispitanici.

Tabela 10.1: LSD test međugrupnih razlika

			M	SE	p
Imperijalističke	Osnovna škola	Zanat	-.427	.138	.002
	Zanat	Srednja škola – četvrti stepen	.343	.091	.000
		Viša i visoka škola	.298	.096	.002
Novi svjetski poredak	Osnovna škola	Viša i visoka škola	.321	.126	.011
	Zanat	Srednja škola – četvrti stepen	.188	.091	.040
		Viša i visoka škola	.275	.096	.004
Zapadnjačke	Osnovna škola	Viša i visoka škola	.361	.125	.004
	Zanat	Srednja škola – četvrti stepen	.256	.091	.005
		Viša i visoka škola	.435	.096	.000
	Srednja škola – četvrti stepen	Viša i visoka škola	.179	.071	.012
Farmaceutске	Osnovna škola	Srednja škola – četvrti stepen	.351	.122	.004
		Viša i visoka škola	.311	.126	.014
	Zanat	Srednja škola – četvrti stepen	.393	.091	.000
		Viša i visoka škola	.354	.096	.000
Opšti faktor	Zanat	Srednja škola – četvrti stepen	.395	.091	.000
		Viša i visoka škola	.442	.096	.000

Kad su u pitanju pojedinačne razlike na opštem faktoru, vidimo da se zanatlije statistički značajno razlikuju od građana sa završenom osnovnom školom i visokoobrazovanih građana (Tabela 10.1). U imperijalističke teorije zavjere najviše vjeruju zanatlije, potom visokoobrazovani, a najmanje vjeruju građani sa završenom samo osnovnom školom. Interesantno je da se zanatlije značajno razlikuju od ostalih obrazovnih kategorija. Što su građani Bosne i Hercegovine obrazovaniji, to manje vjeruju u teorije Novog svjetskog poretka i tu se ispitanici sa završenom osnovnom školom i zanatom značajno razlikuju od

visokoobrazovanih ispitanika i ispitanika koji su završili srednju školu četvrtog stepena. U zapadnjačke teorije zavjere najviše vjeruju zanatlije i ispitanici sa završenom osnovnom školom, a najmanje visokoobrazovani ispitanici. Razlika u prihvatanju zapadnjačkih teorija zavjere značajna je između zanatlija i ispitanika koji imaju veće obrazovanje od njih, ali i između ispitanika sa završenom četvorogodišnjom srednjom školom i visokoobrazovanih. Slična je situacija i kod farmaceutskih teorija, u koje najviše vjeruju zanatlije i ispitanici sa završenom osnovnom školom, a najmanje građani sa završenom srednjom školom (četvrti stepen). Kada pogledamo razlike unutar obrazovnih kategorija, vidimo da se građani sa završenom osnovnom školom i zanatom značajno razlikuju od građana sa završenom srednjom školom četvrtog stepena i visokoobrazovanih.

Tabela 11: Prihvatanje različitih grupa teorija zavjere i mjesto stanovanja ispitanika

		N	M	SD	SE	df	F	p
Imperijalističke	Selo	530	-.013	1.052	.045			
	Grad do 20 000 stanovnika	283	.027	1.007	.059	2	.158	.854
	Grad preko 20 000 stanovnika	233	-.003	.863	.056			
Novi svjetski poredak	Selo	530	.024	.984	.530			
	Grad do 20 000 stanovnika	283	-.054	1.046	.283	2	.596	.551
	Grad preko 20 000 stanovnika	233	.011	.978	.233			
Zapadnjačke	Selo	530	.043	.980	.530			
	Grad do 20 000 stanovnika	283	-.191	1.045	.283	2	7.875	.000
	Grad preko 20 000 stanovnika	233	.133	.957	.233			
Farmaceutske	Selo	530	.071	1.005	.530			
	Grad do 20 000 stanovnika	283	-.147	.992	.283	2	4.497	.011
	Grad preko 20 000 stanovnika	233	.017	.981	.233			
Opšti faktor	Selo	530	.031	.994	.530			
	Grad do 20 000 stanovnika	283	-.092	1.004	.283	2	1.674	.188
	Grad preko 20 000 stanovnika	233	.040	1.005	.233			

U Tabeli 11 vidimo razlike u prihvatanju teorija zavjere s obzirom na mjesto stanovanja. Vidimo da postoje statistički značajne razlike kod farmaceutskih (F(2,

1042)=4.497, $p=.011$) i zapadnjačkih teorija zavjere ($F(2, 1042)=7.875, p=.000$).

Tabela 11.1: LSD test međugrupnih razlika

			MD	SE	p
Zapadnjačke	Selo	Grad do 20 000 stanovnika	.235	.073	.001
	Grad do 20 000 stanovnika	Grad preko 20 000 stanovnika	-.325	.087	.000
Farmaceutske	Selo	Grad do 20 000 stanovnika	.218	.073	.003

Farmaceutske teorije zavjere najviše su prisutne kod stanovnika sela, a onda gradova koji imaju preko 20 000 stanovnika. U Farmaceutske teorije zavjere najmanje vjeruju ispitanici koji žive u malim gradovima do 20 000 stanovnika. Zapadnjačke teorije zavjere najizraženije su među stanovnicima velikih gradova, potom sela, a najmanje kod stanovnika gradova do 20 000 stanovnika. Stanovnici gradova do 20 000 stanovnika značajno se razlikuju od stanovnika sela i gradova preko 20 000 stanovnika, dok kod farmaceutskih teorija nalazimo razlike između sela i malih gradova (Tabela 4.1).

Tabela 12: Prihvatanje različitih grupa teorija zavjere i ukupna mjesečna primanja porodice ispitanika

		N	M	SD	SE	df	F	p
Imperijalističke	Do 500 KM	158	.238	.992	.078	2	5.787	.003
	Od 501 do 1000 KM	316	-.075	1.030	.057			
	Preko 1001 KM	366	.056	.866	.045			
Novi svjetski poredak	Do 500 KM	158	.334	1.027	.081	2	10.642	.000
	Od 501 do 1000 KM	316	-.098	.976	.054			
	Preko 1001 KM	366	.004	.943	.049			
Zapadnjačke	Do 500 KM	158	.398	.985	.078	2	11.923	.000
	Od 501 do 1000 KM	316	-.044	.964	.054			
	Preko 1001 KM	366	-.015	1.024	.053			
Farmaceutske	Do 500 KM	158	.217	.970	.077	2	4.608	.010
	Od 501 do 1000 KM	316	-.073	.997	.056			
	Preko 1001 KM	366	.009	.985	.051			
Opšti faktor	Do 500 KM	158	.393	1.029	.081	2	14.187	.000
	Od 501 do 1000 KM	316	-.102	1.006	.056			
	Preko 1001 KM	366	.026	.885	.046			

U Tabeli 12 prikazane su razlike između ispitanika sa različitim ukupnim mjesečnim primanjima u prihvatanju pojedinih vrsta teorija zavjera. Statistički značajne razlike nalazimo kod opšteg faktora ($F(2, 1042)=14.187$, $p=.000$), imperijalističkih teorija zavjere ($F(2, 1042)=5.787$, $p=.003$), teorija Novog svjetskog poretka ($F(2, 1042)=10.642$, $p=.000$), farmaceutskih ($F(2, 1042)=4.608$, $p=.010$) i zapadnjačkih teorija zavjere ($F(2, 1042)=11.923$, $p=.000$). Građani sa ukupnim mjesečnim primanjima do 500 KM najviše vjeruju u teorije zavjere, a slijede ispitanici sa primanjima preko 1000 KM, dok u ove teorije najmanje vjeruju ispitanici sa primanjima između 500 i 1000 KM.

Tabela 12.1 LSD

			MD	SE	p
Imperijalističke	Do 500 KM	Od 501 KM do 1000 KM	.314	.093	.001
		Više od 1001 KM	.181	.090	.046
	Od 501 KM do 1000 KM	Više od 1001 KM	-.132	.073	.071
Novi svjetski poredak	Do 500 KM	Od 501 KM do 1000 KM	.433	.094	.000
		Više od 1001 KM	.330	.092	.000
Zapadnjačke	Do 500 KM	Od 501 KM do 1000 KM	.442	.096	.000
		Više od 1001 KM	.414	.094	.000
Farmaceutske	Do 500 KM	Od 501 KM do 1000 KM	.291	.096	.003
		Više od 1001 KM	.208	.093	.027
Opšti faktor	Do 500 KM	Od 501 KM do 1000 KM	.495	.093	.000
		Više od 1001 KM	.366	.091	.000

U Tabeli 12.1 možemo da vidimo da se kod svih teorija zavjere ispitanici sa najnižim ukupnim primanjima značajno razlikuju od druge dvije kategorije ispitanika, izuzev kod imperijalističkih teorija zavjere, gdje postoji razlika i između ispitanika sa primanjima od 500 do 1000 KM i onih sa primanjima preko 1000 KM.

Tabela 13: Prihvatanje različitih grupa teorija zavjere i etnička pripadnost ispitanika

		N	M	SD	SE	df	F	p
	Hrvati	144	-.030	1.147	.095			
Imperijalističke	Bošnjaci	436	-.011	1.009	.048	2	1.995	.137
	Srbi	326	.116	.797	.044			
	Hrvati	144	-.666	1.001	.083			
Novi svjetski poredak	Bošnjaci	436	.151	.963	.046	2	45.842	.000
	Srbi	326	.159	.888	.049			
	Hrvati	144	-.092	.821	.068			
Zapadnjačke	Bošnjaci	436	-.194	.976	.046	2	88.969	.000
	Srbi	326	.633	.735	.040			
	Hrvati	144	.064	.887	.073			
Farmaceutske	Bošnjaci	436	-.056	1.044	.050	2	4.323	.014
	Srbi	326	.148	.863	.047			
	Hrvati	144	-.272	.937	.078			
Opšti faktor	Bošnjaci	436	-.011	1.004	.048	2	21.908	.000
	Srbi	326	.311	.850	.047			

Iz Tabele 13 možemo da vidimo da li postoji razlika između Bošnjaka, Srba i Hrvata kada se radi o prihvatanju određenih kategorija teorija zavjere, i

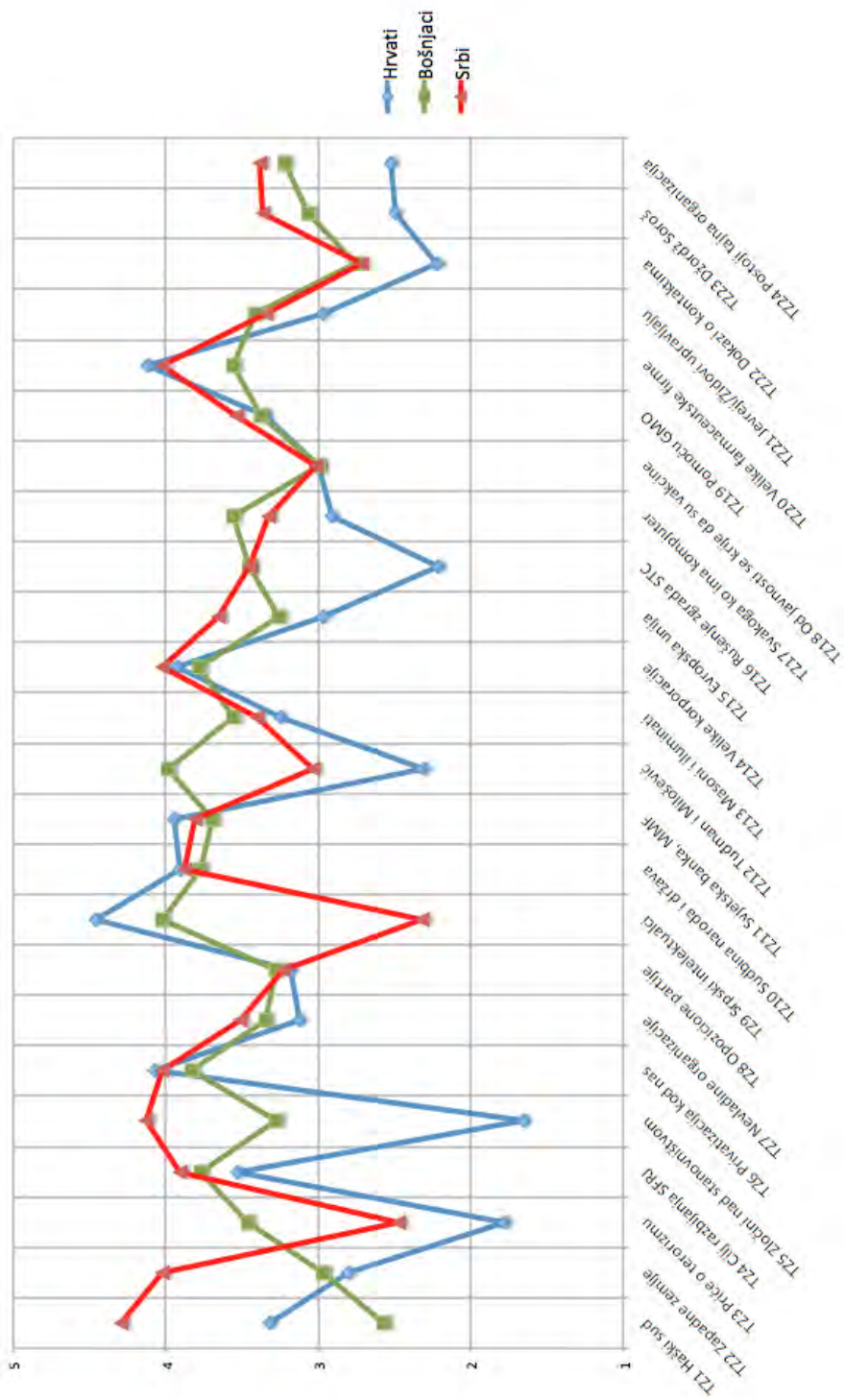
to: na opštem faktoru ($F(2, 1042)=21.908, p=.000$), a potom i kod teorija zavjere Novog svjetskog poretka ($F(2, 1042)=45.842, p=.000$), zapadnjačkih ($F(2, 1042)=88.969, p=.000$) i farmaceutskih teorija ($F(2, 1042)=4.323, p=.014$).

Tabela 13.1: LSD test međugrupnih razlika

			MD	SE	p
Novi svjetski poredak	Hrvati	Bošnjaci	-.817	.090	.000
		Srbi	-.825	.094	.000
Zapadnjačke	Hrvati	Srbi	-.725	.087	.000
	Bošnjaci	Srbi	-.827	.063	.000
Farmaceutske	Bošnjaci	Srbi	-.204	.070	.004
Opšti faktor	Hrvati	Bošnjaci	-.260	.090	.004
		Srbi	-.584	.094	.000
	Bošnjaci	Srbi	-.323	.068	.000

Kada govorimo o opštem faktoru, vidimo da se Srbi, Hrvati i Bošnjaci međusobno značajno razlikuju (Tabela 13.1), ali da Srbi najviše prihvataju teorije zavjere, a potom Bošnjaci i Hrvati. U teorije zavjere Novog svjetskog poretka najviše vjeruju Srbi, a potom Bošnjaci i Hrvati, a Hrvati se značajno razlikuju od Bošnjaka i Srba. Srbi najviše prihvataju i zapadnjačke teorije zavjere, a potom Hrvati i Bošnjaci, ali unutar grupa nalazimo razlike između Srba i druge dvije etničke grupe. U farmaceutske teorije zavjere najviše vjeruju Srbi, a potom Hrvati i Bošnjaci, ali je ta razlika značajna samo između Srba i Bošnjaka.

Grafikon 2: razlike između etničkih grupa u prihvatanju teorija zavjere

Iz Grafikona 2 vidimo gdje se najviše razlikuju etnički uzorci po pojedinim stavkama prihvatanja teorija zavjere. U tabelama 1p i 2p u prilogu su date detaljne deskriptivne informacije o izraženosti prihvatanja i značajnosti razlika, a ovdje ćemo navesti samo one najveće. Najveće varijacije između grupa nalazimo kod stavke "Srpski intelektualci i političari u saradnji s tadašnjom JNA započeli su ratove u Hrvatskoj i BiH kako bi ostvarili ideju Velike Srbije", gdje nalazimo najveće prihvatanje kod hrvatskog, a najmanje kod srpskog uzorka ($F(2, 903)=277.551, p=.000$). Sljedeća po izraženosti razlika je tvrdnja "Zločini nad civilnim stanovništvom u akcijama Bljesak i Oluja djelo su smišljene politike etničkog čišćenja od strane tadašnje hrvatske vlasti", gdje vidimo najniži nivo prihvaćenosti kod hrvatskog, a najveći kod srpskog uzorka ($F(2, 903)=234.035, p=.000$). Sljedeća tvrdnja po izraženosti razlika je "Haški sud je osnovan sa idejom da se najviše kazne pripadnici mog naroda", gdje također vidimo da ovu tvrdnju najviše prihvataju srpski, a najmanje hrvatski ispitanici ($F(2, 903)=214.155, p=.000$). Velike razlike izaziva i tvrdnja "Tuđman i Milošević u tajnosti su dogovorili podjelu BiH na sastanku u Karađorđevu 1991. godine", gdje vidimo najveće prihvatanje od strane bošnjačkog, a najmanje od strane hrvatskog uzorka ($F(2, 903)=145.484, p=.000$). Tvrdnja "Priče o terorizmu se izmišljaju samo da bi se kaznili muslimani" također izaziva najveće slaganje kod bošnjačkog, a najmanje kod hrvatskog uzorka ($F(2, 903)=122.942, p=.000$). Među onima koje također izazivaju veliko razlikovanje je i tvrdnja "Zapadne zemlje udruženo rade protiv interesa mog naroda", gdje nalazimo najniži nivo prihvaćenosti kod hrvatskog, a najveći kod srpskog uzorka ($F(2, 903)=99.895, p=.000$). Da ne komentarišemo ponaosob svaku tvrdnju, vidimo da ima svega nekoliko stavki gdje ne nalazimo značajne razlike: "Opozicione partije kod nas rade protiv vlasti u saradnji sa zapadnim službama", "Sudbina naroda i država na Balkanu oduvijek je bila plod zakulisnih igara imperijalističkih sila", "Od javnosti se krije da su vakcine za djecu štetne po zdravlje", te "Pomoću genetski modifikovane hrane (GMO) koja skraćuje ljudski život, svjetska elita nastoji kontrolisati prirast stanovništva na Zemlji".

Diskusija nalaza

Vjerovanje u teorije zavjere prilično je rasprostranjeno među građanima Bosne i Hercegovine. U barem jednu teoriju zavjere vjeruje 96.3% ispitanika, što je neznatno više od procenata koje je Blanuša (2011) dobio u Hrvatskoj (93.0%). Ništa bolja situacija po pitanju vjerovanja u teorije zavjere nije ni u svijetu. Istraživanje Goertzela (1994) pokazalo je da 93.8% ispitanika vjeruje barem u jednu teoriju zavjere. Među građanima Bosne i Hercegovine, dvije trećine je onih koji vjeruju da je privatizacija rezultat sprege mafije i državnih struktura, te onih koji vjeruju da "velike korporacije rade na uništavanju interesa malih tržišta širom svijeta". Neznatno manji je procenat ispitanika koji smatraju da "velike farmaceutske firme namjerno šire razne bolesti kako bi povećale prodaju lijekova". Imamo skoro podjednak procenat (oko 64%) ispitanika koji smatraju da je sudbina naroda i država na Balkanu rezultat zakulisnih igara imperijalističkih sila i da je bivša Jugoslavija uništena da bi kapitalizam zamijenio socijalističko uređenje. Slijede teorije da "Svjetska banka, MMF i druge međunarodne institucije više desetina godina ekonomski i finansijski kolonizuju ovu zemlju", "Srpski intelektualci i političari, u saradnji s tadašnjom JNA, započeli su ratove u Hrvatskoj i BiH kako bi ostvarili ideju Velike Srbije", "Tuđman i Milošević u tajnosti su dogovorili podjelu BiH na sastanku u Karađorđevu 1991. godine".

Izgleda da za naše ispitanike krivicu za tešku ekonomsku situaciju podjednako snose mafijaška privatizacija, kao i velike korporacije i finansijske organizacije koje svojim djelovanjem iskorištavaju ovu zemlju i njene resurse. Oni vide beskrupuloznost velikih korporacija i kroz djelovanje farmaceutskih firmi koje manipulišu bolestima da bi zarađivale na prodaji svojih lijekova. Za rat u Bosni i Hercegovini krivica se pripisuje srpskim intelektualcima i njihovoj želji da ostvare Veliku Srbiju, ali i zajedničkoj aktivnosti predsjednika Srbije Miloševića i predsjednika Hrvatske Tuđmana.

Najmanje se vjeruje (oko trećine ispitanika), u teorije koje govore o saradnji opozicije sa stranim službama i uticaju Soroša na politička

dešavanja u zemlji. Približno je isti procenat ispitanika koji vjeruju da se "Od javnosti krije da su vakcine za djecu štetne po zdravlje" i da "Priče o terorizmu izmišljaju samo da bi se kaznili muslimani". Svaki četvrti Bosanac i Hercegovac vjeruje da se "kontakti sa vanzemalcima skrivaju od javnosti".

Interesantno je da građani Bosne i Hercegovine najviše nedoumica imaju prema teorijama zavjere koje su danas veoma prisutne u njenom javnom životu, a to su one koje govore o uticaju Džordža Soroša na našim prostorima i tajnih službi koje utiču na opoziciju i nevladin sektor u rušenju legitimno izabrane vlasti. Takođe su veoma neodlučni kod teorija o tajnim organizacijama, masonima, Jevrejima i njihovom uticaju na događanja u svijetu, ali i u Bosni i Hercegovini.

Iako neka istraživanja u svijetu (Swami, Weis, Lay, Barron & Furnham, 2016; Gombin, 2013) govore da se muškarci i žene ne razlikuju u prihvatanju teorija zavjere, naše istraživanje pokazuje da muškarci više od žena generalno vjeruju u teorije zavjere, a posebno u farmaceutske i teorije o uticaju Novog svjetskog poretka, što može biti rezultat specifičnih socijalizacijskih faktora. Mnoga istraživanja kod nas nalaze da muškarci više naginju ka ksenofobičnim stavovima (npr. Turjačanin, 2005, 2011), a vjerovanje u teorije zavjere u našem slučaju spada u ovaj klaster stavova, što ćemo i vidjeti u narednim poglavljima.

Kada se govori o starosnim razlikama u prihvatanju teorija zavjere, nalazimo različite podatke. Gombin (2013) u svom istraživanju ne nalazi te razlike, dok ih Swami (2012) i Douglas et al. (2015) pronalaze. U okviru našeg istraživanja nalazimo statistički značajne razlike na opštem faktoru teorija zavjere, a onda i kod imperijalističkih, zapadnjačkih i farmaceutskih teorija zavjere. Sa porastom godina starosti raste i vjerovanje u ove teorije. Analiza između pojedinih uzrasnih kategorija pokazuje da se kod opšteg faktora teorija zavjere i imperijalističkih teorija najmlađi ispitanici, do 29 godina starosti, značajno razlikuju od ostale tri kategorije. Kod zapadnjačkih i farmaceutskih teorija ispitanici starosti od 18 do 44 godine značajno se razlikuju od ispitanika starijih od 45 godina. Na osnovu negativne veze između kristalizovane inteligencije

(koja obično raste sa godinama) i vjerovanja u teorije zavjere (Swami, Pietschnig, Stieger, & Voracek, 2011) očekivali bismo da sa godinama opadaju ova uvjerenja. No, moguće je da su naši stariji ispitanici izloženi nekim specifičnim medijskim narativima, pogotovo vezano za političke teorije zavjere.

Dobijeni rezultati pokazuju postojanje razlika između ispitanika različitog stepena obrazovanja kada se radi o prihvatanju određenih kategorija teorija zavjere, i to: opšti faktor teorija zavjere, a potom i imperijalističke, zapadnjačke, teorija Novog svjetskog poretka i farmaceutske teorije, što je u skladu sa istraživanjima u svijetu (Oliver & Wood, 2014; Van Prooijen, Krouwel & Pollet, 2015; Douglas, Sutton, Callan, Dawtry & Harvey, 2016; Mancosu, Vassallo & Vezzoni, 2017). Teorije zavjere najviše prihvataju zanatlije i ispitanici sa završenom osnovnom školom, a najmanje visokoobrazovani. Značajne razlike nalazimo najčešće između ispitanika koji imaju završen zanat ili niže obrazovanje i ispitanika koji imaju završenu četvorogodišnju srednju školu ili su visokoobrazovani. Prilično je očekivano da ljudi sa višim obrazovanjem manje prihvataju teorije zavjere, jer imaju razvijeniji analitički stil razmišljanja, što ih čini manje sklonima njihovom prihvatanju (Swami, Voracek, Stieger, Tran & Furnham, 2014), a vidimo da je to i kod nas slučaj. S druge strane, kroz naše obrazovanje mi stičemo vještine kako da kontrolišemo društveno okruženje. Najmanje obrazovane kategorije su danas i najnemoćnije i imaju najmanju kontrolu nad svojim životom, a to je dobra predispozicija za prihvatanje teorija zavjere u većem stepenu. Na kraju, najmanje obrazovane kategorije ispitanika su najčešće na margini svakog društva, a marginalne grupe mnogo više prihvataju teorije zavjere u odnosu na ove koje su više pozicionirane na društvenoj hijerarhiji (Crocker, Luhtanen, Broadnax & Blaine, 1999; Puhalo, 2018). Ipak, treba biti oprezan kada se teorije zavjere povezuju sa obrazovanjem ispitanika, jer neka istraživanja u SAD na Afroamerikancima (Parsons, Simmons, Shinhoster & Kilburn, 1999) i u muslimanskim zemljama (Gentzkow & Shapiro, 2004) ne nalaze te razlike. U ovim grupama teorije zavjere ne konstruišu se na bazi hijerarhijske socioekonomske strukture, te ispitanici ne doživljavaju

obrazovanje kao znak svoje marginalne pozicije u društvu. Izgleda da se, u tim slučajevima, zavjerenički narativi konstruišu kroz doživljaj represije i ugroženosti čitave grupe od strane vanjskih faktora.

S obzirom na mjesto stanovanja, nalazimo statistički značajne razlike kod farmaceutskih i zapadnjačkih teorija zavjere. U farmaceutske teorije zavjere najviše vjeruju stanovnici sela, potom gradova koji imaju preko 20 000 stanovnika, a najmanje ispitanici koji žive u malim gradovima do 20 000 stanovnika. Zapadnjačke teorije zavjere najprijemčivije su za stanovnike gradova preko 20 000 stanovnika, a onda slijede stanovnici sela i gradova do 20 000 stanovnika. Ovo je vjerovatno rezultat interakcije mjesta stanovanja sa stepenom obrazovanja, budući da stanovništvo sela mahom čine ljudi sa završenom osnovnom školom.

S obzirom na ukupna mjesečna primanja svih članova porodice, nalazimo statistički značajne razlike kod opšteg faktora teorija zavjere, imperijalističkih, teorija Novog svjetskog poretka, farmaceutskih i zapadnjačkih teorija zavjere, što je u skladu da nalazima Birda & Bogarta (2003). U sve ove teorije najviše vjeruju ispitanici sa primanjima do 500 KM, dok između ispitanika sa primanjima preko 1000 KM i onih od 500 do 1000 KM nema značajne razlike. S jedne strane, niska primanja svakako stavljaju ovu kategoriju ljudi na margine društva i vjerovatno je to jedan od uzroka njihovog lakšeg prihvatanja ovih teorija. Takođe, moramo imati u vidu korelaciju između obrazovanja i primanja ispitanika, gdje u kategoriji onih koji imaju najniža primanja dominiraju osobe sa obrazovanjem do srednjeg nivoa, dok u druge dvije kategorije dominiraju oni sa višim i visokim obrazovanjem.

Kad pogledamo razlike između etničkih grupa, tu uočavamo velike razlike između grupa. Najveće razlike nalazimo na pojedinačnim stavkama vjerovanja u teorije zavjere koje se odnose na međuetničke relacije, kao posljedice ratova 90-ih godina. Tako, razlike su najveće na stavkama koje se tiču zavjere o ostvarenju Velike Srbije, zavjere o protjerivanju Srba iz Hrvatske, zavjere o ulozi Haškog suda, te zavjere o podjeli Bosne i Hercegovine. Očigledno je da neriješena pitanja iz perioda oružanih sukoba još uvijek itekako žive kod populacije u BiH. To je i očekivano, jer

viktimizacijski narativi kod etničkih grupa nailaze na dobru osnovu u ovim pojednostavljenim objašnjenjima događaja, od kojih mnogi nisu još uvijek ni razjašnjeni. Konstitutivne etničke grupe u BiH još uvijek imaju zrcalne poglede na svoju ulogu i ulogu drugih grupa u proteklim sukobima. Iako je, naravno, lako i moguće da u svakoj od ovih teorija zavjere ima i zrnice istine, one su još uvijek pretjerano pojednostavljene vizije stvarnosti. Mnogi od događaja koji su sadržani u ovim uvjerenjima nisu u potpunosti razjašnjeni, niti je praktično moguće u potpunosti ih razjasniti, te ova nedovršenost daje dosta osnova za politički i identitetski motivisane interpretacije.

Kad su u pitanju grupisane stavke putem faktorskih analiza iz kojih su odstranjene prethodne etnički specifične tvrdnje, vidjeli smo da, u odnosu na ostale etničke grupe, ispitanici srpske etničke pripadnosti najviše prihvataju teorije zavjere generalno. Ispitanici bošnjačke i hrvatske etničke pripadnosti međusobno se razlikuju samo kod varijable *opšti faktor* i kod teorija Novog svjetskog poretka. Možemo reći da su dobijeni rezultati prilično očekivani iz više razloga. Prvo što treba imati na umu kad posmatramo ove razlike u prihvatanju teorija zavjere između etničkih grupa, jeste politizovanost etničkih zajednica u BiH koja je vidljiva na svakom koraku, počevši od Ustava, teritorijalne organizacije, pa do svakodnevnog prisustva etnoreligijskih obilježja u javnom prostoru (Majstorović & Turjačanin, 2013). Tako, politički akteri u BiH koriste svaku priliku za homogenizaciju etničkih grupa, jer je i raspodjela moći u državi u najvećoj mjeri distribuirana putem etničkih principa. Treba imati na umu da je javni medijski i politički prostor entiteta Republika Srpska već izvjesno vrijeme zasićen informacijama o ugroženosti entiteta od strane mnogih koji žele da je destabilizuju i ukinu, što je posebno vidljivo u trenutku kad ovo pišemo, tj. u predizbornom periodu. U kreiranju ovih narativa često učestvuje aktuelna vlast na čelu sa predsjednikom Dodikom⁸, preko Radio-televizije Republike Srpske⁹ i

⁸ <https://www.atvbl.com/vijesti/republika-srpska/srpska-pokazala-da-moze-da-egzistira-i-zabrinjava-kreatore-obojenih>

⁹ <http://lat.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=310841>

medija bliskih vlastima u Republici Srpskoj¹⁰ i Srbiji, do akademske zajednice¹¹ i takozvanih eksperata za geopolitička pitanja (Karganović, 2008). Teorije zavjere ovdje se koriste kao mobilizacijsko oruđe za političku homogenizaciju populacije, što nije karakteristika samo političkog rječnika u RS, već i u FBiH¹². Ovaj politički diskurs obično se predstavlja kroz narativ u kome vanjske sile, uz pomoć domaćih neprijatelja, organizuju zavjeru u kojoj ugrožavaju populaciju etničke (tj. političke) zajednice. Nalaze bliske ovima mogli smo vidjeti i u susjednoj Hrvatskoj (Blanuša, 2013). Naravno, treba imati na umu i istorijske i kontekstualne razloge za ovolike razlike. Vidjeli smo da su razlike najviše izražene kad su u pitanju zapadnjačke teorije zavjere, što je i očekivano zbog opšteg negativnog stava prema zapadu prisutnog kod srpske populacije, na osnovu percepcije njihovog učešća u ratovima na ex-jugoslovenskim prostorima 90-ih godina (Turjačanin, 2004; 2000; Turjačanin & Majstorović, 2013). Imajući na umu monološku prirodu teorija zavjere (njihove veze ćemo razmotriti detaljnije u kasnijim poglavljima), možemo pretpostaviti da ovaj antizapadni narativ privlači sebi i ostale zavjereničke narative. Tako, znajući da su određene političke teorije zavjere postale u toj mjeri javno prisutne, nije neočekivano što ih ispitanici srpske etničke pripadnosti ovoliko i prihvataju. Dalje, politička pozicija srpske etničke zajednice u BiH opaža se kao manjinska u odnosu na bošnjačku većinu, te je to još jedan od faktora koji predstavlja pogodno tle za javljanje homogenizacijskih diskursa. Osjećanje ugroženosti i marginalizovanosti predstavlja dobru predispoziciju za prihvatanje teorija zavjere, što su pokazala i neka istraživanja u svijetu (Abalakina-Paap et al., 1999; Crocker et al., 1999; Goertzel, 1994).

¹⁰ <https://www.kurir.rs/region/bosna-i-hercegovina/3099913/dodik-razotkrio-pakleni-scenario-opozicija-ima-opasan-plan-za-6-oktobar-zavera-dogovorena-u-sarajevu-video>

¹¹ https://www.glassrpske.com/novosti/vijesti_dana/Ceranic-Banjalucki-protesti-u-sluzbi-pokretanja-obojene-revolucije/lat/243398.html

¹² <http://ba.n1info.com/a243476/Vijesti/Vijesti/Izetbegovic-Protiv-Bosnjaka-se-vodi-specijalni-rat.html>

Teorije zavjere i grupni odnosi

Teorije zavjere mogu imati i svoju funkciju u međugrupnim odnosima. Karakteristično za teorije zavjere, kao što smo već diskutovali, nije da se baziraju na individualnoj šteti za osobu, već za čitavu klasu ljudi kojoj osoba pripada. Tako, nije rijetko da sadržaj teorija zavjere bude zasnovan na prepostavci o zavjereničkom i zlonamjernom djelovanju grupe koja se percipira kao suprotstavljena po nekom principu. To mogu biti druge religijske i etničke, političke ili klasne grupe. Na primjer, Jevreji ("oni") u zavjeri kojom ostvaruju dominaciju protiv hrišćana ili muslimana ("mi"). Ili, elitne grupe u vlasti ("oni") u zavjeri kojom ostvaruju manipulaciju i moć nad narodom ("mi"). Ili, interesne grupe, poput farmaceutskih kompanija ("oni") u zavjeri kojom ostvaruju ekonomsku dobit protiv interesa opšte populacije ("mi"). Ponekad se kao akteri u teorijama zavjere opažaju manjinske grupe, kao u onim narativima gdje su Jevreji zavjerenici, ali češće se kao zavjerenici opažaju pripadnici većinskih, odnosno moćnijih grupa.

Ideje o teorijama zavjere kao o faktoru međugrupnih odnosa mogu se povezati sa većinom teorija međugrupnih odnosa. Na primjer, teorija realističnog međugrupnog konflikta pretpostavlja da takmičenje za ekonomskim dobrima među društvenim grupama neizbježno dovodi do stvarnog ili simboličnog sukoba (Sherif, 1966; Sherif, Harvey, White, Hood, & Sherif, 1961). Ponekad su to razlike u kulturalnim vrijednostima koje se pripisuju drugim grupama, koje rezultuju međugrupnim konfliktima (Sears & Henry, 2003). Takođe, ideja da je percepcija vangrupne prijetnje po grupni identitet ili grupu u cjelini, jedan je od čestih faktora međugrupnih predrasuda (Stephan & Stephan, 2000). Jedna od najširih teorija međugrupnih i unutargrupnih odnosa je i teorija socijalnog identiteta, koja govori o vezama između socioidentifikacijskih procesa, pojedinčevog doživljaja sebe, različitih društvenih grupa, njihovih članova, kao i ponašanja usmjerenog prema članovima grupe kojoj pripada i članovima drugih grupa (Tajfel, 1982; Tajfel & Turner, 1986). U svakom od ovih slučajeva, funkcija teorija zavjere u međugrupnim odnosima je da se drugoj grupi pripiše zavjerenička namjera da nas uskrati za nešto što smo zaslužili, bilo to naš ekonomski

interes, potreba da zadržimo grupne vrijednosti, potreba da budemo posebni i slično.

Ukoliko vjerovanje u teorije zavjere zaista ima međugrupne funkcije, to bi se moralo pokazati putem veze između ovih uvjerenja i nekih međugrupnih varijabli, poput percepcije prijete, međugrupnih predrasuda ili odbacivanja članova drugih grupa. Tako, za očekivati bi bilo da uvjerenje da je naša grupa marginalizovana bude u vezi sa vjerovanjima u teorije zavjere. Ovakva veza je nađena u istraživanjima koja su se bavila uvjerenjima američkih crnaca o vlastitom položaju. Nađeno je da Afroamerikanci generalno više vjeruju u teorije zavjere od bijele populacije, da percipiraju marginalizovanost svoje grupe, ali i da ovu marginalizovanost pripisuju sistematskom uticaju vlasti na njihov položaj, što je forma teorije zavjere (Crocker et al., 1999; Turner, 1993). Takođe, istraživanje rađeno u Maleziji pokazalo je da stepen vjerovanja u jevrejske teorije zavjere iskazuje dosljedne korelacije sa antiizraelskim i antisemitskim stavovima, sa orijentacijom na socijalnu dominaciju i sa desničarskom autoritarnošću (Swami, 2012). Istraživanja, generalno, pokazuju i da kod grupa kod kojih postoji osjećanje simboličke ili stvarne prijete, te kod onih koji su izloženi predrasudama, postoje tendencije ka vjerovanju u teorije zavjere (Cichocka et al., 2016; Graeupner & Coman, 2017). Kad je u pitanju politički život, neke studije pokazuju da pripadnici opozicionih političkih opcija (nasuprot vladajućim) pokazuju nešto izrazitiju sklonost ka teorijama zavjere (Uscinski & Parent, 2014). Kad su u pitanju međugrupne teorije zavjere, vrijedno je spomenuti, kao i u slučaju predrasuda, da se zavjereničke aktivnosti pripisuju onim grupama prema kojima već postoji istorija predrasudnih stavova (Pipes, 1997).

Ideja o vezi između autoritarnosti i zavjereničkih uvjerenja je stara, ali i nedovoljno jasna. Naime, još u svojoj studiji autoritarne ličnosti Adorno i saradnici su pretpostavili povezanost autoritarnosti i vjerovanja u teorije zavjere, smatrajući da su teorije zavjere izraz mehanizama traženja žrtvenog jarca (Adorno et al., 1950; Byford, 2011). Novija istraživanja ponudila su kontradiktorne nalaze. S jedne strane nalazi se pozitivna povezanost autoritarnosti i zavjereničkih ideja (Abalakina-Paap et al., 1999; Grzesiak-Feldman & Irzycka, 2009). S druge strane, u nekim

istraživanjima nalaze se i potpuno oprečne veze, tj. nalazi se da autoritarnije osobe nekad ne teže zavjereničkim objašnjenjima ubistva J. F. Kennedyja (McHoskey, 1995). Štaviše, Swami i saradnici nalaze da osobe koje više cijene demokratske principe i procedure više vjeruju u teorije zavjere (Swami et al., 2010). Ovo znači da teorije zavjere ne pripadaju isključivo desničarskom autoritarnom spektru, već da imaju veze sa dubljim kognitivnim strukturama i/ili specifičnim kontekstualnim varijablama.

U jednoj eksperimentalnoj studiji autori su manipulirali kontekstualnim varijablama sa idejom da procijene njihov doprinos zavjereničkim idejama (Radni & Underwood, 2017). Oni su našli da eksperimentalno izazvan osjećaj anksioznosti kod ispitanika ima efekat na povećano vjerovanje u teorije zavjere. Ovo je, naravno, ideja koja se koristi u političke svrhe otkad je svijeta i vijeka, a objašnjava i povećanu sklonost ka teorijama zavjere u nesigurnim društvenim i ekonomskim kontekstima. Dalje, autori nalaze da su liberalniji ispitanici više vjerovali u teorije zavjere koje su za narativ imale korporativne zavjere, a konzervativni kad su narativi bili vezani za zavjere u vlasti. U vrijeme izvođenja ovog istraživanja, predsjednik i administracija bili su predstavnici Demokratske stranke. Istraživanje rađeno u Hrvatskoj, za vrijeme vladavine konzervativne stranke HDZ, daje dijametralno suprotne nalaze (Blanuša, 2013). Ovo nam govori da trenutni kontekst i raspodjela političke moći imaju uticaj na to ko vjeruje u koje teorije zavjere, te da ova uvjerenja nisu nužno monološke prirode. Sličan nalaz nudi i Hollander (2017) u svojoj studiji političke orijentacije, izloženosti medijima i vjerovanja u teorije zavjere. Takođe, Pasek i saradnici (Pasek, Stark, Krosnick, & Tompson, 2015) rade istraživanje na temu motivacije za prihvatanje teorije zavjere koja se tiče skrivanja pravog mjesta rođenja tadašnjeg predsjednika SAD Obame¹³. Oni nalaze da ovo uvjerenje značajno više prihvataju bijeli konzervativni republikanci, osobe sa anticrnačkim stavovima, te oni koji generalno ne vole predsjednika. Ovo nam pokazuje da politički i rasni stavovi mogu itekako funkcionisati kao motivatori za izbor određenih teorija zavjere, koje onda dodatno služe

¹³ Takozvana *Birther* teorija zavjere, tj. uvjerenje da se od javnosti skriva da Barack Obama nije rođen na teritoriji SAD, te legalno ne može da obavlja predsjedničku funkciju.

konstrukciji međugrupnih granica. Izgleda da teorije zavjere grade monološke strukture, ali tako što povezuju međusobno uvjerenja koja ne ugrožavaju pozitivnu sliku koju imamo o vlastitoj grupi.

U skladu sa prethodnim konceptualizovanjem zavjereničkih uvjerenja u vezi sa međugrupnim odnosima, potpuno logično nameće se i ideja o vezi sa unutargrupnim odnosima (Van Prooijen & van Lange, 2014). Kao što smo već diskutovali, za vjerovanje u teorije zavjere karakteristično je da ne spada u interpersonalne fenomene, već u pojave koje uključuju grupne procese. Osoba koja vjeruje u neku teoriju zavjere ne osjeća se isključivo lično ugrožena, već percipira neku vrstu ugroženosti za grupu sa kojom se identifikuje. Istraživanja pokazuju da postoje veze između kolektivnog narcizma (uvjerenja o visokoj vrijednosti vlastite grupe, uz uvjerenje da drugi to ne priznaju) i zavjereničkih uvjerenja (Cichocka et al., 2016). Takođe, grupno uvjerenje o viktimizaciji takođe korelira sa sklonošću ka međugrupnim teorijama zavjere (Bilewicz et al., 2013). Na uzorku u Indoneziji nađeno je da su religijska identifikacija i negativni stavovi prema zapadnjacima u pozitivnoj vezi sa prihvatanjem zapadnjačkih teorija zavjere, pogotovo u uslovima izražene percepcije vanjske prijetnje islamskom identitetu (Mashuri & Zaduqisti, 2013).

Kao posljedice, vjerovanje u teorije zavjere ima različite efekte na međugrupne i unutargrupne procese. Ukoliko možemo reći da na međugrupnom nivou za efekat imamo smanjivanje povjerenja i udaljavanje, na unutargrupnom nivou imamo rast homogenosti i približavanje članova grupe. Ovo objašnjava zašto se teorije zavjere nekad pojavljuju spontano u manjim grupama koje su izložene diskriminaciji, ali i kao rezultat socijalne manipulacije sa idejom unutargrupne homogenizacije (Hofstadter, 1965). Možemo reći da i u slučaju međugrupne i unutargrupne dinamičke funkcije, teorije zavjere obavljaju defanzivne grupne funkcije.

Vežu između vjerovanja u teorije zavjere i grupne dinamike prikazaćemo kroz dvije grupe analiza: veze između socijalnih identifikacija i prihvatanja teorija zavjere, te između međugrupnih emocija i prihvatanja teorija zavjere. U ovom odjeljku, kao varijable prihvatanja teorija zavjere, korišćićemo komponentne skorove koje smo dobili kroz komponentne analize, gdje veći skorovi označavaju viši intenzitet vjerovanja u teorije

zavjere. Varijable socijalnih identifikacija čine procjene važnosti pripadnosti određenim socijalnim grupama, počevši od etničke grupe, do pripadnosti Evropi (viši skorovi označavaju veći značaj identifikacije). Varijable međugrupnih emocija čine procjene pozitivnosti osjećanja prema pripadnicima određenih etničkih grupa (viši skorovi označavaju pozitivnije emocije). Autoritarnost, nacionalizam i konzervativizam predstavljaju skorove na navedenim skalama koje su detaljnije opisane u odjeljku sa opisom metoda istraživanja. Viši skorovi na ovim skalama označavaju i izraženiju osobinu.

Međugrupne emocije i prihvatanje teorija zavjere

U Tabeli 14 možemo vidjeti veze između pozitivnosti međugrupnih osjećanja i vjerovanja u teorije zavjere. Većina negativnih veza, koje na prvi pogled vidimo, govori nam da vjerovanje u teorije zavjere najvjerojatnije igra ulogu u afektivnom udaljavanju između etničkih grupa.

Tabela 14: Interkorelacije međugrupnih emocija i vjerovanja u TZ

	Emocije prema Srbima	Emocije prema Hrvatima	Emocije prema Bošnjacima	Emocije prema Romima	Emocije prema Jevrejima
Imperijalističke TZ	-.018	-.090**	-.107**	.009	.006
NSP TZ	.064*	-.128**	.034	.034	-.024
Zapadnjačke TZ	.088**	-.182**	-.232**	-.132**	-.042
Farmaceutske TZ	-.065*	-.111**	-.071*	-.075*	-.093**
Opšti TZ faktor	.022	-.164**	-.114**	-.035	-.040

Napomena: ** korelacije značajne na nivou $p < .01$, * korelacije značajne na nivou $p < .05$

Ako pogledamo prvo veze između opšteg zavjereničkog faktora i osjećanja prema etničkim grupama, vidimo da postoji negativna značajna veza između opšteg faktora i topline emocija prema Hrvatima ($r=-.164$; $p=.000$) i Bošnjacima ($r=-.114$, $p=.000$), dok ostale veze nisu statistički značajne. Vjerovanje u zapadnjačke teorije zavjere ostvaruje najjače veze sa negativnim emocijama prema Bošnjacima ($r=-.232$, $p=.000$), Hrvatima ($r=-.184$, $p=.000$) i Romima ($r=-.132$, $p=.000$). Postoji i niska pozitivna korelacija prihvatanja zapadnjačkih teorija zavjere sa emocijama prema Srbima. I ostale grupe teorija zavjere pokazuju slične povezanosti.

Generalno, vidimo da korelacije nisu visoke, ali su većinom negativne. Ovdje nam se učinilo da bismo dobili na objašnjenjima veza ukoliko uradimo i analize u okviru etničkih poduzoraka, jer su u pitanju međuetničke emocije. Rezultate smo prikazali u Tabeli 15.

Tabela 15: Interkorelacije međugrupnih emocija i vjerovanja u TZ

Etnička grupa	Teorije zavjere	Emocije prema Srbima	Emocije prema Hrvatima	Emocije prema Bošnjacima	Emocije prema Romima	Emocije prema Jevrejima
Hrvati	Imperijalističke TZ	-.379**	-.200*	-.411**	-.237**	-.051
	NSP TZ	-.021	.191*	.047	-.126	-.172*
	Zapadnjačke TZ	-.281**	.113	-.505**	-.342**	-.251**
	Farmaceutske TZ	-.170*	.127	-.116	-.165*	-.072
	Opšti TZ faktor	-.329**	.016	-.357**	-.302**	-.171*
Bošnjaci	Imperijalističke TZ	-.012	.001	.040	.138**	.031
	NSP TZ	.013	.032	.009	.057	-.024
	Zapadnjačke TZ	-.151**	-.148**	.147**	-.058	-.062
	Farmaceutske TZ	-.168**	-.214**	-.041	-.114*	-.180**
	Opšti TZ faktor	-.082	-.080	.047	.042	-.055
Srbi	Imperijalističke TZ	.145**	-.202**	-.161**	-.037	.003
	NSP TZ	.060	-.190**	-.107	-.011	.033
	Zapadnjačke TZ	.146**	-.181**	-.237**	-.169**	-.086
	Farmaceutske TZ	-.002	-.092	-.052	.102	.065
	Opšti TZ faktor	.119*	-.227**	-.178**	-.032	.012

Napomena: ** korelacije značajne na nivou $p<.01$, * korelacije značajne na nivou $p<.05$

Ako prvo obratimo pažnju na veze opšteg zavjereničkog faktora sa međugrupnim emocijama kod Hrvata, vidimo da postoje značajne negativne korelacije između ovog faktora i topline emocija prema Srbima ($r=-.329$, $p=.000$), Bošnjacima ($r=-.357$, $p=.000$), Romima ($r=-.302$, $p=.000$) i Jevrejima ($r=-.171$, $p=.041$), dok ne postoji povezanost sa emocijama prema pripadnicima vlastite grupe. U grupi Bošnjaka ne postoje značajne korelacije između opšteg faktora i međugrupnih emocija. U grupi srpskih ispitanika možemo vidjeti da postoje značajne negativne korelacije između opšteg faktora i topline emocija prema Hrvatima ($r=-.227$, $p=.000$), Bošnjacima ($r=-.178$, $p=.000$), dok je povezanost sa emocijama prema pripadnicima vlastite grupe pozitivna ($r=.119$, $p=.031$).

Ono što nalazimo kao zajedničko za sve tri grupe, jeste da vjerovanje u zapadnjačke teorije zavjere pokazuje najdosljednije veze sa emocijama prema drugim grupama. Prihvatanje narativa u kojima zapadne sile organizuju urote protiv lokalnih naroda obično je u vezi sa negativnijim emocijama prema pripadnicima drugih etničkih grupa.

Socijalne identifikacije i prihvatanje teorija zavjere

U Tabeli 16 prikazali smo veze između važnosti socijalnih identifikacija i vjerovanja u teorije zavjere. Na prvi pogled vidimo da je većina povezanosti orijentisana u pozitivnom smjeru, sa ponekim izuzetkom.

Tabela 16: interkorelacije socijalnih identifikacija i vjerovanja u TZ

	Etnička pripadnost	Religijska pripadnost	Pripadnost entitetu	Pripadnost BiH	Pripadnost Evropi
Imperijalističke TZ	.118**	.158**	.133**	.044	.016
NSP TZ	.090**	.095**	.152**	.119**	.040
Zapadnjačke TZ	.255**	.250**	.271**	-.168**	-.183**
Farmaceutske TZ	.149**	.134**	.094**	-.011	-.010
Opšti TZ faktor	.191**	.207**	.212**	.020	-.026

Napomena: ** korelacije značajne na nivou $p<.01$, * korelacije značajne na nivou $p<.05$

Ako pogledamo korelacije između opšteg zavjereničkog faktora i socijalnih identifikacija, vidimo da u skoro podjednakoj mjeri koreliraju entitetska ($r=.212$, $p=.000$), religijska ($r=.207$, $p=.000$) i etnička identifikacija ($r=.191$, $p=.000$) sa opštim faktorom. Identifikacije sa BiH i sa Evropom ne pokazuju značajne veze sa ovim faktorom. Kad su u pitanju grupe teorija zavjere, vidimo da socijalne identifikacije ostvaruju najveće korelacije sa vjerovanjem u zapadnjačke teorije zavjere. Ovo su teorije u kojima je zapadnim zemljama, na različite načine, atribuirana zavjerenička aktivnost protiv naroda kojem ispitanik pripada, pa nije ni čudo što njihovo prihvatanje pozitivno korelira sa etničkom ($r=.255$, $p=.000$), religijskom ($r=.250$, $p=.000$) i entitetskom identifikacijom ($r=.271$, $p=.000$). Dodatno, možemo vidjeti da ova grupa teorija zavjere negativno korelira sa identifikacijom sa BiH ($r=-.168$, $p=.000$) i Evropom ($r=-.183$, $p=.000$).

Bilo nam je zanimljivo da pogledamo i kako se ponašaju ove korelacije u okviru etničkih poduzoraka, što smo prikazali u Tabeli 3p u prilogu. Generalno, može se vidjeti da postoje drugačiji obrasci korelacija. U okviru hrvatskog uzorka prihvatanje svih grupa teorija zavjere je u vezi sa odbacivanjem entitetske, BiH i evropske identifikacije. U bošnjačkom uzorku prihvatanje teorija zavjere je u pozitivnoj vezi sa skoro svim oblicima identifikacije. U srpskom uzorku nalazimo uglavnom pozitivne korelacije između prihvatanja teorija zavjere i identifikacija sa etnicitetom, religijom i entitetom, dok ne nalazimo veze sa BiH i evropskom identifikacijom. Ovakve veze se u velikoj mjeri podudaraju sa opštim trendovima koje nalazimo kod političkih elita u BiH, gdje se politička kohezija konstruiše i kroz približavanje ili udaljavanje od različitih identitetskih kategorija.

Ukratko, na opštem uzorku izgleda da većina teorija zavjere ima funkciju homogenizacije separatnih socijalnih identiteta u BiH, etničkog, religijskog i entitetskog. To je najizraženije kad su u pitanju zapadnjačke teorije zavjere, gdje možemo vidjeti da ove teorije imaju i funkciju udaljavanja od države BiH i Evrope. Kao što je to slučaj i kod etničkih poduzoraka, jasno je da se neke teorije zavjere uklapaju u vladajuće političke diskurse u našem kontekstu. Politički diskursi koji preferiraju etničke narative, kao što je to velikim dijelom slučaj u BiH, dobro se uklapaju u teorije zavjere koje konstruišu moćne zapadne aktere kao protivnike manjinskih etničkih i religijskih identiteta.

Autoritarnost, nacionalizam, konzervativizam, politička orijentacija i prihvatanje teorija zavjere

U Tabeli 17 prikazali smo veze između varijabli autoritarnost, nacionalizam i konzervativizam, s jedne strane, i prihvatanja teorija zavjere, s druge. Na prvi pogled vidimo da su sve korelacije pozitivne i statistički značajne.

Tabela 17: Interkorelacije sociopsiholoških skala i vjerovanja u TZ

	Autoritarnost	Nacionalizam	Konzervativizam	Politička orijentacija (desna)	Religioznost
Imperijalističke TZ	.258**	.235**	.114**	-.011	.152**
NSP TZ	.271**	.245**	.252**	.072	.045
Zapadnjačke TZ	.319**	.489**	.302**	.223**	.268**
Farmaceutske TZ	.230**	.273**	.085**	.145**	.125**
Opšti TZ faktor	.361**	.395**	.246**	.117**	.186**

Napomena: ** korelacije značajne na nivou $p < .01$, * korelacije značajne na nivou $p < .05$

Kao što vidimo, opšti zavjerenički faktor ostvaruje najjaču vezu sa skorovima na skali nacionalizma ($r = .395$, $p = .000$), zatim autoritarnosti ($r = .361$, $p = .000$), konzervativizma ($r = .246$, $p = .000$), religioznosti ($r = .186$, $p = .000$) i desnom političkom orijentacijom ($r = .117$, $p = .004$). Ovdje vidimo da nijedna od grupa teorija zavjere ne odstupa od ovog recepta. Praktično, sve teorije zavjere pokazuju zakrivljenje ka desnoj, tj. konzervativno-nacionalističkoj strani društvenih stavova i uvjerenja. Ispitanici koji vjeruju u teorije zavjere bilo kojeg tipa su autoritarniji, konzervativniji, naginju nacionalističkim stavovima i procjenjuju svoju političku orijentaciju više u desno. Ovo vrijedi i za farmaceutske teorije zavjere, koje na pojavnom nivou nisu zasićene političkim sadržajima. Međutim, treba imati na umu da se većina ovih teorija zavjere, uključujući i farmaceutske, mogu uokviriti kao zapadnjačke, budući da se farmaceutske kompanije u najvećoj mjeri opažaju kao zapadnjačke i kapitalističke, što, na kraju krajeva, i jesu. Na taj način prihvatanje većine teorija zavjera, u stvari, služi identitetskom distanciranju od zapadnjačkog uticaja, koji se percipira kao stran i nametljiv.

Kad pogledamo interkorelacije ovih varijabli u okviru etničkih poduzoraka (Tabela 4p u prilogu), vidimo da, manje-više, svi oblici zavjereničkih teorija koreliraju pozitivno sa autoritarnošću, nacionalizmom i konzervativizmom, najdosljednije kod bošnjačkog uzorka. Desna politička orijentacija uglavnom korelira pozitivno sa zapadnjačkim teorijama zavjere kod svih poduzoraka, ali i negativno sa teorijama novog svjetskog poretka kod hrvatskog uzorka. Religioznost pokazuje pozitivnu korelaciju sa imperijalističkim i zapadnjačkim teorijama zavjere, te negativno sa teorijama novog svjetskog poretka kod hrvatskog uzorka. Kod srpskog uzorka religioznost pozitivno korelira sa zapadnjačkim teorijama zavjere, dok kod bošnjačkog uzorka ne nalazimo značajne korelacije.

Dosljedno prethodnim analizama, i ovdje vidimo da prihvatanje ideja o zapadnjačkim zavjerama pokazuje najviše pozitivne korelacije, i to sa autoritarnošću, nacionalizmom, konzervativizmom i desnom političkom orijentacijom.

Lična i kolektivna zabrinutost i prihvatanje teorija zavjere

U Tabeli 18 prikazali smo veze između varijabli lične i kolektivne zabrinutosti sa prihvatanjem teorija zavjere. Odmah vidimo da su sve korelacije pozitivne i statistički značajne.

Tabela 18. Interkorelacije između zabrinutosti i vjerovanja u TZ

	Zabrinut sam za svoju budućnost	Zabrinut sam za opstanak svog naroda
Imperijalističke TZ	.152**	.225**
NSP TZ	.128**	.159**
Zapadnjačke TZ	.125**	.300**
Farmaceutske TZ	.165**	.226**
Opšti TZ faktor	.193**	.298**

Napomena: ** korelacije značajne na nivou $p < .01$, * korelacije značajne na nivou $p < .05$

Iz tabele korelacija vidimo, pored toga što su sve korelacije pozitivne i značajne, da su korelacije zabrinutosti za kolektiv i prihvatanja teorija zavjere više

izražene. Opšti zavjerenički faktor korelira u većoj mjeri sa zabrinutošću za kolektiv ($r=.298$, $p=.000$), ali i sa ličnom zabrinutošću ($r=.193$, $p=.000$). Kad su u pitanju grupe teorija zavjere, prihvatanje zapadnjačkih zavjera pokazuje najveću korelaciju sa kolektivnom zabrinutošću ($r=.300$, $p=.000$), dok prihvatanje farmaceutskih zavjera najintenzivnije korelira sa ličnom zabrinutošću ($r=.165$, $p=.000$). Izrazitije korelacije između prihvatanja teorija zavjere sa varijablom kolektivne zabrinutosti nam govori da ova uvjerenja imaju većim dijelom kolektivne funkcije, ali su neminovno povezane i sa osjećanjem lične zabrinutosti. Farmaceutske i imperijalističke teorije zavjere nešto su direktnije povezane sa ličnom zabrinutošću, moguće zbog zabrinutosti za lično zdravlje i zaposlenje. Kolektivna etnička zabrinutost dolazi najviše do izražaja preko osjećaja ugroženosti od strane zapadnjačkih faktora, koji se percipiraju prvenstveno kao antinacionalni, odnosno antietnički.

U okviru etničkih poduzoraka (Tabela 5p u prilogu) možemo vidjeti veoma slične obrasce veza, odnosno skoro sve korelacije su pozitivne i statistički značajne. Ono gdje se poduzorci međusobno malo razlikuju je izraženost ovih korelacija: izgleda da su korelacije između zavjereničkih narativa i osjećanja ugroženosti izraženije kod hrvatskog i srpskog uzorka, nego što je to slučaj kod bošnjačkog uzorka. Imajući u vidu da se u bosanskohercegovačkom političkom kontekstu hrvatska i srpska grupa opažaju kao manjinske (a brojčano i jesu), povezanost zavjereničkih uvjerenja i doživljaja ugroženosti je kod ovih grupa prilično očekivana.

Diskusija nalaza

Odvajkada je jasno da teorije zavjere mogu imati funkciju u međugrupnim odnosima, i to uglavnom negativnu. Teorije zavjere se ne zasnivaju na narativima o ličnoj ugroženosti, već se radi o percepciji ugroženosti čitave grupe ljudi kojoj osoba pripada, a u najekstremnijim slučajevima i čitavog čovječanstva. U velikom broju slučajeva, uz pomoć teorija zavjere pripisuju se zavjereničke namjere drugim grupama, koje se već pojavljuju kao pogodne mete za diskriminatorno ponašanje. Ove grupe nas, u tim narativima, uskraćuju za nešto što nam pripada, bilo simbolički, bilo realno. U najopštijem pogledu, oni, u stvari, nastoje da unište ekonomiju, društvo, kulturu, jednom riječju – "naš način

života". Naravno, dosta je logično očekivati onda da teorije zavjere imaju i unutargrupne efekte. Ukoliko na međugrupnom nivou, kao efekat prihvatanja teorija zavjere, imamo međugrupno udaljavanje, na unutargrupnom nivou javlja se homogenizacija članova grupe, ponajviše u funkciji identitetske odabrane grupe.

Da bismo provjerili neke od naših pretpostavki, za prvi korak smo doveli u vezu prihvatanje teorija zavjere i međugrupne emocije. Ovdje smo zapazili da, generalno, postoje relativno niske korelacije koje nam govore da što je izraženije prihvatanje teorija zavjere, to su manje pozitivne emocije prema pripadnicima navedenih etničkih grupa. Da bismo dobili na objašnjenjima veza, uradili smo analize u okviru etničkih poduzoraka. Ono što smo pronašli kao zajednički model za sve 4 etničke grupe, jeste da vjerovanje u teorije zavjere generalno pozitivno korelira sa toplijim emocijama prema vlastitoj etničkoj grupi, ali još dosljednije korelira sa hladnijim osjećanjima prema drugim etničkim grupama. Kad su u pitanju vrste teorija, ispostavlja se da vjerovanje u zapadnjačke teorije zavjere pokazuje najdosljednije veze sa emocijama prema drugim grupama. Očigledno, prihvatanje teorija zavjere igra važnu ulogu u međugrupnim odnosima, a posebno sa onima gdje postoji istorija predrasudnih stavova ili konflikata (Pipes, 1997).

Kad su u pitanju identifikacijske veze, izgleda da većina teorija zavjere ima funkciju jačanja užih socijalnih identiteta u BiH, etničkog, religijskog i entitetskog, što je u skladu i sa dosadašnjim idejama (Hofstadter, 1965). S druge strane, možemo vidjeti i da ova uvjerenja pospješuju deidentifikaciju sa državom BiH i Evropom. Ovo je najviše izraženo kad je u pitanju prihvatanje zapadnjačkih teorija zavjere. Ovaj nalaz je potpuno logičan u slučaju udaljavanja od Evrope: ukoliko vjerujemo da se zapadne grupe udružuju u tajnim aktivnostima protiv naše zajednice, onda i ne možemo da se identifikujemo sa njima (Evropom). Dalje, centrifugalne sile nacionalističkih uvjerenja etničkih grupa djeluju i u pravcu manje identifikacije sa BiH, a veće sa partikularnim etnicitetima. U okviru etničkih uzoraka, čini se da kod hrvatskog uzorka prihvatanje teorija zavjere nema toliko veze sa etnoreligijskim identifikacijama, koliko sa udaljavanjem od entiteta, države BiH i Evrope. Kod bošnjačkog uzorka prihvatanje teorija zavjere biva u pozitivnoj vezi sa skoro svim identifikacijama, dok u okviru srpskog uzorka pozitivno korelira sa etničkim, religijskim i entitetskim, a nema veze sa BiH i evropskim identifikacijama. Kao što smo već diskutovali, neke teorije zavjere

očigledno se uklapaju u vladajuće političke narative kod nas. Politički narativi, koji su u funkciji jačanja etničkog (odnosno religijskog) identiteta, često se konstruišu nasuprot moćnih vanjskih aktera kao protivnika manjinskih etničkih i religijskih identiteta. Kod bošnjakog uzorka u velikoj mjeri preklapaju se etnički i nacionalni identitet, dok kod srpskog i hrvatskog uzorka to nije slučaj, te se i teorije zavjere “uvezuju” sa različitim identifikacijama. Ovo su interesantni nalazi koji zahtijevaju detaljnije analize diskursa političkih stranaka i medija u BiH, čime bi se poboljšalo rasvjetljavanje ovog fenomena, jer se čini da ovi nalazi zaista slijede narative političkih elita kod nas.

Testirali smo i veze prihvatanja teorija zavjere sa klasterom varijabli koje su tradicionalno povezivane sa predrasudnim ponašanjem. Našli smo da oni koji prihvataju zavjereničko razmišljanje pokazuju naginjanje ka politički desnom spektru, odnosno prema tradicionalnim i nacionalističkim stavovima i uvjerenjima. Zanimljivo je istaći da opšti TZ faktor korelira sa dimenzijom religioznosti, što je u skladu sa ranijim studijama (Galliford & Furnham, 2017). Takođe, ovo je donekle u skladu sa nalazima prema kojima je vjerovanje u TZ u pozitivnoj vezi s pokušajem da se nosimo sa osjećanjima egzistencijalne prijetnje i straha od smrti (Newheiser et al., 2011). Vjerovatno je da teorije zavjere i religioznost imaju sličnu funkciju u konstrukciji svijeta koji nas okružuje, jer nam i jedna i druga vrsta uvjerenja pruža jednostavna i jasna objašnjenja za važne događaje. Takođe, moguće je da su religiozniji ljudi manje skloni kritičkom i analitičkom mišljenju. Na primjer, jedna studija je pokazala da analitičko mišljenje utiče na smanjenje religioznosti (Gervais & Norenzayan, 2012). Bilo kako bilo, ovakva konstelacija veza između prihvatanja teorija zavjere i religioznosti u potpunosti je dosljedna rezultatima koje smo našli o udaljavanju od drugih etničkih grupa i većem prihvatanju vlastitih užih socijalnih identiteta. Religijski i etnički identiteti se u našem kontekstu skoro u potpunosti podudaraju, tako da često i nalazimo slične obrasce odnosa ovih identiteta sa drugim varijablama. Takođe, ovo su rezultati koji imaju uporište i u dosadašnjim istraživanjima o vezama teorija zavjere sa antisemitskim stavovima, sa orijentacijom na socijalnu dominaciju i sa desničarskom autoritarnošću (Swami, 2012). Kao i u svim prethodnim analizama (Abalakina-Paap et al., 1999; Grzesiak-Feldman & Irzycka, 2009), prihvatanje zapadnjačkih zavjera pokazuje najizraženije veze sa autoritarnošću, nacionalizmom, konzervativizmom i desnom političkom orijentacijom. Simptomatično je da u našem kontekstu sve vrste teorija zavjere, uključujući i one koje nemaju

evidentan politički sadržaj, bivaju povezane sa konzervativno-desnim političkim uvjerenjima. Ovo nam govori da većina teorija zavjere koje smo koristili ima potencijal da se uokviri u prvenstveno nacionalistički narativ, koji je i dominantan u bosanskohercegovačkom kontekstu.

Kad su u pitanju veze između varijabli lične zabrinutosti, zabrinutosti za kolektiv sa vjerovanjem u teorije zavjere, ustanovili smo da su sve korelacije pozitivne i značajne. Povezanost između zabrinutosti za kolektiv i prihvatanja teorija zavjere je više izražena, nego što je to u slučaju lične zabrinutosti. Generalno, kao i u studijama rađenim ranije i u drugim kontekstima, ispostavlja se da kod grupa kod kojih postoji osjećanje zabrinutosti i percepcija prijetnje, postoje tendencije ka vjerovanju u teorije zavjere (Cichocka et al., 2016; Graeupner & Coman, 2017; Radnitz & Underwood, 2017; Swami, Furnham, et al., 2016). Osjećanje zabrinutosti za kolektiv, kao i lične zabrinutosti, karakteristike su nestabilnih društava, onih koje prolaze kroz periode tranzicije, bilo političke bilo ekonomske, te postaju plodno tle za prihvatanje zavjereničkih narativa. Prihvatanje zapadnjačkih teorija zavjere pokazuje najveću korelaciju sa kolektivnom etničkom zabrinutošću, što je u skladu za prethodno prikazanim intenzivnim vezama zapadnjačkih teorija zavjere i konzervativno-nacionalističke orijentacije. Prihvatanje farmaceutsko-medicinskih zavjera najintenzivnije korelira sa ličnom zabrinutošću, što nam govori da se ove vrste teorija u ličnim konstrukcijama najčešće povezuju sa posljedicama po individue.

Dakle, izgleda da u našem kontekstu prihvatanje teorija zavjere ide uz klaster desnih, tradicionalnih i konzervativnih stavova, koje karakteriše i stalna zabrinutost za sopstvenu grupu, te udaljavanje od drugih kolektiva. Ovo sigurno ne uliva povjerenje u blagostanje međuetničkih odnosa, pogotovo imajući na umu rasprostranjenost zavjereničkih atribucija. Simptomatična je eksperimentalna studija u kojoj autori manipulišu osjećanjima anksioznosti u pogledu sebe i društva, vještački ih povećavajući, te nalaze povećano prihvatanje teorija zavjere (Radic & Underwood, 2017). Manipulisali osjećajem anksioznosti ili se našli u nesigurnom društvu, reklo bi se da je korištenje teorija zavjere prilično efikasna tehnika koja rezultira povećanjem unutargrupne homogenosti i međugrupne pristrasnosti, a koja se efikasno koristi u političke svrhe, od Nerona pa do današnjih dana.

Povjerenje u institucije, društveno učešće i prihvatanje teorija zavjere

Društveno povjerenje, povjerenje u institucije i predstavnike društvene zajednice, svakako je jedan od ključnih faktora za funkcionisanje demokratskog društva. Društveno povjerenje predstavlja sociopsihološki konstrukt koji najdirektnije povezuje pojedinca sa društvom, motivišući ili demotivišući ga da uzme učešće, na neki način, u zajednici u kojoj živi. Povjerenje ima motivacionu snagu kad su u pitanju društveni i politički angažman, ali i kad su u pitanju unutargrupni odnosi. Generalno, istraživači društvenog povjerenja slažu se u tome da se prilikom istraživanja društvenog povjerenja može govoriti o dva tipa povjerenja: povjerenje u političke i društvene institucije, te povjerenje u druge ljude i zajednicu (Anderson, 2010). Političko povjerenje, odnosno povjerenje u političke institucije, opisuje generalni evaluativni odnos prema političkim institucijama, bile one oličene u organizacijama ili statusnim pozicijama u društvu. Društveno povjerenje predstavlja nivo evaluacije nepolitičkih društvenih organizacija, poput sudstva, školstva, medija, vjerskih zajednica i slično. U našem slučaju, mjerili smo političko povjerenje u institucije države Bosne i Hercegovine, njenih entiteta – Republike Srpske i Federacije BiH, te povjerenje u društvene institucije uopšteno.

Vjerovanje u teorije zavjere može doprinijeti većem ili manjem povjerenju u društvene i političke institucije, već u zavisnosti od toga kakvi narativi su konstruisani u njima, odnosno ko su akteri zavjera, ko su ugroženi subjekti, te ko ih interpretira. Naravno, posljedice prihvatanja teorija zavjere po povjerenje u institucije, biće različite ukoliko se kao akteri zavjere opažaju vanjski neprijatelji, u odnosu na atribucije političke zavjere u državnim organima. U prvom slučaju, teorije zavjere će imati kohezivni efekat, dovodeći do većeg unutargrupnog povjerenja, kao i povjerenja zajednice sa kojom se identifikujemo. U drugom slučaju, javiće se nepovjerenje prema političkim elitama oličenim u političkim institucijama sistema. Iako se o teorijama zavjere često govori kao o odbacivanju zvaničnih interpretacija događaja, mogli smo vidjeti iz analize prethodnih rezultata na našim etničkim poduzorcima, da se oni upravo najviše razlikuju na prihvatanju onih teorija zavjere koje oficijelne etnopolitičke vlasti nude kao

pojednostavljena objašnjenja komplikovane istorije odnosa između etničkih grupa.

Kad su u pitanju veze između prihvatanja teorija zavjere i društvenog povjerenja, jedna od veza koje su češće istraživane jeste ona između različitih varijabli društvene anomalije i zavjereničkih ideacija. Tako, često je nalaženo da su razočaranost u vlast, osjećaj bespomoćnosti, društveni cinizam i uopšte nepovjerenje u institucije društva u vezi sa vjerovanjem u teorije zavjere (Abalakina-Paap, Stephan, Craig, & Gregory, 1999; T. Goertzel, 1994). Vjerovatno je da na ovaj način ljudi, u situacijama gdje osjećaju nemogućnost da značajnije utiču na društveni i politički život, štite samopoštovanje kroz jednostavna objašnjenja za svoju nepovoljnu statusnu poziciju. Dakle, ukoliko ne možemo ništa da uradimo za sebe ili svoje okruženje, jednostavna strategija bi bila da ovo pripišemo moćnim i zlim zavjerama koje su izvan naše kontrole. U jednom istraživanju koje se bavilo ekstremnim oblicima identifikacionih procesa, religijskim i političkim kultovima, autori diskutuju da je funkcija zavjereničkih uvjerenja očuvanje samopoštovanja na više načina (Young, 1990). S jedne strane, prihvatanje teorija zavjere održava sliku o sebi kroz uvjerenje da smo moralni i pravedni, za razliku od drugih koji su zli i podmukli. S druge strane, vjerovanje u teorije zavjere omogućava nam da budemo agresivni prema pripadnicima drugih grupa, uz uvjerenje da su oni to zaslužili. Tako, vidimo da se u velikom broju istraživanja nalazi da su razlozi vjerovanja u teorije zavjere otuđenost ljudi od društva i osjećaj bespomoćnosti, a, pored toga, ta uvjerenja im omogućavaju da pojednostave pogled na svijet, objasne svoje nedaće i pronađu opravdanje za izlive neprijateljstva prema drugima (Abalakina-Paap et al., 1999). U eksperimentalnim studijama nađeno je da izlaganje teorijama zavjere za efekat ima manje prihvatanje naučnih nalaza vezanih za probleme očuvanja okoliša, a, uz to, i manju vjerovatnoću društvenog angažmana u sljedećih pola godine, kad je u pitanju volontiranje ili doniranje sredstava (Van der Linden, 2015). Takođe, skorija istraživanja pokazuju da prihvatanje teorija zavjere smanjuje vjerovatnoću prihvatanja medicinskih procedura, poput vakcinacije (Jolley & Douglas, 2014a), ali i učešće u političkom životu društva (Jolley & Douglas, 2014b).

Prije nego što počnemo sa analizama veza između prihvatanja teorija zavjere i povjerenja u društvene institucije, vrijedno je reći da je generalno povjerenje u institucije u BiH nisko. Bez obzira da li su u pitanju institucije države BiH, entiteta – RS i FBiH, ili opštih institucija, povjerenje nigdje ne prelazi neutralnu tačku. Tačnije, povjerenje varira u prostoru između

samoprocjene "nemam nikakvo povjerenje" do "neodlučan sam", ne zalazeći uopšte na teritoriju povjerenja. Ne ulazeći u značenje ovog podatka na društvenom nivou za sad, sa statističke strane ovo može da znači smanjenu mogućnost nalaženja smislenih povezanosti između ovih varijabli i prihvatanja teorija zavjere.

Tabela 19: Interkorelacije između povjerenja u institucije i vjerovanja u TZ

	Imperijalističke TZ	NSP TZ	Zapadnjačke TZ	Farmaceutske TZ	Opsti faktor TZ
Predsjedništvo BiH	-.167**	.063*	.007	-.027	-.060
Vijeće ministara BiH	-.144**	.079*	-.019	-.034	-.051
Vlada RS	-.048	.112**	.205**	-.060	.057
Vlada FBiH	-.114**	.108**	-.028	-.072*	-.039
Predsjednik RS	-.027	.099**	.250**	-.032	.080**
Predsjednik FBiH	-.190**	.044	.014	-.022	-.075*
Vojska BiH	-.053	.097**	-.080**	-.028	-.015
Policija FBiH	-.067*	.086**	-.120**	-.036	-.039
Policija RS	.025	.125**	.195**	-.113**	.080**
Sudstvo	-.138**	.098**	.005	-.074*	-.045
Političke partije	-.104**	.099**	.053	-.031	-.006
Mediji	-.059	.093**	-.026	-.065*	-.016
Moja vjerska zajednica	-.025	.105**	.143**	.082**	.084**
Nevladine organizacije	-.063*	.037	-.084**	-.045	-.049
OHR	-.044	.051	-.127**	-.023	-.040

Napomena: ** korelacije značajne na nivou $p < .01$, * korelacije značajne na nivou $p < .05$

Iz Tabele 19 vidimo da su veze između povjerenja u institucije i vjerovanja u teorije zavjere dosta niske. Na nivou cjelokupnog uzorka opšti zavjerenički faktor korelira pozitivno sa povjerenjem u predsjednika RS ($r = .080$, $p < .01$),

Policiju RS ($r=.080$, $p<.01$) i vlastitu vjersku zajednicu ($r=.084$, $p<.01$), a negativno sa povjerenjem u predsjednika FBiH ($r=-.075$, $p<.05$). Ove korelacije su toliko niske, da je teško govoriti o pouzdanim vezama. Kad su u pitanju grupe teorija zavjere, najveće pozitivne povezanosti ostvaruju povjerenje u predsjednika RS ($r=.250$, $p<.01$), Policiju RS ($r=.195$, $p<.01$) i Vladu RS ($r=.205$, $p<.01$) sa prihvatanjem zapadnjačkih teorija zavjere. Najveće negativne korelacije ostvaruju povjerenje u predsjednika FBiH ($r=-.190$, $p<.01$), Predsjedništvo BiH ($r=-.167$, $p<.01$), Vijeće ministara BiH ($r=-.144$, $p<.01$) i OHR ($r=-.127$, $p<.01$), sa prihvatanjem imperijalističkih teorija zavjere.

Tabela 6p (u prilogu) prikazuje nam detaljne interkorelacije u okviru etničkih poduzoraka ispitanika. Kod poduzorka hrvatskih ispitanika, kod kojih nalazimo najniže povjerenje (u odnosu na srpske i bošnjačke grupe) prema svim institucijama društva, nalazimo i najveće korelacije između zavjereničkih atribucija i povjerenja. Skoro sve korelacije su negativne, a većina je statistički značajna. U okviru hrvatskog poduzorka, veza između prihvatanja teorija zavjere i povjerenja je najjasnija: što ispitanici više prihvataju bilo kakve teorije zavjere, to imaju manje povjerenja u institucije društva. Kod srpskog poduzorka situacija nije tako jasna. Generalni zavjerenički faktor ne pokazuje smislene korelacije sa povjerenjem, ali prihvatanje specifičnih grupa teorija zavjere ima. Oni koji prihvataju imperijalističke zavjere uglavnom nemaju povjerenja u institucije BiH, entiteta FBiH, te NVO i OHR. Karakteristično je i da oni koji prihvataju zapadnjačke teorije zavjere imaju veće povjerenje u institucije entiteta RS, a manje u OHR. U okviru bošnjačkog poduzorka, najviše povezanosti nalazimo kad su u pitanju prihvatanja imperijalističkih teorija zavjere, gdje nalazimo najniže povjerenje u institucije BiH, te neke institucije entiteta. Takođe, nalazimo da oni koji više prihvataju farmaceutске teorije zavjere manje vjeruju institucijama entiteta RS, a više svojoj vjerskoj zajednici. Kod poduzorka Bosanaca, ne nalazimo statistički značajne veze.

Sljedeći korak bio je da provjerimo veze između percepcije lične i društvene nepravde, društvenog cinizma, političke i društvene participacije sa prihvatanjem teorija zavjere.

Tabela 20: Veze percepcije nepravde, cinizma, participacije i vjerovanja u TZ

	Imperijalističke TZ	NSP TZ	Zapadnjačke TZ	Farmaceutske TZ	Opšti faktor TZ
Lično sam iskusio mnogo nepravde u životu.	.221**	.171**	.189**	.180**	.261**
Društvo u kojem živimo je nepravedno.	.226**	.147**	.118**	.145**	.228**
Društveni cinizam	.287**	.238**	.279**	.207**	.347**
Politička participacija	.099**	.109**	.183**	.010	.139**
Društvena participacija	.039	.097**	-.120**	-.131**	-.009

Napomena: ** korelacije značajne na nivou $p < .01$, * korelacije značajne na nivou $p < .05$

Kao što možemo vidjeti u Tabeli 20, većina korelacija su pozitivne i statistički značajne. Opšti zavjerenički faktor, kao i pojedinačne grupe teorija zavjere, ostvaruje najjaču vezu sa društvenim cinizmom ($r = .347$, $p < .01$), a zatim sa iskustvom lične nepravde ($r = .261$, $p < .01$), društvene nepravde ($r = .228$, $p < .01$), te političkom participacijom ($r = .139$, $p < .01$). Društvena participacija ne ostvaruje značajnu povezanost sa opštim faktorom, ali postoje negativne veze sa prihvatanjem zapadnjačkih ($r = -.120$, $p < .01$) i farmaceutskih teorija zavjere ($r = -.131$, $p < .01$), te pozitivna veza sa NSP teorijama zavjere ($r = .097$, $p < .01$). Dakle, uopšteno bi se moglo reći da ispitanici koji više prihvataju sve teorije zavjere imaju izraženiju percepciju lične i društvene nepravde, iskazuju viši društveni cinizam, više su politički angažovani, ali manje društveno participiraju.

Kad su u pitanju analize po etničkim poduzorcima (Tabela 7p u prilogu), vidimo slične nalaze sa malo varijacija po uzorcima. Karakteristično za hrvatski uzorak je da su korelacije teorija zavjere sa percepcijom nepravde i cinizmom pozitivne, sa društvenom participacijom negativne, dok sa političkom participacijom korelira pozitivno vjerovanje u zapadnjačke

teorije zavjere. Kod bošnjačkog uzorka, skoro sve korelacije su pozitivne i statistički značajne, ali uglavnom nižeg intenziteta. Kod srpskog uzorka, korelacije teorija zavjere sa percepcijom nepravde i cinizmom su pozitivne, dok ne nalazimo statistički značajne veze sa društvenom i političkom participacijom.

Diskusija nalaza

Na osnovu rezultata našeg istraživanja vidimo da su povezanosti između povjerenja u društvene institucije i prihvatanja teorije zavjere dosta slabe, ali ih ima. Opet moramo napomenuti da je generalno povjerenje u institucije BiH i njenih entiteta nisko. Povjerenje u institucije države BiH, entiteta RS i FBiH, kao i povjerenje u institucije medija, sudstva i političke partije, svuda je ispod neutralne tačke. U prosjeku, povjerenje u institucije društva kreće se od neutralnosti do krajnjeg nepovjerenja, što nije nov podatak, jer je viđen i u ranijim istraživanjima u našem kontekstu (npr. Dušanić, Lakić, & Turjačanin, 2017).

Kad su u pitanju pozitivne veze, vidjeli smo da opšti zavjerenički faktor korelira pozitivno sa povjerenjem u predsjednika RS, Policiju RS i vjersku zajednicu kojoj ispitanik pripada, a negativno sa povjerenjem u predsjednika FBiH. Budući da je u pitanju korelaciona studija, ne možemo govoriti o uzročnosti, pa je jednako moguće da izloženost teorijama zavjere povećava povjerenje u institucije predsjednika RS, Policiju RS i vjersku zajednicu, uz smanjenje povjerenja u predsjednika FBiH, ali je moguće i da povjerenje u ove institucije povećava opštu spremnost na prihvatanje teorija zavjere. Korelacije između povjerenja u institucije i opšteg zavjereničkog faktora su dosta niske, tako da je teško govoriti o dosljednim vezama između ovih varijabli. Kad pogledamo grupe teorija zavjere, tu imamo nešto jače povezanosti. Prihvatanje zapadnjačkih teorija zavjere pokazuje izrazitiju povezanost sa povjerenjem u predsjednika RS, Policiju RS i Vladu RS. S druge strane, prihvatanje imperijalističkih teorija zavjere pokazuje najveće negativne korelacije sa povjerenjem u predsjednika FBiH, Predsjedništvo BiH, Vijeće ministara

BiH i OHR. U okviru bošnjačkog poduzorka, najviše povezanosti nalazimo kad je u pitanju prihvatanje imperijalističkih teorija zavjere, gdje nalazimo najniže povjerenje u institucije BiH, te neke institucije entiteta, a nalazimo i da oni koji više prihvataju farmaceutske teorije zavjere manje vjeruju institucijama entiteta RS, a više svojoj vjerskoj zajednici. U okviru srpskog poduzorka, oni koji prihvataju imperijalističke teorije zavjere uglavnom nemaju povjerenja u institucije BiH, entiteta FBiH, te NVO i OHR. Takođe, oni koji prihvataju zapadnjačke teorije zavjere imaju veće povjerenje u institucije entiteta RS, a manje u OHR. Ova pozitivna veza između prihvatanja teorija zavjere i povjerenja u institucije RS može, do izvjesne mjere, biti objašnjena zasićenjem medijskog prostora zavjereničkim političkim narativima, pogotovo iz izvora javnih medija i entitetskih zvaničnika (Kovačević, 2018; Tanjug, 2018; CPHA, 2018; Глас Српске, 2018). U okviru hrvatskog poduzorka, sve veze govore o smjeru da što ispitanici više prihvataju bilo kakve teorije zavjere, imaju manje povjerenja u sve institucije društva.

Imajući na umu da je istraživanje rađeno tokom izborne godine, u periodu kad se zahuktava predizborna kampanja, te politički akteri nastoje da homogenizuju i ovako politizovanu populaciju, nije neobično da nalazimo selektivne veze između zavjereničkih atribucija i povjerenja u etničkim poduzorcima. U okvirima BiH, etničke grupe imaju određenu društvenu i funkcionalnu autonomiju, ali i međusobnu povezanost, pa nije čudo da dobijamo kompleksne modele društvenih fenomena. Dalje, ovi nalazi su dosljedni ranije diskutovanim vezama između socijalnih identifikacija i prihvatanja teorija zavjere, gdje smo mogli vidjeti da prihvatanje teorija zavjere korelira pozitivno sa užim identitetima, poput etničke zajednice i entiteta, a negativno sa identifikacijama sa BiH i Evropom.

Kao što smo mogli vidjeti, opšti zavjerenički faktor ostvaruje najjaču povezanost sa društvenim cinizmom, iskustvom lične i društvene nepravde, te političkom participacijom. S jedne strane, ovo je u skladu sa većim brojem studija koje pokazuju da su razlozi vjerovanja u teorije zavjere otuđenje od društva i osjećaj bespomoćnosti i obespravljenosti (Abalakina-Paap et al., 1999; T. Goertzel, 1994). S druge strane, neobična je pozitivna povezanost zavjereničkog mišljenja i političke participacije,

koja je niska, ali pozitivna i statistički značajna. Ovo znači da, u našem kontekstu, veću političku participaciju ostvaruju osobe koje više prihvataju teorije zavjere, bilo da su motivisane njima, bilo da su postale izloženije njima kroz veću uključenost u politički život. Veća politička participacija u bosanskohercegovačkom kontekstu u najvećoj mjeri znači i izraženiji etnički identitet, upravo zbog politizovanosti etničkih identiteta, a vidjeli smo da je etnička i politička homogenizacija u vezi sa prihvatanjem zavjereničkih narativa. S druge strane, društvena participacija ostvaruje negativne veze sa prihvatanjem zapadnjačkih i farmaceutskih teorija zavjere, što nam govori da osobe koje više prihvataju ove vrste teorija zavjere manje učestvuju u različitim društvenim akcijama, poput doniranja, volontiranja i ekoloških akcija. Ovo je u potpunosti u saglasnosti sa nekim skorijim istraživanjima u drugim kontekstima (Jolley & Douglas, 2014a; Van der Linden, 2015). Izgleda kao da prihvatanje teorija zavjere u našem kontekstu ide u pravcu smanjivanja društvene angažovanosti, što je u saglasnosti sa istraživanjima na zapadu, osim kad je u pitanju politički angažman koji je kod nas u velikoj mjeri vezan za identifikacijske procese i očuvanje pozitivne slike o vlastitoj etničkoj grupi. Motivacija za konstrukciju pozitivne identitetske slike vlastite grupe je ovdje, izgleda, faktor koji je povezan i sa većim političkim učešćem u društvu.

Dakle, prilično je vidljivo da u društvenom kontekstu Bosne i Hercegovine, te njenih entiteta, teorije zavjere imaju svoje uzroke, ali i posljedice. Kad je u pitanju opšte osjećanje povjerenja i pravednosti društva, vidimo da ljudi koji više prihvataju zavjereničke narative imaju generalno ciničniji pogled na društvo, kao na anomično i nepravedno. Šarolika slika veza između povjerenja u različite političke i društvene institucije na različitim nivoima vlasti u okviru BiH, rekli bismo, oslikava trenutne političke odnose u društvu. Teorije zavjere se produkuju i koriste u dnevno-političke svrhe, kao oruđa političke homogenizacije i međugrupne pristrasnosti. U ovom slučaju, teorije zavjere mogu predstavljati uzroke određenih političkih procesa, ali i odraze generalnog raspoloženja populacije.

Teorije zavjere i crte ličnosti

Kad su u pitanju veze između crta ličnosti i vjerovanja u teorije zavjere, nekoliko istraživanja bavilo se prediktivnom vrijednošću koncepta Velikih pet crta ličnosti na zavjereničke ideacije. Generalno, korelacije koje su detektovane bile su poprilično niske, ali ponegdje dosljedne. Nađena je značajna negativna povezanost između prijatnosti (tendencije da se bude prijatan i saradljiv u društvenom kontaktu) i vjerovanja u teorije zavjere (Swami et al., 2010). Ovo se objašnjava sklonošću osoba koje su neprijatne i nesaradljive da budu i skeptičnije i negativnije u socijalnim situacijama generalno. Takođe, izgleda da postoji relativno dosljedna tendencija povezanosti između otvorenosti za iskustva (preferencije socijalne i kognitivne raznolikosti u okruženju) i zavjereničkih ideja (Swami et al., 2010; Swami, Coles, et al., 2011). Autori ovu vezu objašnjavaju tako da osobe otvorenije za iskustva preferiraju i jedinstvena i neobična objašnjenja socijalnih dešavanja, te tako naginju ka vjerovanju u teorije zavjere, kao alternativna i nova objašnjenja događaja. Galliford i Furnham (2017) nalaze da je generalno vjerovanje u teorije zavjere, između ostalog, povezano i sa niskim samopoštovanjem, niskom savješnošću, višom religioznošću i više desničarskim stavovima. Takođe, nalaze da je vjerovanje u političke teorije zavjere povezano sa nižom emocionalnom stabilnošću i višom prijatnošću. Radeći na reprezentativnom uzorku odraslih američkih građana, Hollander (2017) nalazi da je vjerovanje u teorije zavjere u pozitivnoj vezi sa neuroticizmom, te u negativnoj vezi sa interpersonalnim povjerenjem.

Studije su se bavile i povezanošću vjerovanja u teorije zavjere i nekih psihopatoloških osobina. Prva pomisao koja pada na pamet je da bi neki oblici paranoidnog mišljenja mogli biti u vezi sa zavjereničkim idejama. I zaista, u nekim istraživanjima autori su pokazali sklonost da vjerovanje u teorije zavjere povežu sa kolektivnim neurozama, odnosno kolektivnim paranoidnim poremećajima ličnosti (Zonis & Joseph, 1994). Ova objašnjenja duguju ponajviše psihoanalitičkim objašnjenjima predrasudnih stavova i ponašanja (npr. Adorno, Frenkel-Brunswik, Levinson, & Sanford, 1950). Na nešto svedenijem planu objašnjenja, studije su pokazale da je vjerovanje u teorije zavjere povezano sa šizotipijom (sklonošću ka disocijativnim i dezorganizovanim duševnim stanjima), paranoidnim ideacijama (Darwin et al., 2011), paranojom (Brotherton & Eser, 2015), te sa psihopatološkim skalama sklonosti neobičnim

uvjerenjima i iskustvima, kao i sumnjičavošću (Swami, Weis, et al., 2016). Takođe, nađena je veza između vjerovanja u teorije zavjere i paranormalnih uvjerenja, koja ne moraju biti nužno sujevjerje (Swami, Coles, et al., 2011). Dalje, u nekim studijama pronađena je veza između vjerovanja u teorije zavjere i pokušaja da se nosimo sa osjećanjima egzistencijalne prijetnje i straha od smrti (Newheiser et al., 2011). Autori postuliraju funkciju vjerovanja u teorije zavjere kao zaštitnih mehanizama u borbi protiv egzistencijalnog straha i pokušaja da se uvede smisao u svijet koji nas okružuje. Interesantno je da je u jednoj studiji nađena i povezanost tendencije ka konspirativnim idejama i niže kristalizovane inteligencije, što može govoriti o sklonosti ka jednostavnijim objašnjenjima kompleksnih fenomena kod osoba sa generalno nižim kognitivnim sposobnostima (Swami, Coles, et al., 2011).

U našem kontekstu do sada nije rađena slična studija, ali imajući na umu da su veze između crta ličnosti i vjerovanja u teorije zavjere, u dosadašnjim istraživanjima u drugim sredinama, bile dosta slabe i nedosljedne, ne možemo očekivati jake povezanosti ni u našem slučaju.

Generalno, možemo vidjeti da su veze između vjerovanja u teorije zavjere i dimenzija ličnosti dosta niske i nedosljedne. U Tabeli 21 možemo vidjeti veze između Velikih pet dimenzija ličnosti (ekstraverzije, prijatnosti, savjesnosti, negativnih emocija i otvorenosti), i vjerovanja u teorije zavjere.

Tabela 21: Povezanost Velikih pet i vjerovanja u TZ

	Imperijalističke TZ	NSP TZ	Zapadnjačke TZ	Farmaceutske TZ	Opšti faktor TZ
BF_ekstraverzija	.007	.082**	-.011	-.090**	.009
BF_prijatnost	.126**	-.020	.054	.028	.073*
BF_savjesnost	.124**	-.023	-.126**	-.050	.006
BF_negativne emocije	-.123**	.012	.001	.050	-.041
BF_otvorenost	.013	.041	-.079*	-.051	-.011

Napomena: ** korelacije značajne na nivou $p < .01$, * korelacije značajne na nivou $p < .05$

Korelacije prihvatanja teorija zavjere sa Velikih pet prilično su slabe i razučene, gotovo nepostojeće. Ekstraverzija je značajno povezana sa farmaceutskim TZ ($r=-.090$, $p<.01$) i NSP teorijama ($r=.082$, $p<.01$). Prijatnost je značajno povezana sa imperijalnim TZ ($r=.126$, $p<.01$). Savjesnost je značajno povezana sa imperijalnim TZ ($r=.124$, $p<.01$) i zapadnjačkim TZ ($r=-.126$, $p<.01$). Negativne emocije su značajno povezane samo sa imperijalnim TZ ($r=-.123$, $p<.01$). Otvorenost je značajno povezana sa zapadnjačkim TZ ($r=.079$, $p<.05$). Na kraju, opšti faktor najveću korelaciju ostvaruje sa prijatnošću ($r=.073$, $p<.05$), dok sa ostalim dimenzijama ličnosti ne ostvaruje značajnu povezanost.

Diskusija nalaza

Kao što je ranije naglašeno, izraženo vjerovanje u teorije zavjere dovodi se u vezu sa zatvorenim monološkim sistemom mišljenja (Sunstein & Vermeule, 2009b), a vjerovanje u jednu teoriju pozitivno korelira sa vjerovanjem u druge teorije zavjere (Swami, Coles, et al., 2011). U skladu s tim, istraživači su pretpostavili da bi specifične osobine ličnosti mogle biti prediktori prihvatanja teorija zavjere, te da bi čak mogao da postoji i svojevrsni *zavjerenički tip*, kojeg bi karakterisala izražena crta *zavjereničke ideacije* (Swami, Coles, et al., 2011)

S obzirom na to da su ranija istraživanja potvrdila postojanje povezanosti između vjerovanja u teorije zavjere i određenih osobina ličnosti, jedan od ciljeva našeg istraživanja bio je i provjera ovih nalaza na našem uzorku. Naši rezultati ukazuju da određene veze postoje, ali su ove korelacije dosta niske i nedosljedne.

Nedosljednost se najbolje vidi u pregledu korelacija između Velikih pet osobina ličnosti i različitih teorija zavjere. Kako smo ranije pokazali da postoje dokazi za postojanje opšteg faktora TZ, bilo je za očekivati da različite teorije zavjere, kao i opšti faktor, koreliraju sa istim osobinama ličnosti. Ipak, naši rezultati ukazuju na drugačiju situaciju. Različite osobine ličnosti koreliraju sa različitim grupama TZ, dok, u isto vrijeme, ne pokazuju značajnu povezanost sa opštim faktorom. Sa druge strane,

ako uzmemo u obzir ranije nalaze, koji ukazuju na negativnu povezanost između prijatnosti, savjesnosti i vjerovanja u teorije zavjere, te pozitivnu povezanost sa dimenzijom neuroticizma (Brotherton, French, & Pickering, 2013; Swami et al., 2010; Swami, Coles, et al., 2011), naši nalazi su djelimično suprotni. Naime, mi smo identifikovali pozitivnu povezanost između prihvatanja imperijalističkih teorija zavjere, sa jedne strane, i savjesnosti i prijatnosti, sa druge, te negativnu vezu sa neuroticizmom. S obzirom na eksplorativnu prirodu naše studije, prerano je nagađati o pozadini ovih rezultata, ali je moguće da postoji moderatorska varijabla u vezi sa ovom grupom teorija.

Iako su različite studije ukazale da određene osobine ličnosti mogu biti prediktori vjerovanja u teorije zavjere, naši rezultati nisu dosljedno potvrdili ove nalaze. S obzirom na veličinu i heterogenost našeg uzorka, vjerovatno je da postoje drugi faktori u pozadini koji djeluju kao moderatorske varijable. Takođe, mi smo se bazirali samo na Velikih pet osobina ličnosti, dok nismo uzimali u obzir druge crte koje bi mogle biti u vezi sa teorijama zavjere. Na osnovu naših nalaza reklo bi se da crte ličnosti ne utiču u toj mjeri na prihvatanje teorija zavjere kao neke druge sociopsihološke varijable. Ovo je prilično očekivano, jer smo i u skorijim istraživanjima u našem kontekstu nalazili niske ili nepostojeće veze između crta ličnosti i društvenih stavova (Dušanić et al., 2017; Turjačanin et al., 2017). Društveni i politički kontekst u BiH je dinamičan, pogotovo kad su u pitanju društvene identifikacije i međuetnički odnosi, pa su efekti ovih procesa na prihvatanje zavjereničkih narativa značajno veći. Ovdje treba imati na umu i činjenicu da su i fenomeni kojima se bavi politička psihologija takvi da osobine ličnosti, karakteristične za istraživanja u individualnoj psihologiji, rijetko kad pokazuju jasne veze sa političkim ponašanjem ljudi. Kako to određuju neki autori iz oblasti političke psihologije (Šiber, 1998), odrednice treba tražiti u varijablama i osobinama kroz koje pojedinci iskazuju spremnost na političko učešće. Dakle, varijable vezane za bazičnije psihološke strukture nipošto ne treba izbaciti iz vida kad se bavimo proučavanjem ponašanja ljudi, ali evidentno je da varijable koje više idu u pravcu konkretizacije uvjerenja i stavova, kao i motivacije i potreba, u većem obimu predviđaju političko ponašanje ljudi.

Kako smanjiti uticaj štetnih teorija zavjere?

Kao što možemo vidjeti na osnovu naših rezultata, vjerovanje u različite teorije zavjere rasprostranjeno je u Bosni i Hercegovini, te ukazuje na postojanje "opšteg zavjereničkog faktora", što je u skladu sa rezultatima internacionalnih istraživanja koja ukazuju da vjerovanje u teorije zavjere nije rezultat pojedinačne patologije ili produkt ekstremističkih ideja, nego široko rasprostranjena ideologija i način gledanja na svjetska dešavanja (Swami & Furnham, 2014).

Prije nego što započnemo raspravu o uticaju teorija zavjera na društvo i o strategijama usmjerenim protiv štetnog uticaja istih, najprije je neophodno razlikovati one teorije koje predstavljaju stvarnu prijetnju, od onih benignih. U pregledu teorija, kojeg daju McConnachie i Tudge (2008), vidimo da su takve teorije mnogobrojne, te da su mnoge apsurdne i potpuno bezopasne. Ipak, postoje zavjerenički narativi koji ozbiljno utiču na društvena dešavanja i dinamiku, a prvenstveno zbog njihovog uticaja na stavove i ponašanje pojedinaca u vezi sa ozbiljnim životnim odlukama (Jolley & Douglas, 2014b). Na primjer, tvrdnje da vakcine izazivaju autizam ili da protivupalni lijekovi izazivaju srčane smetnje (Specter, 2009; Wallace, 2009), dovele su do ozbiljnih problema u zdravstvenom sistemu (T. Goertzel, 2010). Sve više roditelja odbija da vakciniše svoju djecu, a ljudi svjesno odbijaju liječenje, u strahu od neželjenih dejstava lijekova i medicinskih procedura. Na ozbiljnost ovog problema ukazuje podatak da je Svjetski ekonomski forum, u svom izvještaju za 2009. godinu, naveo teorije zavjere kao jedan od najopasnijih modernih socijalnih pokreta, te ih tako pozicionirao kao prijetnju jednaku terorizmu (Quattrociocchi, 2017).

U ovom tekstu pokušaćemo najprije da definišemo šta to teorije zavjere čini potencijalno opasnom društvenom pojavom. Zatim ćemo dati kratak pregled negativnih efekata koji su identifikovani u studijama, te ćemo se posebno osvrnuti na negativne efekte koje ove teorije mogu imati u kontekstu Bosne i Hercegovine. Nakon toga, pokušaćemo da damo kratak pregled strategija razuvjeravanja. Na kraju, pokušaćemo da zaključimo koja strategija bi bila najefikasnija u borbi protiv lokalnih zavjereničkih diskursa.

Zašto teorije zavjere mogu biti štetne?

Osnovna poteškoća sa borbom protiv štetnih teorija zavjere proizilazi iz njihove suštinske karakteristike, odnosno iz *monološkog sistema uvjerenja* (Dagnall, Drinkwater, Parker, Denovan, & Parton, 2015; B. Goertzel, 1994; T. Goertzel, 1994; Lewandowsky, Gignac, & Vaughan, 2013; Sutton & Douglas, 2014; Wood et al., 2012). Kao što smo ranije pokazali, unutar monološkog sistema svaka nova zavjera podupire sistem i istovremeno se objašnjava istim sistemom, odnosno u okviru zavjereničkog diskursa (T. Goertzel, 1994). Ovakvo mišljenje možemo okarakterisati kao *zavjerenički tip mišljenja*, gdje je vjerovanje u jednu teoriju zavjere često povezano sa vjerovanjem u druge, nekad čak i potpuno suprotne teorije (Swami, Coles, et al., 2011; Wood et al., 2012). Teorije zavjere su dogmatske, samopotvrđujuće, neoborive i upravo zbog toga su otporne na bilo kakve direktne akcije i pokušaje razuvjeravanja (Sunstein & Vermeule, 2009), pa pokušaji informisanja i kontraargumentacije često ne urode plodom, nego problem čine još dubljim (Sunstein & Vermeule, 2009). Na primjer, često se dešava da pokušaji vlade da razuvjeri javnost i pruži validne informacije prouzrokuju kontraefekat, jer teoretičari zavjere svaku kontraargumentaciju vide kao dalje prikrivanje istine i dokaz u korist zavjere (Cobb, Nyhan, & Reifler, 2013; Flynn, Nyhan, & Reifler, 2017; Nyhan & Reifler, 2010; Sunstein & Vermeule, 2009b).

Što je narativ teorija zavjere sveobuhvatniji, u smislu uključenosti pojedinca, grupa ili institucija, to je antisocijalniji i uticajniji (T. Goertzel, 2010). Kao posebno društveno opasni, izdvajaju se oni narativi koji se fokusiraju na velike grupe ljudi, političke, etničke, religijske i slično. Ovakve teorije zavjere pospješuju međugrupno nepovjerenje i netrpeljivost, te ljudima daju opravdanje i izgovor za agresiju prema drugima (Abalakina-Paap et al., 1999).

U nekim slučajevima ove teorije zvuče apsurdno, ali opet imaju veliki uticaj na javnost. One ne samo da utiču na stavove i vjerovanja, nego i na ponašanja i bitne odluke koje pojedinci svakodnevno donose, a koje se tiču njihove lične dobrobiti, ali i dobrobiti društva u cjelini (Jolley & Douglas, 2014). Razočaranost i nepovjerenje u vlast, osjećaj bespomoćnosti, društveni cinizam i uopšte nepovjerenje u institucije društva, u vezi su sa vjerovanjem u teorije zavjere (Abalakina-Paap, Stephan, Craig, & Gregory, 1999; T. Goertzel, 1994). Takođe, vjerovanje u teorije zavjere pozitivno je povezano sa

nepovjerenjem u nauku i naučne dokaze, gdje se posebno ističu antivakcinarske teorije, teorije o porijeklu HIV virusa, te nepovjerenje u tačnost nalaza o klimatskim promjenama (Lewandowsky, Gignac, et al., 2013; Lewandowsky, Oberauer, & Gignac, 2013).

Teorije zavjere odvlače pažnju javnosti od stvarnih problema (Goldzwig 2002), a prihvatanje zavjereničkih ideja i stavovi u skladu sa njima mogu modifikovati naše ponašanje i dovesti do ozbiljnih i potencijalno katastrofalnih posljedica (Sunstein & Vermeule, 2009b). Vjerovanje u teorije zavjere povezano je sa nepovjerenjem u vladine institucije, cinizmom, te razvojem ekstremističkih grupa i pokreta (Pfau, 2005). Uzmimo za primjer bombaški napad u američkom gradu Oklahoma, koji se desio 1995. godine, a koji su počinila dvojica simpatizera antivladinih militantnih pokreta. U incidentu je smrtno stradalo 168 ljudi, dok je više stotina povrijeđeno, a osnovni motiv napada je popularna teorija zavjere, prema kojoj je za pogibiju nedužnih ljudi tokom opsade u gradiću Vejk, među kojima i nekoliko djece, odgovorna vlada SAD i federalni biro.

Istraživanja su ukazala na vezu između prihvatanja teorija zavjere i visokih nivoa hostilnosti, autoritarnosti, agresije i desničarske, ekstremističke orijentacije (Abalakina-Paap et al., 1999; Grzesiak-Feldman, 2015). O uticaju na ponašanje govore i eksperimentalne studije koje su pokazale da izlaganje teorijama zavjere za efekat ima smanjenu vjerovatnoću društvenog angažmana u sljedećih pola godine, kad su u pitanju volontiranja ili doniranja sredstava (Van der Linden, 2015). Takođe, skorija istraživanja pokazuju da prihvatanje teorija zavjere smanjuje vjerovatnoću prihvatanja medicinskih procedura, poput vakcinacije (Jolley & Douglas, 2014a), ali i učešće u političkom životu društva i aktivizmu (Jolley & Douglas, 2014b), smanjuje povjerenje u vladine institucije (Einstein & Glick, 2015), te utiče na glasačko tijelo, usmjeravajući pojedince da glasaju suprotno vlastitim interesima (Bartels, 2005). Takođe, ova vjerovanja povezana su i sa manjom vjerovatnoćom pozitivnih i ka zdravlju orijentisanih ponašanja (Oliver & Wood, 2014), sa rizičnijim seksualnim stavovima i ponašanjima (Angela et al., 2004; Ford, Wallace, Newman, Lee, & Cunningham, 2013; Gaston & Alleyne Green, 2013), sa izraženijim negativnim stavovima prema poštovanju ljudskih prava (Swami, 2012), izraženijim višim rasističkim stavovima (Baer, 2013; Swami, 2012) i političkim nasiljem (Bilewicz et al., 2013)

Teorije zavjere u bosanskohercegovačkom društvu

Zemlje u tranziciji, kakve je i Bosna i Hercegovina, nestabilna su društva čija je odlika konstantno osjećanje zabrinutosti i prijetnje među njenim građanima, a upravo ovakvi regioni su plodno tle za nastanak i razvoj teorija zavjere (Hernáiz, 2008). Ranija istraživanja pokazala su da u ovakvim društvima postoji tendencija ka prihvatanju teorija zavjere (Graeupner & Coman, 2017), a posebno kada se pripadnici etničke, nacionalne i vjerske grupe osjećaju marginalizovano ili obespravljeno (Crocker et al., 1999; Turner, 1993).

Rezultati naše studije ukazuju na identifikacijsku funkciju teorija zavjere, koja odražava strukturu užih etničkih, nacionalnih, religijskih i političkih identiteta. Iako postoji jasno izraženo nepovjerenje prema zapadnoj politici, te odbijanje identifikacije sa Bosnom i Hercegovinom, primjetna je snažna etnička orijentacija u vjerovanjima o drugim narodima. Naši nalazi ukazuju da vjerovanje u teorije zavjere igra ulogu u emocionalnom udaljavanju od drugih etničkih grupa u BiH, a oni koji prihvataju zavjereničko razmišljanje pokazuju desničarsku političku orijentaciju, odnosno usmjereni su ka tradicionalnim i nacionalističkim stavovima i uvjerenjima.

U skladu sa nalazima naše studije, ali i ranijim nalazima o povezanosti između vjerovanja u teorije zavjere i visokih nivoa hostilnosti, autoritarnosti, agresije i desničarske, ekstremističke orijentacije (Abalakina-Paap et al., 1999; Grzesiak-Feldman, 2015), negativnih stavova prema poštovanju ljudskih prava (Swami, 2012), rasističkih stavova (Baer, 2013; Swami, 2012) i političkog nasilja (Bilewicz et al., 2013), postavlja se pitanje kakav uticaj ovakvi diskursi mogu imati u multietničkom, podijeljenom i postratnom društvu kakvo je Bosna i Hercegovina. Problem je utoliko veći ako se u obzir uzme i nizak nivo povjerenja u državne i entitetske organe vlasti i institucije, te opšti osjećaj nesigurnosti i kolektivne zabrinutosti.

Strategije razotkrivanja teorija zavjere

Uprkos tome što su neizostavan dio društvenog i političkog života, teorije zavjere donedavno nisu bile tako interesantne naučnoj javnosti, vjerovatno zbog činjenice da nisu percipirane kao ozbiljan i uticajan fenomen. Dosadašnja istraživanja većinom su se fokusirala na opisivanje ovih teorija, odnosno definisanje njihove forme i sadržaja (Raab, Ortlieb, Auer, Guthmann, & Carbon, 2013; Van Prooijen & Jostmann, 2013)), konteksta i preduslova njihovog nastanka (Grzesiak-Feldman & Irzycka, 2009; Warner & Neville-Shepard, 2014) lingvističkog stila (Wood & Douglas, 2013) i individualnih razlika (Barron, Morgan, Towell, Altemeyer, & Swami, 2014; Brotherton & French, 2014). Ipak, tek se mali broj studija bavio identifikacijom strategija borbe protiv teorija zavjere.

Iako su teorije i narativi povezani sa njima različiti u formi i sadržaju, te u akterima na koje su usmjereni, svima je zajedničko da su veoma otporne na pokušaje razuvjeravanja. Razloge za to treba tražiti u monološkom tipu mišljenja o kojem smo ranije govorili, ali i u individualnim dispozicijama koje se češće sreću kod poklonika ovih teorija. Istraživanja su pokazala da postoji povezanost između vjerovanja u teorije zavjere i nepovjerenja prema vlastima, političkog cinizma, autoritarnosti i sklonosti paranormalnim objašnjenjima (Abalakina Paap, Stephan, Craig, & Gregory, 1999; Brotherton et al., 2013; Bruder et al., 2013; Stieger, Gumhalter, Tran, Voracek, & Swami, 2013; Swami, 2012; Swami, Chamorro Premuzic, & Furnham, 2010; Swami & Furnham, 2012; Swami et al., 2011). Galliford i Furnham (2017) nalaze da je generalno vjerovanje u teorije zavjere, između ostalog, povezano i sa niskim samopoštovanjem, niskom savjesnošću, višom religioznošću i više desničarskim stavovima, te da postoji povezanost tendencije ka konspirativnim idejama i niže kristalizovane inteligencije, što može govoriti o sklonosti jednostavnijim objašnjenjima i neangažovanju viših kognitivnih funkcija (Swami et al., 2011). Bez obzira na prirodu uzročno-posljedičnih veza između ovih dispozicija i zavjereničkih ideja, nesumnjivo je da izraženo vjerovanje i stavovi, u kombinaciji sa navedenim osobinama, mogu uticati na formiranje otpornog sistema uvjerenja.

Sunstein i Vermeule (2009) u svom radu opisuju smjernice za postupanje vlade i državnih organa prilikom suočavanja sa teorijama zavjere, koje mogu

biti potencijalno opasne po vladajuće strukture. Oni kao osnovni problem u ovom procesu navode *efekat legitimizacije*, koji se javlja kada vlada ili drugi izvori pokušaju da kontraargumentuju određene tvrdnje, dajući im tako na vrijednosti. Svaka kontraargumentacija uzima se kao dokaz za istinitost teorije, jer se u suprotnom zvanični organi ne bi bavili njima. Oni navode i nekoliko mogućih odgovora i generalne smjernice za akciju. Prema njima, prva linija odbrane je transparentnost društva i vladinih poslova, a sve u cilju prevencije javljanja teorija. Kada se formiraju i počnu uticati na zajednicu, vlasti imaju sljedeće opcije: 1) zabrana javnih promocija ovih narativa, 2) uvođenje sankcija promoterima teorija, 3) direktna kontraargumentacija – vlada direktno i otvoreno pokušava da ospori teorije pružajući zvanične informacije, 4) indirektna kontraargumentacija – vlada može da angažuje nezavisne stranke koje pokušavaju da ospore teorije na različite načine, 5) neformalna indirektna kontraargumentacija – vlada ne angažuje, nego motiviše nezavisne stranke ka kontraargumentaciji kroz različite podsticaje. Opcije 1 i 2 neizvodive su u većini društava i političkih sistema. One krše principe slobode govora i slobodnih medija, a takva vrsta pristupa vjerovatno bi prouzrokovala kontraefekat. Autori predlažu kombinaciju opcija 3, 4 i 5. Kontraargumentaciju treba usmjeriti na više teorija istovremeno, kako bi se postigao *efekat sinergije*, odnosno kako bi izbjegli legitimizaciju jedne teorije, te kako bi se pažnja skrenula sa teorija za koje vlasti nemaju kontraargumente. Na kraju, oni predlažu *kognitivnu infiltraciju*, kako od strane vlade, tako i od strane nezavisnih stranka, pomoću koje bi se „poljuljao“ sistem uvjerenja. Kognitivnom infiltracijom obično se osporavaju zavjerenička uvjerenja davanjem suprotnih argumenta i uvođenjem novih informacija. Ovakav pristup mogao bi biti problematičan jer nove informacije moraju da se uklope u već postojeći sistem uvjerenja, što može dovesti do kontraefekata – zanemarivanja i obacivanja kontraargumenata i učvršćivanja postojećeg sistema uvjerenja (Einstein & Glick, 2015; Hayes, 2006). Ovdje treba imati na umu da ove preporuke vrijede kad su vlasti zainteresovane da eliminišu teorije zavjere. Specifičnost našeg konteksta je u tome da političke elite upravo podstiču neke teorije zavjere, potkrepljujući međuetničke distance.

Navođenje ispitanika da dublje i analitičnije razmisle o teorijama koje zagovaraju, dovode do smanjenog vjerovanja u iste (Einstein & Glick, 2015; Swami et al., 2014). U svojoj studiji, Einstein i Glick (2015) su ispitanike

jednostavno pitali da li vjeruju u određenu teoriju zavjere, prije i nakon izlaganja teksta o istoj teoriji, i utvrdili su da ovo jednostavno pitanje smanjuje vjerovanje u teorije, ali i efekat koji izlaganje teorijama zavjere ima na ispitanike. Prema ovim autorima, ovakvo pitanje predstavlja „stani i razmisli“ mehanizam, koji navodi ispitanike da pažljivije analiziraju informacije. Ovi nalazi su u skladu sa studijama koje su pokazale da je angažovanje analitičkog mišljenja u vezi sa manjim stepenom vjerovanja u teorije zavjere, te da metode, koje motivišu ispitanike da razmišljaju analitički, dovode do nižeg stepena vjerovanja u teorije zavjere (Swami et al., 2014). Zajedničko svim ovim pristupima je da su usmjereni, ne na promjenu sistema uvjerenja, nego na promjenu načina obrade informacija, koja posljedično dovodi do promjene sistema uvjerenja. Ovakav pristup mogao bi biti efikasan jer je upravo glavna odrednica teorija zavjere pogrešna logika (B. Goertzel, 1994).

Teorija inokulacije (McGuire & Papageorgis, 1961) i strategije razuvjeravanja, koje se na njoj baziraju, mogu da kombinuju prethodno opisane metode: argumentacijsku, koja je usmjerena na uvođenje novih informacija, i logičku, koja je usmjerena na mijenjanje načina obrade informacija. Više studija je pokazalo da je inokulacija efikasna u sprečavanju persuazije (Banas & Rains, 2010), te da su ove strategije efikasne u borbi protiv teorija zavjere (Banas & Miller, 2013). Inokulacija podrazumijeva dvofazni proces. Prva faza se naziva *prijetećom fazom*, gdje se ispitanicima „doziraju“ informacije o teoriji, čime se ispitanicima daje znak da će njihova uvjerenja biti dovedena u pitanje. Ovakvo udešavanje ima motivacijsku ulogu jer aktivira složene kognitivne procese. U drugoj fazi, *fazi osporavanja*, ispitanicima se izlaže materijal kojim se kontraargumentuju teorije zavjere. Banas i Miller (2013) kombinuju dvije vrste osporavanja, logičko i argumentacijsko, te nalaze da je prvo efikasnije. Moguće je da bi strategije koje se zanivaju na promjeni načina obrade infomacija bile efikasnije u kontekstu dugotrajnijeg izlaganja i podučavanja ispitanika. Ipak, kada ispitanici nemaju vremena da modifikuju svoj kognitivni stil, kontraargumentacija se čini kao najbolja opcija.

Douglas i Sutton (Douglas & Sutton, 2015) naglašavaju važnost *proaktivnih strategija* koje se fokusiraju na faktore koji se dovode u vezu sa višim stepenom prihvatanja teorija zavjere. S obzirom na to da su studije pokazale vezu između višeg stepena prihvatanja teorija zavjere i izraženog osjećaja

nesigurnosti (Van Prooijen & Jostmann, 2013), bespomoćnosti, političkim cinizmom (Swami, 2012), magijskim mišljenjem (Barron et al., 2014), logičkim greškama i probabilističkim mišljenjem (Brotherton et al., 2013) i nedostatkom kontrole (Whitson & Galinsky, 2008). Modifikacijom ovih faktora moguće je povećati rezistentnost, te tako spriječiti štetne uticaje teorija zavjere.

Šta uraditi u našem slučaju?

Društveno povjerenje je jedan od faktora koji prvi stradaju pod uticajem rasprostranjenih zavjereničkih narativa. Ono što je bitan činilac teorija zavjere, a što djeluje destruktivno po društveno povjerenje, jeste promocija cinizma i sumnjičavosti prema dobrim namjerama društvenih institucija i ljudi uopšte. Povjerenje u društvene institucije, predstavnike vlasti, te interpersonalno povjerenje, doprinosi većoj zainteresovanosti građana i političkom učešću (Sullivan & Transue, 1999). Povjerenje nije vezano samo za političko, već i građansko učešće, koje se manifestuje kroz različite ne-političke oblike društvenog angažovanja, poput volontiranja ili pomaganja drugima. Istraživanja pokazuju da je ova veza između povjerenja i učešća dvosmjerna, tj. da veće društveno učešće za efekat ima i veće društveno povjerenje (Flanagan, Cumsille, Gill, & Galloway, 2007). Zbog čega o ovom diskutujemo? Skorije evropske studije pokazuju da ovaj destruktivni potencijal zavjereničkih narativa iskorištavaju ekstremističke grupe, posebno sa strane krajnje desnice (Baldauf et al., 2017; Bartlett & Miller, 2010). Rasturanje društvenog povjerenja, bilo u političke institucije, bilo u međugrađanske odnose, rastura i demokratsku društvenu atmosferu, te vodi u okrilje autoritarnih ideologija. Naravno, ne treba stvari posmatrati jednostrano – nije svaki skepticizam nužno ciničan i destruktivan. Postoje zdravi oblici kritičnosti prema društvu u kome živimo i političkim institucijama koje ga predstavljaju, te taj javni dijalog može učiniti društvo boljim.

Na osnovu rezultata naše studije, mogli smo vidjeti da vjerovanje u teorije zavjere u najvećoj mjeri negativno korelira sa povjerenjem u političke i društvene institucije, te sa društvenim angažmanom, ali pozitivno sa autoritarnošću, cinizmom, percepcijom društvene nepravde i političkim angažmanom. Sa stanovišta kreiranja povoljnije društvene i političke sredine, reklo bi se da zasićenje zavjereničkim narativima, te svim popratnim efektima ovakvih narativa ne doprinosi boljitku većine ljudi. Postoje neke situacione pogodnosti koje mogu pogodovati širenju teorija zavjere, a na koje nije tako lako uticati. To mogu biti loša ekonomska situacija, ili periodi teških društvenih kriza. S druge strane, na neke stvari se može uticati i društvo treba da utiče. Šta se može učiniti da se nekako smanji štetni uticaj destruktivnih oblika zavjereničkih narativa? Dosta toga zavisi od nekoliko faktora bitnih za lokalni kontekst: ko je izvor ovih narativa? ko su akteri teorija zavjere (zavjerenici i žrtve)? Kojim sadržajem se bave?

Kad su u pitanju konkretni koraci koje je moguće preduzeti, već smo vidjeli da Sunstein i Vermeule (Sunstein & Vermeule, 2009a) predstavljaju nekoliko načina na koje se vlasti mogu suprotstaviti širenju teorija zavjere. Još jedan pristup nalazimo kod američkog profesora psihologije Seta Kalichmana, koji daje nekoliko savjeta u borbi protiv teorija zavjere i negiranja naučnih činjenica vezanih za AIDS, ali generalno mogu se primijeniti na većinu medicinskih i farmaceutskih teorija zavjere (Kalichman, 2009). Prvo, pri donošenju zaključaka ne možemo se nikad osloniti samo na jednu naučnu studiju. Za sve naučne studije danas preporučuje se bar jedna nezavisna replikacija da bi bile naučno relevantne. Ako se sjetimo jako popularne i raširene teorije zavjere vezane za vezu između MMR vakcine i autizma kod djece, sve je počelo 1999. sa publikacijom studije izvedene na uzorku od 12 slučajeva djece kod kojih je, na osnovu medicinskih analiza, ustanovljena veza između MMR vakcine i razvoja autizma. Efekat ove studije bio je u javnosti jako veliki, te je sproveden veliki broj nezavisnih ponovljenih studija, ali niko nije uspio da pronađe tu vezu. Nakon 10 godina i sam autor je priznao da su rezultati bili djelimično lažirani, te je osuđen za neetičnost u nauci (Flaherty, 2011). Bilo kako bilo, bez obzira na desetine naučnih studija koje su negirale originalne nalaze, eho ove studije odjekuje do današnjih dana. Drugo,

uvijek treba imati na umu kredibilitet izvora informacija, posebno naučnih. Informacija objavljena u tabloidnim novinama ne može imati istu težinu kao informacija potekla iz poznatih naučnih časopisa. Iako smo vidjeli da i naučni časopisi ponekad imaju propuste, danas je kriterijum objavljivanja u ovim časopisima mnogo strožiji nego ranije, a podrazumijeva rigorozne kontrole nad istraživanjem od početka do kraja, te javnu dostupnost podataka. Naučna saznanja moraju biti provjerljiva, što sa teorijama zavjere skoro nikad nije slučaj. Ovo je posebno važno kad su u pitanju medicinske informacije, jer posljedice mogu biti loše, a ponekad i fatalne. Dakle, kad evaluiramo medicinske informacije (obično sa interneta), pored slaganja više kredibilnih izvora poželjno je posavjetovati se sa doktorima medicine, jer njihovo znanje obuhvata višestruko filtriranje informacija kojim raspolažu, od teorijskih do praktičnih.

Kad su u pitanju akcije društva i vlasti, najmoćniji i najodgovorniji faktor u procesu razuvjeravanja je vlast, te se na nju i odnosi većina preporuka. Prva generalna preporuka, koja proizilazi koliko iz istraživačkih toliko i iz zdravorazumskih zapažanja, odnosi se na to da društvene i političke institucije moraju biti maksimalno otvorene i transparentne. Mi smo navikli da živimo u sistemu u kome se odluke ne donose uvijek na najočigledniji i najlogičniji način. U zatvorenim društvima, u kojima ne postoji slobodan protok informacija između vlasti i javnosti, postoji više tajni koje onda mogu prouzrokovati i javljanje zavjereničkih ideacija. U našem društvu često bivamo suočeni sa odlukama koje mogu da utiču na naše živote, a koje su javnosti predočene od strane lokalnih ili internacionalnih političkih aktera, bez ikakvog uvida u procese i mehanizme dolaženja do odluka. U suprotnom, za efekat imamo nedostatak informacija i percepciju nemogućnosti odlučivanja, te očigledne pogodnosti za alternativna tumačenja društvenih događaja (Sunstein & Vermeule, 2009a). Kao primjer za procese nastanka teorija zavjere u našem kontekstu, a kao posljedica netransparentnosti vlasti, možemo se poslužiti primjerom tragično stradalog mladića Davida Dragičevića i svega što se dešavalo nakon toga tokom 2018. godine u Banjaluci (Wikipedia, 2018). Počevši kao lični zahtjev oca za istragom sumnjive smrti sina, nastao je čitav antirežimski pokret pod nazivom "Pravda za Davida", dok iza pokreta

stoji antisistemiški narativ zavjere, po kojoj vlast i policija prikrivaju činjenice koje bi je mogle ugroziti i obmanjuju javnost. Usljed loše izvedene istrage i niza propusta u radu tužilaštva i policije, te hapšenja koja su slijedila, došlo se do tačke u kojoj je teško razlučiti u kojoj mjeri je ova teorija zavjere u stvari istinita. Treba imati na umu da je razvoju ovog zavjereničkog narativa vjerovatno kumovala koliko loša socioekonomska situacija u društvu, toliko i nezadovoljstvo zatvorenošću i netransparentnošću vlasti povodom čitavog slučaja. S jedne strane, čini da je vlast u ovom slučaju djelovala negativnim kontramjerama, tj. plasiranjem teorija zavjere u kojima se grupi "Pravda za Davida" pripisuju aktivnosti s ciljem podrivanja političkog sistema RS (Ivas, 2018; SRNA, 2018). S druge strane, vlast je djelovala i na pozitivan način, dopuštajući nezavisnom timu eksperata da pristupi istrazi (BHRT, 2018). Društvo, očigledno, mora da reaguje tako što zahtijeva transparentnost u djelovanju i odgovorno ponašanje vlasti i osoba koje je zastupaju, jer je to u interesu svih građana.

Druga opšta preporuka, koja je čak i opštija od prethodne i zahtijeva dugoročniji pristup, jeste ideja da se obrazovni sistem prilagodi razvoju kritičkog i istraživačkog načina razmišljanja kod mladih. Bazična psihološka istraživanja pokazuju da čak i nastava iz oblasti istraživačkih metoda dovodi do trajnih pozitivnih efekata na rješavanje svakodnevnih problema (Fong, Krantz, & Nisbett, 1986; Kosonen & Winne, 1995; Nisbett, Fong, Lehman, & Cheng, 1987). Takođe, i specifična istraživanja pokazuju povezanost prihvatanja teorija zavjere sa nižim nivoima analitičkog mišljenja, te da rad na poboljšavanju analitičkog mišljenja dovodi do smanjenog vjerovanja u teorije zavjere (Swami et al., 2014). Rad na razvoju mišljenja predstavlja dugoročan zahvat, ali čiji efekti očigledno zahvataju i mnogo šire nego što je u pitanju prostor teorija zavjere, te može biti najdjelotvorniji lijek za mnogo društvenih problema zasnovanih na pojednostavljenom i pogrešnom socijalnom rezonovanju.

Postoje i neki specifični problemi vezani za širenje teorija zavjere i pitanja potencijalnih rješenja kojima bi se ove pojave mogle u nekoj mjeri suziti. Jedan od velikih problema predstavlja pitanje: šta ako zavjerenički narativi dolaze iz vladajuće administracije i zvaničnika?

Nije novost da se teorije zavjere koriste u političkim istupima, a karakterističan primjer nalazimo u javnim istupima američkog predsjednika Donalda Trumpa, koji u skorijem obraćanju javnosti negira podatke da je u uraganu koji je pogodio Portoriko stradalo oko 3000 ljudi, smatrajući da je ta cifra mnogo manja, te da je ovo rezultat orkestrirane kampanje Demokratske stranke protiv njega (Fernández Campbell, 2018). U lokalnim okvirima nalazimo učestale istupe predsjednika RS Milorada Dodika, koji takođe učestalo pribjegava zavjereničkim narativima u kojima Zapad i opozicija kuju zavjereničke planove za rušenje legitimne vlasti u RS (Kovačević, 2018; Tanjug, 2018; Глас Српске, 2018; СРНА, 2018). U oba ova slučaja imamo državne zvaničnike koji pribjegavaju pojednostavljenim zavjereničkim objašnjenjima društvenih događaja, u kojima njihovi politički oponenti planiraju aktivnosti ne samo protiv njih, već i protiv čitave javnosti. Jasno je da su ovakve teorije zavjere prvenstveno u funkciji političkog dobitka, odnosno homogenizovanja političke zajednice oko identiteta ugroženog subjekta, javnosti, naroda, političke grupe ili kako ih već kontekst i narativ definišu. Teorije zavjere, koncipirane na ovaj način, stavljaju javnost u paradoksalnu poziciju: pošto je narativ takav da se percipira gubitak kontrole nad sopstvenom političkom i društvenom zajednicom – ukoliko želi da zadrži osjećaj kontrole, javnost nema izbora nego da prihvati ovaj narativ. Paradoks je da prihvatanjem ovakvih narativa za efekat dobijamo upravo suprotno – gubitak demokratske kontrole (Hernáiz, 2008). U ovakvim slučajevima štetne posljedice koje mogu imati zavjerenički narativi odnose se na urušavanje demokratske političke atmosfere, a potencijalna rješenja nisu jednostavna. U ovakvim slučajevima institucije civilnog društva, odnosno nevladine organizacije, mediji i javnost u cjelini, trebali bi biti osjetljivi na ovakve pojave, te raditi na kontraargumentovanju ovakvih teorija zavjere. Nevladine organizacije koje se bave evaluacijom učinka određenih politika, političkih stranaka ili pojedinaca mogu da se usmjere i na opravdanost javnog govora i tvrdnji stranaka i političara. Dalje, u idealnom slučaju elektronski i drugi mediji trebali bi biti kritični prema ovakvim diskursima, jer ovakve teorije zavjere štete društvenom povjerenju u cjelini. Naposljetku, čitava javnost bi morala biti senzitivizirana na teorije zavjera, a posebno one očigledno štetne.

Za primjer kako javnost može uticati na smanjenje širenja teorija zavjere, uzećemo slučaj iz Srbije. U Srbiji, kao i u čitavoj regiji, godinama se širila teorija zavjere vezana za MMR vakcinu, a javni promoteri ove teorije zavjere bile su i poznate ličnosti, koje su svojim objavama na društvenim mrežama promovisale ovu teoriju. Budući da ova teorija zavjere za efekat ima smanjenje stepena imunizacije stanovništva, te ugrožavanje javnog zdravlja, vlasti u Srbiji izdale su i naloge za saslušanje nekih od ovih javnih ličnosti, poput pjevačice Jelene Karleuše (Blic, 2018). Ovdje vidimo da se i država uključuje direktno u borbu protiv štetnih zavjereničkih narativa, posebno kad oni direktno ugrožavaju javno zdravlje.

Ovdje se opet moramo vratiti i na kvalitetno obrazovanje koje bi stvorilo osnovu za kritičko mišljenje i sposobnost evaluacije informacija. Više puta smo spominjali, ali ne možemo dovoljno naglasiti važnost razvoja mišljenja. U socijalnoj psihologiji odavno je poznata ideja da se većina svakodnevnog socijalnog rezonovanja odvija na nivou "automatskog pilota", odnosno automatski i bez puno kontrole i evaluacije (Bargh & Chartrand, 1999; Shiffrin & Schneider, 1984). S druge strane, kontrolisano razmišljanje zahtijeva ulaganje napora i svjesne volje u evaluaciju informacija. Automatsko procesiranje informacija lakše je i ekonomičnije, ne naprežemo se puno, te, kad nismo jako motivisani, rado mu pribjegavamo. Zauzvrat, ne trošimo puno energije, ali prihvatamo činjenice kako nam ih serviraju. Spominjali smo već da postoje dokazi da se empirijski način rezonovanja može uspješno poboljšati (Nisbett & Ross, 1980), i to je ono gdje pedagoške institucije mogu uspješno raditi. S druge strane, imamo faktor motivacije za evaluaciju informacija, što je drugačija vrsta problema. Motivacija za generalno učešće u građanskim i političkim procesima, u velikoj mjeri leži i u obrazovanju iz oblasti funkcionisanja društva i političkim sistemima, a to je opet oblast u kojoj se može angažovati obrazovni sektor. Prioritet bi moralo biti obrazovanje lišeno ideoloških okvira, te orijentisano prema otvorenom društvu sa socijalnim blagostanjem.

Drugu vrstu problema predstavlja pitanje dominantnog medija putem koga se javljaju i šire teorije zavjere: internet. Razvojem takozvane Web

2.0 paradigme, gdje se paradigma informacija pomjera sa statičkih i jednosmjernih web stranica, ka korisnički kreiranim i pogonjenim stranicama, došlo je do velikog razvoja socijalnih mreža i korisnički kreiranog sadržaja. Kao i sve drugo, ovo ima svoje pozitivne i negativne strane. Internet je prepun informacija, provjerenih i neprovjerenih, naučnih saznanja i pseudoznanja, prosocijalnih težnji, ali antisocijalnih tendencija. Mnogi internet sajtovi propagiraju teorije zavjere, bazirane na neprovjerenim činjenicama. Jedan od poznatih američkih internet sajtova koji promovisu zavjereničke narative, često problematičnih, destruktivnih i ciničnih sadržaja, www.infowars.com i njegov vlasnik Alex Jones, u skorije vrijeme sankcionisani su ukidanjem naloga na najkorištenijim internet servisima, poput applea, facebooka, youtubea, spotify i drugih (Hern, 2018). Razlog je bio promocija nasilja i govor mržnje. Ova vrsta sankcija sigurno će ekonomski pogoditi vlasnika ovog sajta, ali čini se da je efekat koji ima na one koji prihvataju zavjerenička uvjerenja upravo suprotan: budući da žele da ga učutkaju, sigurno je negdje u pravu. U moru informacija na internet, najčešće brode mladi ljudi. Ono što bi bio konstruktivniji i vjerovatno efikasniji način jeste da se kroz čitav obrazovni sistem mladi nauče da razlikuju bitne informacije od nebitnih, te da razlikuju kredibilne izvore informacija od onih koji plasiraju lažne vijesti i pseudonauku. Internet danas predstavlja vjerovatno najvažniji izvor informisanja i zabave za mlade generacije, te se u okviru školskih kurikuluma mora posvetiti posebna pažnja razvoju vještina vezanih za informatičku pismenost. Pri tom pod informatičkom pismenošću ne mislimo na učenje binarnog brojanog sistema ili pravljenje tabela u proračunskim programima. Svijet digitalnih informacija rapidno se mijenja, te se školski programi iz ove oblasti moraju brzo prilagođavati. Upravo razvojem Web 2.0 interneta vidimo kakva je važnost pravilnog filtriranja informacija i ponašanja u online komunikaciji. Sve ovo su nove vještine koje treba da usvoje mladi, ali i svi oni koji koriste internet kao izvor informacija i sredstvo komunikacije.

Završna razmatranja

Ova studija osmišljena je kao eksplorativni uvid u fenomen koji nije nov, ali koji nije u toj mjeri istraživani kod nas. Teorija zavjere je koncept koji se obično definiše kao skup simplifikovanih i često nepotkrijepljenih društvenih uvjerenja u kojima onipotentna grupa aktera koordinisano organizuje aktivnosti sa zlonamjernim i štetnim ciljevima po neku grupu ili javnost u cjelini. Primjeri teorija zavjere su svuda oko nas, počevši od nekih lokalno specifičnih, do globalno prisutnih. Da li su Tuđman i Milošević dogovorili podjelu Bosne i Hercegovine na tajnom sastanku u osvit rata 1991. godine? Da li su terorističke napade u Njujorku 11. 9. 2001. godine tajno organizovali pripadnici američkih tajnih službi? Da li se od javnosti krije da MMR vakcina izaziva autizam kod djece? Da li jevrejske starješine sprovode zavjeru protiv ostatka čovječanstva, sa ciljem dominacije nad svjetskom politikom i ekonomijom? Sve ovo su primjeri zavjereničkih narativa, koji na ovaj ili onaj način objašnjavaju specifične društvene događaje od značaja za populaciju.

Raširenosti i uočljivosti teorija zavjere pogodovali su i mediji, a naročito internet, kao najdinamičniji od svih. Sloboda interneta kao medija, gdje ne postoji apsolutna kontrola, pogodovala je vidljivosti zavjereničkih narativa, te se sad može naći mnoštvo internet stranica sa najraznolikijim teorijama zavjere. Međutim, iako se nama čini da su teorije zavjere sad prisutne u puno većoj mjeri nego ikad, činjenica je da su one postojale i imale uticaj na društvena dešavanja otkad je pisane istorije. Najuočljivija stvar vezana za vjerovanje u teorije zavjere je da su ona najfrekventnija u kriznim istorijskim periodima. Istraživanja su pokazala da je učestalost teorija zavjere u američkom društvu u periodu od 1890. do 2010. najviše rasla oko 1900. godine i između 40-ih i 50-ih godina XX vijeka (Uscinski & Parent, 2014). Ovi skokovi u učestalosti teorija zavjere u vezi su sa industrijskom revolucijom, kao periodom značajnog društvenog restrukturiranja, te periodom hladnog rata između SAD i SSSR, istorijskim periodima koje karakteriše visok stepen osjećanja nesigurnosti kod stanovništva SAD. Zašto o ovom diskutujemo? Možda je izlišno ponavljati da je Bosna i Hercegovina zemlja koja je prošla kroz krvave međuetničke sukobe 90-ih godina prošlog vijeka, što u društvenom i ekonomskom smislu još uvijek nije preboljela.

Danas, politički podijeljena i ekonomski zadužena, predstavlja slikovit primjer za različite društvene fenomene, pa i teorije zavjere.

Raširenost vjerovanja u teorije zavjere može imati različite efekte. S jedne strane, erozivni potencijal prihvatanja teorija zavjere djeluje negativno, smanjujući društveno učešće, počevši od politike do javnog zdravlja. S druge strane, postoji i pozitivna strana preispitivanja oficijelnih objašnjenja društvenih događaja. Kad je u pitanju skepsa prema društvenim institucijama, izvjesna doza kritičnosti prema njima nije nužno loša, te odražava demokratski potencijal društva. Ipak, treba biti oprezan i uvijek imati na umu da velika učestalost pojavljivanja i vjerovanja u teorije zavjere ne idu često ruku pod ruku, pogotovo u politički fragilnoj atmosferi kakva je u bosanskohercegovačkom društvu.

Osnovni istraživački problem sa kojim smo se suočili jeste, u stvari, eksploracija ovog društvenog fenomena kod nas. To predstavlja identifikaciju, učestalost i determinante vjerovanja u teorije zavjere u bosanskohercegovačkom kontekstu. Ovaj problem bio je tretiran kroz više istraživačkih pitanja i zadataka: Kakav je istorijat teorija zavjere? Kako se teorije zavjere proučavaju u društvenim naukama? Koje teorije zavjere su rasprostranjene u našem društvu? Kakve su one u poređenju sa regionalnim i internacionalnim kontekstima? Koliko su one rasprostranjene različitim stratumima populacije? Koji su socijalni i psihološki korelati prihvatanja teorija zavjere? Kakva je psihološka struktura vjerovanja u teorije zavjere? Postoje li načini da se smanji uticaj štetnih teorija zavjere? Ovdje ćemo se osvrnuti na empirijske nalaze koje smo dobili u našoj studiji.

Rasprostranjenost i struktura zavjereničkih uvjerenja

Kad je u pitanju rasprostranjenost, vidjeli smo da oko 96% ispitanika vjeruje u bar jednu teoriju zavjere, od 24 koje smo im ponudili. Ovaj procenat nije toliko različit od istraživanja teorija zavjere u SAD (B. Goertzel, 1994) ili Hrvatskoj (Blanuša, 2011). Kad pogledamo koje su najrasprostranjenije teorije zavjere na čitavom uzorku naših ispitanika, nalazimo dvije trećine onih koji vjeruju da je privatizacija rezultat sprege mafije i državnih

struktura i onih koji vjeruju da velike korporacije rade na uništavanju interesa malih tržišta širom svijeta. Neznatno manji je procenat ispitanika koji smatraju da velike farmaceutske firme namjerno šire razne bolesti kako bi povećale prodaju lijekova, da je sudbina naroda i država na Balkanu rezultat zakulisnih igara imperijalističkih sila, te da je bivša Jugoslavija uništena da bi kapitalizam zamijenio socijalističko uređenje. Ovdje smo mogli vidjeti da je najčešća tematika vezana za nalaženje objašnjenja za lošu društvenu i ekonomsku situaciju kroz djelovanje moćnih stranih faktora. Takođe, vidimo da se socioekonomski slojevi društva razlikuju po stepenu prihvatanja teorija zavjere, i to tako da niži stratumi društva radije prihvataju ove narative. Ovo je i bilo u skladu sa našim očekivanjima, jer su brojna istraživanja i ranije nalazila ovu vezu (npr. Oliver & Wood, 2014; Van Prooijen & van Lange, 2014).

Najveće razlike po sociodemografskim karakteristikama nalazimo između pripadnika različitih etničkih grupa. Ispitanici različitih etniciteta najviše se razlikuju na stavkama vjerovanja u teorije zavjere koje se odnose na međuetničke relacije, kao posljedice sukoba 90-ih godina. Mogli smo uočiti da su razlike najveće na stavkama koje se tiču zavjere o ostvarenju Velike Srbije, zavjere o protjerivanju Srba iz Hrvatske, zavjere o ulozi Haškog suda, te zavjere o podjeli Bosne i Hercegovine. Ova pitanja opažaju se kao još uvijek neriješena, te egzistiraju kao veoma bitna kod populacije u BiH. Ovo smo i očekivali, jer viktimizacijski narativi kod etničkih grupa nailaze na dobru osnovu u ovim pojednostavljenim objašnjenjima događaja. Viktimizacija sopstvene etničke grupe doprinosi grupnoj koheziji i osjećaju smisla u haotičnim i nesigurnim okolnostima. U BiH, etničke grupe itekako su politizovane, što lokalni politički akteri znaju da koriste u mobilizacijskim aktivnostima, posebno u predizbornim periodima. Etničke grupe u BiH, kao i drugdje u regionu, još uvijek imaju u velikoj mjeri crno-bijele poglede na svoju ulogu i ulogu drugih grupa u proteklom sukobima. Ova viđenja najčešće su upravo opozitna, kao odrazi u ogledalu. Naravno, jednako je moguće da u svakoj od ovih lokalnih teorija zavjere ima i djelić istine, no pojednostavljenja koja nude ovi narativi čine ih uvijek udaljenim od realnosti.

Kad odstranimo ove zrcalne poglede pripadnika etničkih grupa u BiH, nalazimo generalno najveću rasprostranjenost zavjereničkih uvjerenja kod

srpskog, nešto manju kod bošnjačkog, a najmanju kod hrvatskog uzorka. Kao što smo rekli, etničke grupe u BiH izuzetno su politizovane, te politički akteri u BiH koriste svaku priliku za mobilizaciju etničkih grupa, koristeći se pri tom i teorijama zavjere. Iako možemo vidjeti da se zavjereničkim narativima koriste širom države, izgleda da je u RS taj diskurs jako zastupljen u posljednje vrijeme. Ovaj politički diskurs obično se predstavlja kroz narativ u kome vanjske sile, uz pomoć domaćih neprijatelja, organizuju zavjeru u kojoj ugrožavaju populaciju etničke i političke zajednice. Razlog za ovo može se naći u učestalim homogenizacijskim procesima u okviru entiteta RS, gdje se politička autonomija u odnosu na državu BiH izuzetno njeguje. Naravno, pored trenutnih, ovom kumuju i istorijski razlozi u vidu izraženih antizapadnih stavova i sentimenata kod ispitanika srpske etničke pripadnosti. Mogli smo vidjeti da, kad gledamo grupisane teorije zavjere (bez etnički specifičnih), najveće razlike pokazuju se kod zapadnjačkih teorija zavjere. Ove teorije su najizraženije kod srpskih ispitanika, a to smo i očekivali na osnovu već spomenutog antizapadnog sentimenta (Turjačanin, 2004; 2000; Turjačanin & Majstorović, 2013). Znajući da su vjerovanja u različite teorije zavjere povezana, vidimo da ovaj antizapadni narativ vjerovatno djeluje tako da privlači sebi i ostale zavjereničke narative. Tako, kod srpskog uzorka nalazimo generalno izraženije sve tipove zavjereničkih narativa, koji su, najvjerovatnije, rezultat kombinacije političke homogenizacije i antizapadnih stavova i uvjerenja nastalih kao posljedica percepcije odnosa Zapada prema Srbima tokom 90-ih i kasnije.

Razmatrali smo i da li se može govoriti o jedinstvenoj sklonosti ka zavjereničkom mišljenju, kao što to pokazuju neka istraživanja? U našem slučaju rezultati nisu jednoznačni. Većina tvrdnji sa zavjereničkim narativima međusobno pozitivno korelira, što govori u pravcu ideje o monološkom sistemu uvjerenja (B. Goertzel, 1994; T. Goertzel, 1994; Sutton & Douglas, 2014). Ipak, analizirajući naše lokalno specifične teorije zavjere u kojima su akteri pripadnici različitih etničkih grupa, našli smo i negativne veze. Kako smo prethodno već diskutovali, neke od ovih lokalno specifičnih teorija zavjere imaju izrazite međugrupne funkcije. Zbog važne dinamike međugrupnih odnosa kod nas, uvjerenja sadržana u nekim od spominjanih teorija zavjere oslikavaju odnose sa drugim etničkim grupama, te služe održavanju međugrupne distance i unutargrupne kohezije. Bošnjaci, Hrvati i Srbi prošli su kroz različite vrste sukoba u proteklih nekoliko decenija,

počevši od oružanih, pa do političkih. U ovom kontekstu, prihvatanje tvrdnji u kojima se pripadnici politički suprotstavljene etničke grupe smatraju zavjerenicima sa zlim namjerama, vrlo je vjerovatno. S druge strane, pripisivanje zavjereničkih namjera pripadnicima svoje etničke grupe nije očekivano, osim u funkciji osjećanja kolektivne krivice. Tako, vidimo da postoji generalna potreba da se viđenje svijeta oko nas uokviri na određen način i da ta slika bude dosljedna. Jasno je, s druge strane, da postoje jake potrebe za identifikacijskim procesima, te da se neke teorije zavjere uklapaju u ove identifikacijske procese. Na taj način, u društvima sa izrazitim političkim identifikacijskim potrebama, zavjerenički narativi će se formirati oko ovih potreba. Tako, u ovakvim kontekstima nije moguće naći potpuno monolitne klastere zavjereničkih narativa.

Teorije zavjere u sociopsihološkom kontekstu

Teorije zavjere zasnivaju se na narativima o ugroženosti grupe ili društva kojem pojedinac pripada. Ovim teorijama zavjere, u velikom broju slučajeva, pripisuju se zavjereničke atribucije drugim grupama koje se istorijski ili kontekstualno nalaze u ulozi pogodne mete za negativne atribucije. U ovim narativima druge grupe nas uskraćuju za nešto što osjećamo da nam prirodno pripada. Ne samo da nas uskraćuju, već najčešće ti drugi nastoje da unište naš način života, uključujući kompletno društvo. Obično za efekat ovakvih narativa na međugrupnom nivou imamo međugrupno udaljavanje, dok se na unutargrupnom nivou javlja homogenizacija članova grupe.

Kao što smo i očekivali, kad su emocije u pitanju, prihvatanje teorija zavjere generalno pojačava pozitivne emocije prema vlastitoj etničkoj grupi, ali i dosljedno hladi osjećanja prema drugim etničkim grupama. Pokazuje se da vjerovanje u zapadnjačke teorije zavjere najdosljednije korelira sa emocijama prema drugim grupama. Što više ispitanici prihvataju zapadnjačke teorije zavjere, imaju pozitivnija osjećanja prema vlastitoj, a negativnija prema drugim grupama. Vidimo da prihvatanje teorija zavjere može imati itekako važnu ulogu u međugrupnom

distanciranju ili približavanju, pogotovo gdje postoji istorija konfliktnih odnosa.

Takođe, u skladu sa očekivanjima, vidjeli smo da većina teorija zavjere ima funkciju jačanja etničkih, religijskih i entitetskih identifikacija, dok se, s druge strane, vidi da vjerovanje u zapadnjačke teorije zavjere smanjuje identifikaciju sa državom BiH i Evropom. Modeli ovih veza pomalo se razlikuju u okviru etničkih uzoraka. Obrasci veza sugerišu da kod hrvatskog uzorka prihvatanje teorija zavjere nema toliko veze sa etnoreligijskim identifikacijama, koliko sa udaljavanjem od entiteta, države BiH i Evrope. Izgleda da se ovi narativi u okviru hrvatskog uzorka javljaju više u okviru separacijskih diskursa, nego identifikacijskih. S druge strane, u okviru bošnjačkog uzorka, prihvatanje teorija zavjere je u pozitivnoj vezi sa skoro svim identifikacijama. U okviru srpskog uzorka, prihvatanje teorija zavjere pozitivno korelira sa etničkim, religijskim i entitetskim, dok nema veze sa BiH i evropskim identifikacijama. Čini se da je ovo potpuno inverzan obrazac u poređenju sa hrvatskim, jer ovdje djeluje da su zavjerenički narativi u okviru jakih homogenizacijskih diskursa vezanih za etnicitet, vjeru i političku autonomiju u okviru entiteta RS. Ovo su samo neke od hipoteza, što bi valjalo potkrijepiti detaljnim istraživanjem javnih političkih diskursa u BiH.

Dalje smo se bavili analizama veze između prihvatanja teorija zavjere sa klasterom varijabli koje bismo mogli opisati kao tradicionalno-desničarske. Vidjeli smo da oni koji prihvataju zavjereničke narative u velikoj mjeri naginju ka politički desnom spektru, tj. autoritarnosti, nacionalizmu, konzervativizmu, a u manjoj mjeri i religioznosti. Ovo nije neočekivano, budući da su i ranija istraživanja pokazivala slične nalaze (npr. Abalakina-Paap et al., 1999; Galliford & Furnham, 2017; Grzesiak-Feldman & Irzycka, 2009). Ovaj obrazac veza između prihvatanja teorija zavjere i grupe tradicionalističkih stavova u potpunosti je saglasan sa rezultatima koje smo našli o udaljavanju od drugih etničkih grupa i većem prihvatanju vlastitih užih socijalnih identiteta.

Idući dalje sa analizama, ustanovili smo da su sve korelacije varijabli lične i kolektivne zabrinutosti u pozitivnim i značajnim korelacijama sa prihvatanjem teorija zavjere. Veza između zabrinutosti za svoj narod i prihvatanja teorija zavjere više je izražena, nego što je to u slučaju lične

zabrinutosti, što je i očekivano, jer narativi teorija zavjere u poziciju žrtve stavljaju kolektiv. Vjerovanje u zapadnjačke teorije zavjere dosljedno pokazuje najveću korelaciju sa kolektivnom zabrinutošću, što je u skladu za prethodno prikazanim intenzivnim vezama zapadnjačkih teorija zavjere i tradicionalističke orijentacije. Osjećanja zabrinutosti na ličnom i kolektivnom nivou predstavljaju karakteristike nestabilnih društava, onih koje prolaze kroz periode tranzicije, bilo društvene bilo ekonomske. U ovakvim društvima ljudima je potrebno objašnjenje nestabilnog svijeta oko njih, te postaju plodno tle za prihvatanje pojednostavljenih objašnjenja zavjereničkog. Uopšte gledano, ispostavlja se da kod grupa kod kojih postoji osjećanje zabrinutosti i percepcija prijetnje, postoje tendencije ka vjerovanju u teorije zavjere (Cichocka et al., 2016; Graeupner & Coman, 2017; Radnitz & Underwood, 2017; Swami, Furnham, et al., 2016).

Kad su u pitanju veze između prihvatanja teorija zavjere i crta ličnosti, mogli smo vidjeti da su veze slabe i ne vidimo dosljednost veza između različitih teorija zavjere. Gledajući rezultate ranijih istraživanja, koja ni sama nisu pokazala stabilne nalaze, naši rezultati se tek djelimično uklapaju u neke od njih. Generalno, izgleda da crte ličnosti ne utiču u toj mjeri na prihvatanje teorija zavjere kao neke socijalne varijable, što je i očekivano. Socijalni i politički konteksti u BiH u velikoj mjeri se razlikuju, pa je vjerovatno da ove razlike produkuju i veće efekte na zavjereničke narative.

Naposljetku, kad zaokružimo nalaze veza između prihvatanja teorija zavjere i varijabli identifikacijskih i međugrupnih odnosa, izgleda da u našem kontekstu prihvatanje teorija zavjere ide uz klaster desnih, tradicionalnih i konzervativnih stavova, koje karakteriše i stalna zabrinutost za sopstvenu grupu, te udaljavanje od drugih kolektiva. Imajući na umu raširenost teorija zavjere u medijskom prostoru BiH, ovo nije nalaz koji uliva optimizam. Manipulacija osjećanjima zabrinutosti i straha, uz korištenje narativa teorija zavjere, efikasna je tehnika za povećanje unutargrupne homogenosti, ali koja rezultira i pojačanom međugrupnom pristrasnosti. Međuetnički odnosi u BiH izuzetno su politizovani i osjetljivi, a imajući na umu da se zavjereničkim atribucijama u našem kontekstu jako manipuliše, smatramo da to nije najzdraviji način doprinosa harmoničnijem životu ovdašnjih građana.

Društveno povjerenje i teorije zavjere

Rezultati naše studije pokazuju da je opšte povjerenje u institucije u BiH i njenim entitetima nisko. Gledano na skalama procjene koje su popunjavali ispitanici, povjerenje u institucije države BiH, entitete RS i FBiH, kao i povjerenje u medije, sudstvo i političke partije, svuda se nalazi u prosjeku ispod neutralne tačke. Neutralna tačka znači da nismo sigurni da li imamo ili nemamo povjerenje, dok ispod nje procjene idu u blaže ili jače eksplicitno nepovjerenje. Ovo nam i nije novost, budući da smo slične podatke nalazili i u ranijim istraživanjima u našem kontekstu (Dušanić, Lakić, & Turjačanin, 2017). Veze između povjerenja u društvene institucije i prihvatanja teorije zavjere, ispostavilo se, dosta su slabe, ali postoje.

Na primjer, vidjeli smo da opšti zavjerenički faktor korelira pozitivno sa povjerenjem u predsjednika RS, Policiju RS i vjersku zajednicu kojoj ispitanik pripada, a negativno sa povjerenjem u predsjednika FBiH. Nađene veze između povjerenja u institucije i opšteg zavjereničkog faktora su dosta niske, tako da je teško govoriti o dosljednim vezama između ovih varijabli. S druge strane, prihvatanje zapadnjačkih teorija zavjere pokazuje izrazitiju povezanost sa povjerenjem u predsjednika RS, Policiju RS i Vladu RS. Dalje, prihvatanje imperijalističkih teorija zavjere pokazuje najveće negativne korelacije sa povjerenjem u predsjednika FBiH, Predsjedništvo BiH, Vijeće ministara BiH i OHR. Analize u okviru bošnjačkog etničkog poduzorka pokazuju da su povezanosti slabe i uglavnom negativne. Najjače veze nalazimo kad je u pitanju prihvatanje imperijalističkih teorija zavjere, gdje nalazimo negativnu vezu sa povjerenjem u institucije BiH, te neke institucije entiteta, a nalazimo i da oni koji više prihvataju farmaceutske teorije zavjere manje vjeruju institucijama entiteta RS, a više svojoj vjerskoj zajednici. U okviru srpskog poduzorka, oni koji prihvataju imperijalističke teorije zavjere uglavnom nemaju povjerenja u institucije BiH, entiteta FBiH, te nevladine organizacije i OHR. Takođe, oni koji prihvataju zapadnjačke teorije zavjere imaju veće povjerenje u institucije entiteta RS, a manje u OHR. U okviru hrvatskog poduzorka, analize pokazuju da skoro sve veze govore o

tome da što ispitanici više prihvataju bilo kakve teorije zavjere, to imaju manje povjerenja u sve institucije društva. Izuzetak je prihvatanje teorija zavjere novog svjetskog poretka, gdje nalazimo pozitivne veze sa većinom društvenih i političkih institucija.

U pogledu veza između percepcije lične i društvene nepravde, cinizma, te političke i društvene participacije, vidjeli smo da opšti zavjerenički faktor ostvaruje vezu sa svim varijablama, osim društvene participacije. Ovaj nalaz je u skladu sa većim brojem studija koje pokazuju da su razlozi vjerovanja u teorije zavjere otuđenje od društva i osjećaj bespomoćnosti i obespravljenosti (Abalakina-Paap et al., 1999; T. Goertzel, 1994). Ono što je zanimljivo je da na cjelokupnom uzorku postoji pozitivna povezanost zavjereničkog mišljenja i političke participacije. Možda zvuči paradoksalno, ali ovo znači da u našem kontekstu veću političku participaciju i veće učesće u sistemu ostvaruju osobe koje više prihvataju teorije zavjere. Ovo takođe znači i da postoji mogućnost da su ovo osobe koje su, motivisane zavjereničkim narativima, odlučile da se politički angažuju. Isto tako je moguće i da su ove osobe kroz svoju uključenost u politički sistem postale izložene zavjereničkim diskursima. S druge strane, osobe koje više prihvataju zavjereničke narative manje učestvuju u različitim društvenim akcijama, poput doniranja, volontiranja i ekoloških akcija. Moglo bi se reći da su više okupirani političkim angažmanom, te se ne stižu angažovati društveno na druge načine.

Dakle, možemo vidjeti da u društvenom kontekstu Bosne i Hercegovine ljudi koji više prihvataju zavjereničke narative imaju generalno ciničniji pogled na društvo, kao na anomično i nepravedno, te selektivno vjeruju u birane institucije, ne učestvuju puno u društvenim akcijama, ali nisu imuni na političko angažovanje. Kako ovo zvuči? Pa sigurno ne tako utješno, ako pomislimo na ovu vezu između politike i zavjereničkih diskursa. Istini za volju, možda treba ove veze gledati sa pozitivne strane, pa smatrati da su ovo osobe koje su motivisane percepcijom društva kao nepravednog, kao i željom da ga promijene nabolje. Bilo kako bilo, ipak treba imati na umu da je većina naših nalaza rezultat trenutnih kontekstualnih okolnosti, koje su u periodu terenskog istraživanja bile rezultat zahuktalih političkih aktivnosti nekoliko mjeseci pred opšte izbore.

Štetne teorije zavjere i njihovo razotkrivanje

Ono što smo mogli vidjeti na osnovu našeg istraživanja je da su narativi teorija zavjere prilično rasprostranjeni u Bosni i Hercegovini. Dalje, ono što znamo na osnovu dosadašnjih radova, kao i naših rezultata, jeste da vjerovanje u teorije zavjere nije rezultat ni individualne psihopatologije ni ekstremističkih diskursa, već da se radi o sklopu uvjerenja koja se uklapaju u određene ideologije. Štaviše, i sama zavjerenička uvjerenja mogu činiti ideologije. Upravo ova širina ih čini otpornim na definicije, kao i na procjenu njihovog antisocijalnog potencijala.

Kako prepoznati da teorije zavjere imaju potencijalno štetne društvene efekte? Za početak, zbog činjenice da teorije zavjere međusobno potkrepljuju i pojačavaju jedna drugu, postoje poteškoće u izolovanju štetnih od manje štetnih. Ipak, jasno je da postoje zavjerenički diskursi koji mogu ozbiljno uticati na društvena dešavanja i ponašanja pojedinaca. Najjasnija situacija sa štetnim efektima je sa narativima koji negiraju naučna i medicinska saznanja. Neke od rasprostranjenih teorija zavjere bave se zdravstvenim problemima ljudi, te mogu imati (a često i imaju) ozbiljne posljedice po javno zdravlje. Fenomen straha od vakcinacije djece uzeo je maha do te mjere da su vlasti u Srbiji počele da primjenjuju sankcije protiv roditelja koji odbijaju da vakcinišu djecu i protiv javnih ličnosti koje propagiraju ovu vrstu skepticizma (Janković & Jovičević, 2018). Na globalnom nivou, nalazi pokazuju da ljudi koji vjeruju u teorije zavjere nemaju povjerenje u nauku, naučne dokaze i medicinu, a po štetnosti efekata posebno se ističu antivakcinacijske teorije, poricanje veze između AIDS-a i HIV-a, te nepovjerenje u tačnost nalaza o klimatskim promjenama (Lewandowsky, Gignac, et al., 2013; Lewandowsky, Oberauer, et al., 2013). Ovakvi narativi dovode do izlaganja velikim rizicima po vlastito zdravlje, zdravlje čitavih populacija i generalno stanje prirodnog okruženja.

S druge strane, imamo narative koji su u funkciji političkih ideologija, a čija štetnost nije u toj mjeri vidljiva, niti direktna. Vidjeli smo da se rezultati našeg istraživanja poklapaju sa internacionalnim u pogledu veze između prihvatanja teorija zavjere i autoritarnosti, nacionalizma, cinizma i međugrupnog distanciranja. Neke studije, rađene u zapadnevropskim zemljama, pokazuju da cinično-destruktivni potencijal zavjereničkih

narativa koriste ekstremističke grupe, posebno sa strane krajnje desnice (Baldauf et al., 2017; Bartlett & Miller, 2010). Kao što smo naglasili više puta, ne vodi svaki skepticizam cinizmu i destruktivnosti, ali bliskost nekih zavjereničkih uvjerenja autoritarnim i ekstremističkim ideologijama, vjerujemo, nije nešto što može imati pozitivan uticaj na demokratski potencijal društva.

Kad su u pitanju preporuke za borbu protiv štetnih efekata teorija zavjere na društvenu atmosferu, javno zdravlje i blagostanje pojedinca, postoje dvije široke strategije koje mogu imati uticaja. I jedna i druga strategija odnosi se na vlasti, kao najmoćnije i najodgovornije društvene faktore u procesu razuvjeravanja. Prva strategija bila bi insistiranje na otvorenosti i transparentnosti društvenih i političkih institucija. Ovo se prvenstveno radi kroz interakciju vlasti i društvene zajednice na demokratizaciji društva, njegovih institucija i procesa donošenja odluka. Nedostatak informacija o političkim i društvenim dešavanjima, kombinovani sa osjećajem bespomoćnosti prilikom društvenog odlučivanja, stvaraće pogodnu podlogu za širenje zavjereničkih diskursa. Često možemo vidjeti da se teorije zavjere koriste u političkim istupima, kao mobilizacijska oruđa za homogenizaciju javnosti oko vlastitih ideoloških ili interesnih projekata. Ne samo kod nas, već i širom svijeta, političari i državni zvaničnici pribjegavaju pojednostavljenim interpretacijama političkih i društvenih događaja, koristeći zavjereničke narative. Obično u ovakvim narativima politički oponenti bivaju optuženi da planiraju aktivnosti ne samo protiv njih, već i protiv čitave javnosti. Kao što smo diskutovali, ovakvi narativi imaju paradoksalan efekat na demokratizaciju, odnosno ne pomažu demokratizaciji i većem društvenom učešću, već upravo suprotno – vode ka autoritarnijoj društvenoj atmosferi. Optuživanje političkih oponentata za zavjereništvo sa vanjskim faktorima protiv domaće javnosti ne vodi ka razvoju demokratskog dijaloga, već se bazira na emocionalnoj manipulaciji bez puno empirijskih dokaza, sa ciljem koncentrisanja političke moći u rukama manjeg broja ljudi (Hernández, 2008). U ovakvim slučajevima, institucije civilnog društva, nevladine organizacije koje se bave demokratizacijskim procesima, mediji i javnost, trebali bi reagovati na zavjereničke diskurse, jer reakcija javnosti ima efekta, što smo mogli vidjeti u nekim slučajevima.

Druga strategija koje se takođe odnosi na interakciju vlasti i društva u cjelini, je da se obrazovni sistem prilagodi razvoju kritičkog i istraživačkog načina razmišljanja kod mladih. Istraživanja su jasno pokazala da je zavjereničko mišljenje povezano sa nižim nivoima analitičkog mišljenja, te da rad na poboljšavanju analitičkog mišljenja dovodi do smanjenog vjerovanja u teorije zavjere (Swami et al., 2014). Treba biti svjestan da razvoj mišljenja predstavlja ogroman zahvat, čiji efekti nisu ni lako predvidivi ni lako izvodivi. Međutim, razvoj mišljenja može se specifikovati kroz niz vještina i sposobnosti koje se mogu razvijati putem obrazovnih ili vannastavnih institucija, a koje mogu imati dugoročne pozitivne posljedice na društvenu atmosferu, društvene odnose i lično blagostanje. Jedna od sfera gdje se sigurno može raditi na razvoju sposobnosti i vještina je internet. Kao interaktivni medij koga mladi najčešće koriste, internet je pretrpan informacijama, što iz zvaničnih i provjerenih izvora, što iz korisničkih sfera i neprovjerenih izvora. Internet je dinamičan medij koji može poslužiti kao odličan izvor naučnih saznanja, ali i pseudoznanja, gdje je nekad teško razlučiti istinite od lažnih vijesti. Ono što mladi (ali i starije generacije) moraju da nauče, kroz obrazovni sistem ili van njega, jeste da razlikuju bitne informacije od nebitnih, te da razlikuju kredibilne izvore informacija od onih koji plasiraju lažne vijesti i pseudonauku. U suprotnom, ne samo da bivamo pretrpani informacijama, već često možemo vjerovati i pogrešnim informacijama. Budući da je internet danas vjerovatno najvažniji izvor informisanja i zabave za mlađe generacije, u okviru školskih programa morala bi se posvetiti posebna pažnja razvoju vještina vezanih za informatičku i medijsku pismenost. Ovdje ne mislimo na sposobnost kreiranja digitalnog sadržaja, već i na sposobnosti i vještine selekcije, filtriranja i čitanja sadržaja i ideja plasiranih na internetu i drugim medijima. Današnjim modernim medijima dominira paradigma korisnički kreiranih sadržaja, a upravo ova tendencija dovodi nas do pozitivne strane interneta u vidu demokratizacije medija, a, s druge strane, i lavine informacija u kojoj se često nađu i štetni sadržaji. Mišljenja smo da sposobnosti kritičkog i empirijski zasnovanog mišljenja, u kombinaciji sa vještinama snalaženja u novom svijetu informacija, predstavljaju pravac u kome treba snažno djelovati kako bismo stvorili uslove za harmoničan život generacija koje dolaze.

Ograničenja i preporuke

Pored svih korisnih nalaza koje smo dobili ovom studijom, moramo biti svjesni i nekih ograničenja naših nalaza. Kod ovakvih studija treba imati na umu da donošenje zaključaka i generalizacija nalaza na čitavu populaciju, zavisi od izbora uzorka. Naš izbor uzorka je relativno dobar, jer u dobroj mjeri oslikava karakteristike populacije. S druge strane, moramo imati na umu da je ovo deskriptivno-korelaciona studija, u kojoj možemo opisivati pojave i međusobno ih dovoditi u vezu, ali ne možemo govoriti o uzročno-posljedičnim vezama. Tačnije, mi na osnovu rezultata našeg istraživanja ne možemo sa sigurnošću govoriti o tome kako vjerovanje u teorije zavjere *utiče* na druge društvene pojave ili stavove, poput cinizma ili društvenog povjerenja. Takođe, ne možemo tvrditi niti obrnuto, da cinizam *utiče* na prihvatanje teorija zavjere, već možemo reći da su ove varijable *povezane*, tj. da se pojavljuju kao povezane kod određenog broja ispitanika. Stroga metodologija naučnih istraživanja nalagala bi nam da izvedemo eksperimentalnu studiju da bismo diskutovali uzročno-posljedične odnose, ali takav tip studije tehnički i organizaciono ne bismo mogli izvesti na uzorku ovalike veličine. Ovo je jedan od kompromisa na koje smo prisiljeni da pristanemo, da bismo dobili veliki broj ispitanika i podataka. Druga vrsta ograničenja vezana je za statističke analize. Koristili smo relativno jednostavne statističke postupke deskriptivnog i korelacionog tipa, koji nam daju širok i obuhvatan pregled nalaza, ali ne ulaze duboko u psihološke mehanizme i procese, niti analiziraju potencijalne varijable posrednike dobijenih veza. Ovaj kompromis napravljen je radi pregledne prirode ovog rukopisa i njegovog obima, a svakako planiramo produbiti analize podataka koje će rezultirati nekim narednim publikacijama.

Sljedeće ograničenje odnosi se na činjenicu da je u pitanju anketna studija, gdje su ispitanici suočeni sa pitanjima zatvorenog tipa, odnosno nemaju mogućnost da slobodno formulišu odgovore na pitanja. Ovo je jedan od kompromisa na koji smo bili prisiljeni zbog ekonomičnosti istraživanja na velikom uzorku. Ponekad se ovaj problem može riješiti dodatnim kvalitativnim istraživanjem na manjem uzorku ispitanika, koji po nekim važnim sociodemografskim varijablama odgovaraju kvantitativnom uzorku. To može biti niz intervjuva ili diskusionih fokus grupa u kojima bismo mogli da sa ispitanicima razgovaramo o različitim aspektima njihovih uvjerenja vezanih za teorije zavjere, kao, na primjer, o

uzrocima prihvatanja ili neprihvatanja, načinima suočavanja i slično. Na ovaj način mogli bismo detaljnije analizirati dubinske razloge za vjerovanje u teorije zavjere, te njihove korelacije kojih možda nismo bili svjesni. U vezi sa ovim stoji i činjenica da smo ispitanicima nudili tek ograničen broj zavjereničkih narativa, dok je vjerovatno ostao izvjestan broj onih koje su takođe zastupljene, ali smo ih izostavili.

Naravno, kad se istražuju teorije zavjere postoje i druge mogućnosti istraživanja, koje nisu prvenstveno psihološke prirode, a koje bi doprinijele našim analizama. Ovdje, prije svega, mislimo na kvalitativne analize medijskih sadržaja i političkih diskursa prisutnih u našem kontekstu. Ovo bi sigurno u velikoj mjeri doprinijelo interpretabilnosti naših rezultata, tako da je to istraživački projekat koji vrijedi razmotriti.

Trebamo imati na umu i da je naše istraživanje presjek trenutnog društvenog i političkog konteksta Bosne i Hercegovine. Terensko istraživanje rađeno je tokom predizbornog perioda, vremena kad se političke strasti podgrijavaju, što samim tim ima posljedice po rezultate sociopsiholoških istraživanja. Mi, trenutno, nismo u mogućnosti da procijenimo koliko su naši nalazi stabilni tokom vremena, što ćemo moći da ustanovimo tek nekim budućim replikacijama istog ili sličnog istraživanja. Ovo bi nam omogućilo da procijenimo u kojoj mjeri su teorije zavjere, odnosno njihovo prihvatanje, rezultat trenutnih društveno-političkih okolnosti, a koliko su posljedica nekih drugih faktora, poput psiholoških osobina.

Na kraju, moramo istaći da nam je ova studija pružila niz korisnih nalaza iz oblasti istraživanja teorija zavjere, ali nam je i pomogla da shvatimo kako bi se mogla poboljšati. U pitanju je pionirska studija jednog društvenog fenomena, za koju se nadamo da je vrijedan doprinos znanju iz oblasti socijalnih i psiholoških nauka. Bavili smo se istraživanjem društvenog fenomena koji je izuzetno aktuelan u sredini koja je politički i društveno jako osjetljiva. Studija je izvedena na uzorku koji dobro reprezentuje populaciju bosanskohercegovačkih građana, te se nalazi mogu diskutovati sa priličnom sigurnošću. Rezultati studije, rađene na ovaj način, mogu poslužiti i kao polazna tačka za razmatranje raznih oblika javnih politika koje bi doprinijele boljem funkcionisanju čitavog društva, počevši od mjera koje doprinose zaštiti javnog zdravlja, do onih koje bi regulisale političko ponašanje u javnom prostoru.

Literatura

- Abalakina-Paap, M., Stephan, W. G., Craig, T., & Gregory, W. L. (1999). Beliefs in conspiracies. *Political Psychology*, *20*(3), 637–647.
<https://doi.org/10.1111/0162-895X.00160>
- Abraham, L. (1985). *Call It Conspiracy*. Seattle: Double A Publication.
- Ackerman, N. W., & Jahoda, M. (1950). *Anti-semitism and Emotional Disorder: A Psychoanalytic Interpretation. Studies in prejudice*. New York: Harper and Brothers. <https://doi.org/10.1177/001872675000300407>
- Adorno, T. W., Frenkel-Brunswik, E., Levinson, D., & Sanford, R. (1950). *The Authoritarian Personality*. New York: John Wiley & Sons.
- Altemeyer, B. (2004). Highly dominating, highly authoritarian personalities. *The Journal of Social Psychology*, *144*(4), 421–447.
<https://doi.org/10.3200/SOCP.144.4.421-448>
- American Psychiatric Association. (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders (5th ed.)*. *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, 5th Edition*. Washington, DC: American Psychiatric Association.
<https://doi.org/https://doi.org/doi.org/10.1176/appi.books.9780890425596.dsm17>
- Anderson, M. R. (2010). Community psychology, political efficacy, and trust. *Political Psychology*, *31*(1), 59–84. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9221.2009.00734.x>
- Angela, B., Mph, E. B., Dvm, P., Mph, H. A., Ms, B. C., & Scott, E. (2004). Conspiracy Beliefs and Trust in Information About HIV / AIDS Among Minority Men Who Have Sex With Men [Letters to the Editor], *45*(5), 603–605.
- Baer, M. D. (2013). An Enemy Old and New: The Dönme, Anti-Semitism, and Conspiracy Theories in the Ottoman Empire and Turkish Republic. *Jewish Quarterly Review*, *103*(4), 523–555.
<https://doi.org/10.1353/jqr.2013.0033>
- Baldauf, J., Dittrich, M., Hermann, M., Kollberg, B., Lüdecke, R., & Rathje, J. (2017). *Toxic Narratives: Monitoring Alternative-Right Actors*. Berlin.

- Bale, J. M. (2007). Political paranoia v. political realism: On distinguishing between bogus conspiracy theories and genuine conspiratorial politics. *Patterns of Prejudice*. <https://doi.org/10.1080/00313220601118751>
- Banas, J. A., & Miller, G. (2013). Inducing resistance to conspiracy theory propaganda: Testing inoculation and metainoculation strategies. *Human Communication Research*, 39(2), 184–207. <https://doi.org/10.1111/hcre.12000>
- Banas, J. A., & Rains, S. A. (2010). A meta-analysis of research on inoculation theory. *Communication Monographs*, 77(3), 281–311. <https://doi.org/10.1080/03637751003758193>
- Bar-Tal, D., Sharvit, K., Halperin, E., & Zafran, A. (2012). Ethos of conflict: The concept and its measurement. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 18(1), 40–61. <https://doi.org/10.1037/a0026860>
- Bargh, J. A., & Chartrand, T. L. (1999). The unbearable automaticity of being. *American Psychologist*, 54(7), 462–479. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.54.7.462>
- Barron, D., Morgan, K., Towell, T., Altemeyer, B., & Swami, V. (2014). Associations between schizotypy and belief in conspiracist ideation. *Personality and Individual Differences*, 70, 156–159. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2014.06.040>
- Bartels, L. M. (2005). Homer Gets a Tax Cut: Inequality and Public Policy in the American Mind. *Perspectives on Politics*, 3(01). <https://doi.org/10.1017/S1537592705050036>
- Bartlett, J., & Miller, C. (2010). *The power of unreason: conspiracy theories, extremism and counter-terrorism*. Demos. London: Demos.
- Bernstein, H. (1921). *The History of a Lie*. New York: Ogilvie Publishing Company.
- BHRT. (2018). Međunarodni eksperti počeli istragu smrti Davida Dragičevića.
- Bilewicz, M., Winiewski, M., Kofta, M., & Wójcik, A. (2013). Harmful Ideas, The Structure and Consequences of Anti-Semitic Beliefs in Poland. *Political Psychology*, 34(6), 821–839. <https://doi.org/10.1111/pops.12024>

- Blanuša, N. (2009). *Uloga teorija zavjera u konstrukciji političke zbilje u Hrvatskoj: analiza političkog diskurza 1980.-2007.* Sveučilište u Zagrebu.
- Blanuša, N. (2011). Depathologized Conspiracy Theories and Cynical Reason: Discursive Positions and Phantasmatic Structures. *Politicka Misao*, 48(1), 94–107.
- Blanuša, N. (2013). Internal memory divided: Conspirational thinking, ideological and historical cleavages in Croatia. *European Quarterly of Political Attitudes and Mentalities*, 2(4), 16–33.
- Blic. (2018). ANTIVAKCINAŠICA U POLICIJI Karleuša saslušana zbog kampanje protiv MMR vakcine. Retrieved from <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/antivakcinasica-u-policiji-karleusa-saslusana-zbog-kampanje-protiv-mmr-vakcine/wwd6yrc>
- Brotherton, R. (2017). *Suspicious minds: why we believe conspiracy theories.* London: Bloomsbury Sigma.
- Brotherton, R., & Eser, S. (2015). Bored to fears: Boredom proneness, paranoia, and conspiracy theories. *Personality and Individual Differences*, 80, 1–5. <https://doi.org/10.1016/j.jpaid.2015.02.011>
- Brotherton, R., & French, C. C. (2014). Belief in Conspiracy Theories and Susceptibility to the Conjunction Fallacy. *Applied Cognitive Psychology*, 28(2), 238–248. <https://doi.org/10.1002/acp.2995>
- Brotherton, R., French, C. C., & Pickering, A. D. (2013). Measuring belief in conspiracy theories: The generic conspiracist beliefs scale. *Frontiers in Psychology*, 4(MAY). <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2013.00279>
- Byford, J. (2011). *Conspiracy Theories: A Critical Introduction.* London: Palgrave Macmillan UK. <https://doi.org/10.1057/9780230349216>
- Byford, J. (2014). Beyond belief: The social psychology of conspiracy theories and the study of ideology. In C. Antaki & S. Condor (Eds.), *Rhetoric, Ideology and Social Psychology: Essays in Honour of Michael Billig. Explorations in Social Psychology* (pp. 83–94). London: Routledge.
- Chomsky, N. (2006). 9-11: Institutional Analysis vs. Conspiracy Theory. Retrieved July 18, 2018, from <https://zcomm.org/zblogs/9-11-institutional-analysis-vs-conspiracy-theory-by-noam-chomsky/>

- Cichočka, A., Marchlewska, M., & de Zavala, A. G. (2016). Does Self-Love or Self-Hate Predict Conspiracy Beliefs? Narcissism, Self-Esteem, and the Endorsement of Conspiracy Theories. *Social Psychological and Personality Science*, 7(2), 157–166.
<https://doi.org/10.1177/1948550615616170>
- Cobb, M. D., Nyhan, B., & Reifler, J. (2013). Beliefs Don't Always Persevere: How Political Figures Are Punished When Positive Information about Them Is Discredited. *Political Psychology*, 34(3), 307–326.
<https://doi.org/10.1111/j.1467-9221.2012.00935.x>
- Cohn, N. (2005). *Warrant for Genocide: The Myth of the Jewish World-Conspiracy and the Protocols of the Elders of Zion*. London: Serif.
- Crocker, J., Luhtanen, R., Broadnax, S., & Blaine, B. E. (1999). Belief in U.S. Government conspiracies against blacks among black and white college students: Powerlessness or system blame? *Personality and Social Psychology Bulletin*, 25(8), 941–953.
<https://doi.org/10.1177/01461672992511003>
- Dagnall, N., Drinkwater, K., Parker, A., Denovan, A., & Parton, M. (2015). Conspiracy theory and cognitive style: A worldview. *Frontiers in Psychology*, 6(FEB), 1–9. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2015.00206>
- Darwin, H., Neave, N., & Holmes, J. (2011). Belief in conspiracy theories. The role of paranormal belief, paranoid ideation and schizotypy. *Personality and Individual Differences*, 50(8), 1289–1293.
<https://doi.org/10.1016/j.paid.2011.02.027>
- Democrats and Republicans differ on conspiracy theory beliefs. (2013).
- Douglas, K. M., & Sutton, R. M. (2015). Climate change: Why the conspiracy theories are dangerous. *Bulletin of the Atomic Scientists*, 71(2), 98–106.
- Douglas, K. M., Sutton, R. M., Callan, M. J., Dawtry, R. J., & Harvey, A. J. (2016). Someone is pulling the strings: hypersensitive agency detection and belief in conspiracy theories. *Thinking and Reasoning*, 22(1), 57–77.
<https://doi.org/10.1080/13546783.2015.1051586>
- Douglas, K., Sutton, R., & Cichočka, A. (2017). The Psychology of Conspiracy Theories. *Current Directions in Psychological Science*, 26(6), 538–542.

- Dušanić, S., Lakić, S., & Turjačanin, V. (2017). *Građansko i političko učešće mladih*. Banja Luka: Univerzitet u Banjoj Luci, Filozofski fakultet.
- Einstein, K. L., & Glick, D. M. (2015). Do I Think BLS Data are BS? The Consequences of Conspiracy Theories. *Political Behavior*, 37(3), 679–701. <https://doi.org/10.1007/s11109-014-9287-z>
- Eysenck, H. J. (1954). *The Psychology of Politics*. London: Routledge.
- Fernández Campbell, A. (2018). Trump just invented a cruel conspiracy theory about Hurricane Maria's death toll.
- Flaherty, D. K. (2011). The vaccine-autism connection: A public health crisis caused by unethical medical practices and fraudulent science. *Annals of Pharmacotherapy*, 45(10), 1302–1304. <https://doi.org/10.1345/aph.1Q318>
- Flanagan, C. A., Cumsille, P., Gill, S., & Gallay, L. S. (2007). School and community climates and civic commitments: Patterns for ethnic minority and majority students. *Journal of Educational Psychology*, 99(2), 421–431. <https://doi.org/10.1037/0022-0663.99.2.421>
- Flynn, D. J., Nyhan, B., & Reifler, J. (2017). The Nature and Origins of Misperceptions: Understanding False and Unsupported Beliefs About Politics. *Political Psychology*, 38(682758), 127–150. <https://doi.org/10.1111/pops.12394>
- Fong, G. T., Krantz, D. H., & Nisbett, R. E. (1986). The effects of statistical training on thinking about everyday problems. *Cognitive Psychology*, 18(3), 253–292. [https://doi.org/10.1016/0010-0285\(86\)90001-0](https://doi.org/10.1016/0010-0285(86)90001-0)
- Ford, C. L., Wallace, S. P., Newman, P. A., Lee, S. J., & Cunningham, W. E. (2013). Belief in AIDS-related conspiracy theories and mistrust in the government: Eelationship with HIV testing among at-risk older adults. *Gerontologist*, 53(6), 973–984. <https://doi.org/10.1093/geront/gns192>
- Fromm, E. (1942). *The Fear of Freedom*. English. London: Routledge & Kegan Paul.
- Fromm, E. (1980). *Bjekstvo od slobode*. Zagreb: Naprijed.
- Galliford, N., & Furnham, A. (2017). Individual difference factors and beliefs in medical and political conspiracy theories. *Scandinavian Journal of Psychology*, 58(5), 422–428. <https://doi.org/10.1111/sjop.12382>

- Gervais, W. M., & Norenzayan, A. (2012). Analytic thinking promotes religious disbelief. *Science*, 336(6080), 493–496.
<https://doi.org/10.1126/science.1215647>
- Gligorić, V., Većkalov, B., & Žeželj, I. (2018). Empirijska istraživanja u psihologiji. In O. Tošković, K. Damjanović, & L. Lazarević (Eds.), *Intuitive and Analytical Cognitive Styles as Determinants of Belief in Conspiracy Theories*. Beograd.
- Goertzel, B. (1994). *Chaotic logic*. New York: Plenum.
- Goertzel, T. (1994). Belief in Conspiracy Theories. *Political Psychology*, 15(4), 731. <https://doi.org/10.2307/3791630>
- Goertzel, T. (2010). Conspiracy theories in science. *EMBO Reports*, 11(7), 493–499. <https://doi.org/10.1038/embor.2010.84>
- Graeupner, D., & Coman, A. (2017). The dark side of meaning-making: How social exclusion leads to superstitious thinking. *Journal of Experimental Social Psychology*, 69, 218–222.
<https://doi.org/10.1016/j.jesp.2016.10.003>
- Grzesiak-Feldman, M., & Ejsmont, A. (2008). Paranoia and conspiracy thinking of Jews, Arabs, Germans, and Russians in a Polish sample. *Psychological Reports*, 102(3), 884–886.
<https://doi.org/10.2466/pr0.102.3.884-886>
- Grzesiak-Feldman, M., & Irzycka, M. (2009). Right-Wing Authoritarianism and Conspiracy Thinking in a Polish Sample. *Psychological Reports*, 105(2), 389–393. <https://doi.org/10.2466/PR0.105.2.389-393>
- Hamilton, V. L., & Lerner, M. J. (1982). The Belief in a Just World: A Fundamental Delusion. *Contemporary Sociology*, 11, 236.
<https://doi.org/10.2307/2067083>
- Heider, F. (1958). *The psychology of interpersonal relations*. (F. Heider, Ed.), *The psychology of interpersonal relations* (Vol. New York). Wiley.
<https://doi.org/10.1037/10628-000>
- Heins, V. (2007). Critical theory and the traps of conspiracy thinking. *Philosophy & Social Criticism*, 33(7), 787–801.
<https://doi.org/10.1177/0191453707081675>

- Helm, T., & Boffey, D. (2011). How phone hacking scandal took the shine off the Prime Minister.
- Hern, A. (2018). Facebook, Apple, YouTube and Spotify ban Infowars' Alex Jones.
- Hernáiz, H. A. P. (2008). The Uses of Conspiracy Theories for the Construction of a Political Religion in Venezuela. *International Journal of Social, Behavioral, Educational, Economic, Business and Industrial Engineering*, 2(34), 970–981.
- Hofstadter, R. (1965). The Paranoid Style in American Politics and Other Essays. *The American Historical Review*, 330. <https://doi.org/10.2307/1848349>
- Hogg, M. A. (2005). Uncertainty, social identity and ideology. In *Advances in group processes* (pp. 203–230). New York: Elsevier.
- Hollander, B. A. (2017). Partisanship, Individual Differences, and News Media Exposure as Predictors of Conspiracy Beliefs. *Journalism and Mass Communication Quarterly*, 1–23. <https://doi.org/10.1177/1077699017728919>
- Imhoff, R., & Lamberty, P. (2018). How paranoid are conspiracy believers? Toward a more finegrained understanding of the connect and disconnect between paranoia and belief in conspiracy theories. *European Journal of Social Psychology*. <https://doi.org/https://doi.org/10.1002/ejsp.2494>
- Imhoff, R., Lamberty, P., & Klein, O. (2018). Using Power as a Negative Cue : How Conspiracy Mentality Affects Epistemic Trust in Sources of Historical Knowledge. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 1–16. <https://doi.org/10.1177/0146167218768779>
- Informer. (2017). HRVATI IZAZVALI RAT NA DERBIJU! Strane službe htele nemire na ulicama Beograda – CILJ RUŠENJE VUČIĆA!
- Ivas, M. (2018). Braniću Republiku Srpsku i od Davora Dragičevića! Rekao mi je da ću plakati nad kostima svoje dece: Dodik o slučaju "David."
- Janković, A., & Jovićević, M. (2018). SAZNAJEMO Zbog odbijanja da vakcinišu decu KAŽNJENO 15 RODITELJA, a ovo su iznosi koje moraju da PLATE. Retrieved from <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/saznajemo-zbog-odbijanja-da-vakcinisu-decu-kaznjeno-15-roditelja-a-ovo-su-iznosi-koje/clt3ydb>

- Jolley, D., & Douglas, K. M. (2014a). The effects of anti-vaccine conspiracy theories on vaccination intentions. *PLoS ONE*, *9*(2).
<https://doi.org/10.1371/journal.pone.0089177>
- Jolley, D., & Douglas, K. M. (2014b). The social consequences of conspiracism: Exposure to conspiracy theories decreases intentions to engage in politics and to reduce one's carbon footprint. *British Journal of Psychology*, *105*(1), 35–56. <https://doi.org/10.1111/bjop.12018>
- Kalichman, S. (2009). *Denying AIDS: Conspiracy Theories, Pseudoscience, and Human Tragedy*. New York: Springer.
- Karabeg, O. (2015). Zašto se raspad Jugoslavije tumači teorijom zavere. Retrieved July 17, 2018, from
<https://www.slobodnaevropa.org/a/most-rse-zasto-se-raspad-jugoslavije-tumaci-teorijom-zavere/26799348.html>
- Keeley, B. L. (1999). Of Conspiracy Theories. *The Journal of Philosophy*, *96*(3), 109. <https://doi.org/10.2307/2564659>
- Kosonen, P., & Winne, P. H. (1995). Effects of Teaching Statistical Laws on Reasoning About Everyday Problems. *Journal of Educational Psychology*, *87*(1), 33–46. <https://doi.org/10.1037/0022-0663.87.1.33>
- Kovačević, L. (2018). OPASNE TEORIJE ZAVJERE: Dodik optužuje medije i nevladine organizacije za rušenje Republike Srpske. Retrieved from <http://www.zurnal.info/novost/21236/dodik-optuzuje-medije-i-nevladine-organizacije-za-rusenje-republike-srpske>
- Kruglanski, A. W. (1987). Blame-Placing Schemata and Attributional Research. In C. F. Graumann & S. Moscovici (Eds.), *Changing conceptions of conspiracy* (pp. 219–230). New York: Springer.
- Lerner, M. J., & Miller, D. T. (1978). Just world research and the attribution process: Looking back and ahead. *Psychological Bulletin*.
<https://doi.org/10.1037/0033-2909.85.5.1030>
- Lewandowsky, S., Gignac, G. E., & Vaughan, S. (2013). The pivotal role of perceived scientific consensus in acceptance of science. *Nature Climate Change*, *3*(4), 399–404.
<https://doi.org/10.1038/nclimate1720>

- Lewandowsky, S., Oberauer, K., & Gignac, G. E. (2013). NASA Faked the Moon Landing-Therefore, (Climate) Science Is a Hoax: An Anatomy of the Motivated Rejection of Science. *Psychological Science, 24*(5), 622–633. <https://doi.org/10.1177/0956797612457686>
- Majstorović, D., & Turjačanin, V. (2013). *Youth Ethnic and National Identity in Bosnia and Herzegovina: Social Science Approaches*. London: Palgrave Macmillan.
- Marchlewska, M., Cichočka, A., & Kossowska, M. (2018). Addicted to answers: Need for cognitive closure and the endorsement of conspiracy beliefs. *European Journal of Social Psychology, 48*(2), 109–117. <https://doi.org/10.1002/ejsp.2308>
- Mashuri, A., & Zaduqisti, E. (2013). The role of social identification, intergroup threat, and out-group derogation in explaining belief in conspiracy theory about terrorism in Indonesia. *International Journal of Research Studies in Psychology, 3*(1). <https://doi.org/10.5861/ijrsp.2013.446>
- McConnachie, J., & Tudge, R. (2013). *Rough Guide to Conspiracy Theories*. London: Rough Guides UK.
- McHoskey, J. W. (1995). Case Closed? On the John F. Kennedy Assassination: Biased Assimilation of Evidence and Attitude Polarization. *Basic and Applied Social Psychology, 17*(3), 395–409. https://doi.org/10.1207/s15324834basp1703_7
- Moscovici, S. (1987). The conspiracy mentality. In C. F. Graumann & S. Moscovici (Eds.), *Changing conceptions of conspiracy* (pp. 151–169). New York: Springer.
- Newheiser, A. K., Farias, M., & Tausch, N. (2011). The functional nature of conspiracy beliefs: Examining the underpinnings of belief in the Da Vinci Code conspiracy. *Personality and Individual Differences, 51*(8), 1007–1011. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2011.08.011>
- Nisbett, R. E., Fong, G. T., Lehman, D. R., & Cheng, P. W. (1987). Teaching reasoning. *Science, 238*(4827), 625–631. <https://doi.org/10.1126/science.3672116>
- Nisbett, R., & Ross, L. (1980). *Human inference: strategies and shortcomings of social judgement*. New Jersey: Prentice Hall.

- Nyhan, B., & Reifler, J. (2010). When corrections fail: The persistence of political misperceptions. *Political Behavior*, 32(2), 303–330. <https://doi.org/10.1007/s11109-010-9112-2>
- Oliver, J. E., & Wood, T. J. (2014). Conspiracy theories and the paranoid style(s) of mass opinion. *American Journal of Political Science*, 58(4), 952–966. <https://doi.org/10.1111/ajps.12084>
- Olmsted, K. (2009). *Real Enemies: Conspiracy Theories and American Democracy, World War 1 to 9/11*. New York: Oxford University Press.
- Pasek, J., Stark, T. H., Krosnick, J. A., & Tompson, T. (2015). What motivates a conspiracy theory? Birther beliefs, partisanship, liberal-conservative ideology, and anti-Black attitudes. *Electoral Studies*, 40, 482–489. <https://doi.org/10.1016/j.electstud.2014.09.009>
- Pipes, D. (1997). *Conspiracy: how the paranoid style flourishes and where it comes from*. New York: Simon and Schuster.
- Popper, K. (1972). *Objective knowledge*. Oxford, UK: Oxford University Press.
- Puhalo, S. (2008). Sociodemographic and psychological characteristics of voters for SNSD and SDP BiH: Two faces of social democracy in Bosnia & Herzegovina. *Psihologija*, 41(2), 163–175.
- Quattrociochi, W. (2017). Inside the Echo Chamber. *Scientific American*, 316(4), 60–63. <https://doi.org/10.1038/scientificamerican0417-60>
- Raab, M. H., Ortlieb, S. A., Auer, N., Guthmann, K., & Carbon, C. C. (2013). Thirty shades of truth: Conspiracy theories as stories of individuation, not of pathological delusion. *Frontiers in Psychology*, 4(JUL), 1–9. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2013.00406>
- Radnitz, S., & Underwood, P. (2017). Is Belief in Conspiracy Theories Pathological? A Survey Experiment on the Cognitive Roots of Extreme Suspicion. *British Journal of Political Science*, 47(1), 113–129. <https://doi.org/10.1017/S0007123414000556>
- Reid, S. A., & Hogg, M. A. (2005). Uncertainty reduction, self-enhancement, and in-group Identification. *Personality & Social Psychology Bulletin*, (31), 804–817.
- Rokeach, M. (1960). *The open and closed mind*. New York: Basic Books.

- Sears, D. O., & Henry, P. J. (2003). The Origins of Symbolic Racism. *Journal of Personality and Social Psychology*, 85(2), 259–275. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.85.2.259>
- Sherif, M. (1966). *Social Psychology of Intergroup Conflict and Cooperation*. Boston: Houghton-Mifflin.
- Sherif, M., Harvey, O. J., White, B. J., Hood, W. R., & Sherif, C. W. (1961). *Intergroup conflict and cooperation: The robbers cave experiment*. *American Journal of Sociology*. Norman: University of Oklahoma.
- Shiffrin, R. M., & Schneider, W. (1984). Automatic and controlled processing revisited. *Psychological Review*, 91(2), 269–276. <https://doi.org/10.1037/0033-295X.91.2.269>
- Šiber, I. (1998). *Osnove političke psihologije*. Zagreb: Politička kultura.
- Sibley, C. G., & Duckitt, J. (2008). Personality and prejudice: a meta-analysis and theoretical review. *Personality and Social Psychology Review : An Official Journal of the Society for Personality and Social Psychology, Inc*, 12(3), 248–279. <https://doi.org/10.1177/1088868308319226>
- Soto, C. J., & John, O. P. (2017). Short and extra-short forms of the Big Five Inventory–2: The BFI-2-S and BFI-2-XS. *Journal of Research in Personality*, 68, 69–81. <https://doi.org/10.1016/j.jrp.2017.02.004>
- SRNA. (2012). Davidović: Iza protesta stoji politika. Retrieved from <https://www.nezavisne.com/novosti/banjaluca/Davidovic-Iza-protesta-stoji-politika/144272>
- SRNA. (2017). “Posljednja šansa” – teorija zavjere. Retrieved from <https://www.rtvbn.com/3864469/posljednja-sansa-teorija-zavjere>
- SRNA. (2018). Zabrinjavajuća atmosfera u Banjaluci, prijeti li obojena revolucija?
- Stephan, W. G., & Stephan, C. W. (2000). An Integrated Theory of Prejudice. In S. Oskamp (Ed.), *Reducing prejudice and discrimination* (p. 353). Psychology Press.

- Sullivan, J. L., & Transue, J. E. (1999). THE PSYCHOLOGICAL UNDERPINNINGS OF DEMOCRACY: A Selective Review of Research on Political Tolerance, Interpersonal Trust, and Social Capital. *Annual Review of Psychology*, 50(1), 625–650.
<https://doi.org/10.1146/annurev.psych.50.1.625>
- Sunstein, C. R., & Vermeule, A. (2009a). Conspiracy theories: Causes and cures. *Journal of Political Philosophy*, 17(2), 202–227.
<https://doi.org/10.1111/j.1467-9760.2008.00325.x>
- Sunstein, C. R., & Vermeule, A. (2009b). Symposium on conspiracy theories: Conspiracy theories: Causes and cures. *Journal of Political Philosophy*, 17(2), 202–227. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9760.2008.00325.x>
- Sutton, R. M., & Douglas, K. M. (2014). Examining the monological nature of conspiracy theories. In J.-W. van Prooijen & P. van Lange (Eds.), *Power, Politics, and Paranoia: Why People are Suspicious of their Leaders* (Vol. 9781107035, pp. 254–272). Cambridge: Cambridge University Press.
<https://doi.org/10.1017/CBO9781139565417.018>
- Swami, V. (2012). Social psychological origins of conspiracy theories: The case of the Jewish conspiracy theory in Malaysia. *Frontiers in Psychology*, 3(AUG). <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2012.00280>
- Swami, V., Chamorro-Premuzic, T., & Furnham, A. (2010). Unanswered questions: A preliminary investigation of personality and individual difference predictors of 9/11 conspiracist beliefs. *Applied Cognitive Psychology*, 24(6), 749–761. <https://doi.org/10.1002/acp.1583>
- Swami, V., Coles, R., Stieger, S., Pietschnig, J., Furnham, A., Rehim, S., & Voracek, M. (2011). Conspiracist ideation in Britain and Austria: Evidence of a monological belief system and associations between individual psychological differences and real-world and fictitious conspiracy theories. *British Journal of Psychology*, 102(3), 443–463.
<https://doi.org/10.1111/j.2044-8295.2010.02004.x>
- Swami, V., & Furnham, A. (2014). Political paranoia and conspiracy theories. In *Power, Politics, and Paranoia: Why People are Suspicious of their Leaders* (Vol. 9781107035, pp. 218–236). Cambridge, MA: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139565417.016>

- Swami, V., Furnham, A., Smyth, N., Weis, L., Lay, A., & Clow, A. (2016). Putting the stress on conspiracy theories: Examining associations between psychological stress, anxiety, and belief in conspiracy theories. *Personality and Individual Differences, 99*, 72–76. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2016.04.084>
- Swami, V., Pietschnig, J., Stieger, S., & Voracek, M. (2011). Alien psychology: Associations between extraterrestrial beliefs and paranormal ideation, superstitious beliefs, schizotypy, and the Big Five personality factors. *Applied Cognitive Psychology, 25*(4), 647–653. <https://doi.org/10.1002/acp.1736>
- Swami, V., Voracek, M., Stieger, S., Tran, U. S., & Furnham, A. (2014). Analytic thinking reduces belief in conspiracy theories. *Cognition, 133*(3), 572–585. <https://doi.org/10.1016/j.cognition.2014.08.006>
- Swami, V., Weis, L., Lay, A., Barron, D., & Furnham, A. (2016). Associations between belief in conspiracy theories and the maladaptive personality traits of the personality inventory for DSM-5. *Psychiatry Research, 236*, 86–90. <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2015.12.027>
- Tajfel, H. (1974). Social identity and intergroup behaviour. *Social Science Information, 13*, 65–93.
- Tajfel, H. (1982). Social psychology of intergroup relations. *Annual Review of Psychology, 33*(1), 1–39.
- Tajfel, H., & Turner, J. C. (1986). The social identity theory of intergroup behavior. In S. Worchel & W. G. Austin (Eds.), *Psychology of intergroup relations* (Vol. 2nd ed., pp. 7–24). Nelson-Hall.
- Tajfel, H., & Turner, J. C. (1986). The Social Identity Theory of Intergroup Behaviour. *Psychology of Intergroup Relations*. <https://doi.org/10.1111/j.1751-9004.2007.00066.x>
- Tanjung. (2018). Dodik: Britanski špijuni prisluškuju državni vrh Srbije i Srpske. Retrieved from <https://www.nezavisne.com/novosti/bih/Dodik-Britanski-spijuni-prisluškuju-drzavni-vrh-Srbije-i-Srpske/485232>
- Turjačanin, V. (2004). Etnički stereotipi mladih bošnjačke i srpske nacionalnosti u bosni i hercegovini, *37*(3), 357–374.

- Turjačanin, V. (2000). Etničke distance kod mladih u Republici Srpskoj. In *Empirijska istraživanja u psihologiji*. Beograd.
- Turjačanin, V. (2005). *Nacionalni stavovi mladih bošnjačke i srpske nacionalnosti u Bosni i Hercegovini*. Banja Luka: Filozofski fakultet.
- Turjačanin, V. (2011). Oblici i izraženost etničkih identiteta u BiH. In D. Majstorović & V. Turjačanin (Eds.), *U okrilju nacije: Konstruisanje etničkog i državnog identiteta kod mladih u Bosni i Hercegovini* (pp. 192–219). Banja Luka: CKSP.
- Turjačanin, V. (2015). *Socijalna psihologija etničkog identiteta*. Banja Luka: Filozofski fakultet. Retrieved from [http://sibyouth.org/images/research/Socijalna psihologija etnikog identiteta Social Psychology of Ethnic Identity Turjacanin 2014.pdf](http://sibyouth.org/images/research/Socijalna_psihologija_etnikog_identiteta_Social_Psychology_of_Ethnic_Identity_Turjacanin_2014.pdf)
- Turjačanin, V., Dušanić, S., & Lakić, S. (2017). *Složeni socijalni identiteti u Bosni i Hercegovini*. Banja Luka: Univerzitet u Banjoj Luci, Filozofski fakultet.
- Turjačanin, V., & Majstorović, D. (2013). Construction of Ethnic and State Identity among Youth in Postwar Bosnia-Herzegovina. In C. Gordon, M. Kmezic, & J. Opardija (Eds.), *Stagnation and Drift in the Western Balkans* (pp. 217–244). Bern: Peter Lang.
- Turner, P. A. (1993). *I heard it through the grapevine: rumor in African-American culture*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Uscinski, J. E., & Parent, J. M. (2014). *American conspiracy theories*. Oxford, UK: Oxford University Press.
- Van der Linden, S. (2015). The conspiracy-effect: Exposure to conspiracy theories (about global warming) decreases pro-social behavior and science acceptance. *Personality and Individual Differences*, 87, 171–173. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2015.07.045>
- Van Prooijen, J. W., & Douglas, K. M. (2017). Conspiracy theories as part of history: The role of societal crisis situations. *Memory Studies*, 10(3), 323–333. <https://doi.org/10.1177/1750698017701615>
- Van Prooijen, J. W., & Jostmann, N. B. (2013). Belief in conspiracy theories: The influence of uncertainty and perceived morality. *European Journal of Social Psychology*, 43(1), 109–115. <https://doi.org/10.1002/ejsp.1922>

- Van Prooijen, J. W., & van Lange, P. (2014). The social dimension of belief in conspiracy theories. In *Power, Politics, and Paranoia: Why People are Suspicious of their Leaders* (Vol. 9781107035, pp. 237–253). Cambridge, UK: Cambridge Univ Press.
<https://doi.org/10.1017/CBO9781139565417.017>
- Warner, B. R., & Neville-Shepard, R. (2014). Echoes of a Conspiracy: Birthers, Truthers, and the Cultivation of Extremism. *Communication Quarterly*, 62(1), 1–17. <https://doi.org/10.1080/01463373.2013.822407>
- Webster, D. M., & Kruglanski, A. W. (1994). Individual Differences in Need for Cognitive Closure. *Journal of Personality and Social Psychology*, 67(6), 1049–1062. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.67.6.1049>
- Whitson, J. A., & Galinsky, A. D. (2008). Lacking control increases illusory pattern perception. *Science*, 322(5898), 115–117.
<https://doi.org/10.1126/science.1159845>
- Wikipedia. (2018). David Dragičević. Retrieved from
https://sr.wikipedia.org/sr/Давид_Драгичевић
- Wilson, M. S., & Rose, C. (2013). The role of paranoia in a dual-process motivational model of conspiracy belief. In *Cambridge University Press* (Vol. 9781107035, pp. 273–291).
<https://doi.org/10.1017/CBO9781139565417.019>
- Wood, M. J., Douglas, K. M., & Sutton, R. M. (2012). Dead and alive: Beliefs in contradictory conspiracy theories. *Social Psychological and Personality Science*, 3(6), 767–773. <https://doi.org/10.1177/1948550611434786>
- Young, T. J. (1990). Cult violence and the identity movement. *Cultic Studies Journal*, 7(2), 150–159. Retrieved from
https://search.proquest.com/docview/617973972?accountid=14553%0Ahttp://sfx.carli.illinois.edu/sfxui?url_ver=Z39.88-2004&rft_val_fmt=info:ofi/fmt:kev:mtx:journal&genre=article&sid=ProQ:ProQ%3Apsycinfo&atitle=Cult+violence+and+the+identity+movement&title=Cul
- Zonis, M., & Joseph, C. M. (1994). Conspiracy Thinking in the Middle East. *Political Psychology*, 15(3), 443–459.
<https://doi.org/papers2://publication/uuid/15ECA456-C8E9-40E2-A96E-2773EF20B6B5>

Глас Српске. (2018). Додик: Монтирана политичка завјера, не плашим се хапшења. Retrieved from https://www.glassrpske.com/novosti/vijesti_dana/Dodik-Montirana-politicka-zavjera-ne-plasim-se-hapsenja/201865.html

СРНА. (2018). ДОДИК: НЕ ВЈЕРУЈЕМ НИ ЈА У ТЕОРИЈЕ ЗАВЈЕРЕ, АЛИ ВЈЕРУЈЕМ У ЗАВЈЕРУ. Retrieved from <http://www.srna.rs/novosti/607761/dodik-ne-vjerujem-ni-ja-u-teorije-zavjere--ali-vjerujem-u-zavjeru.htm>

Prilog

Tabela 1p: Razlike između etničkih uzoraka po stavkama teorija zavjere

		Suma kvadrata	df	Prosjek kvadrata	F	p
TZ1 Haški sud je osnovan sa idejom da se najviše kazne pripadnici mog naroda.	Između grupa	549.599	2	274.800	214.155	.000
	Unutar grupa	1158.711	903	1.283		
	Total	1708.310	905			
TZ2 Zapadne zemlje udruženo rade protiv interesa mog naroda.	Između grupa	250.817	2	125.408	99.895	.000
	Unutar grupa	1133.633	903	1.255		
	Total	1384.450	905			
TZ3 Priče o terorizmu se izmišljaju samo da bi se kaznili muslimani.	Između grupa	375.919	2	187.960	122.942	.000
	Unutar grupa	1380.553	903	1.529		
	Total	1756.472	905			
TZ4 Cilj razbijanja bivše Jugoslavije bio je da se uništi socijalistička zemlja i da se nametne kapitalistički sistem	Između grupa	15.107	2	7.553	6.136	.002
	Unutar grupa	1111.622	903	1.231		
	Total	1126.728	905			
TZ5 Zločini nad civilnim stanovništvom u akcijama Bljesak i Oluja djelo su smišljene politike etničkog čišćenja od strane tadašnje hrvatske vlasti.	Između grupa	617.557	2	308.779	234.035	.000
	Unutar grupa	1191.389	903	1.319		
	Total	1808.946	905			
TZ6 Privatizacija kod nas je velikim dijelom rezultat sprege mafije i državnih struktura.	Između grupa	9.651	2	4.826	5.147	.006
	Unutar grupa	846.635	903	.938		
	Total	856.287	905			
TZ7 Nevladine organizacije su najčešće samo paravan za špijuniranje i podriivanje vlasti kod nas.	Između grupa	15.589	2	7.794	6.946	.001
	Unutar grupa	1013.281	903	1.122		
	Total	1028.870	905			
TZ8 Opozicione partije kod nas rade protiv vlasti u saradnji sa zapadnim službama.	Između grupa	1.068	2	.534	.442	.643
	Unutar grupa	1090.023	903	1.207		
	Total	1091.092	905			
TZ9 Srpski intelektualci i političari, u saradnji s tadašnjom JNA, započeli su ratove u Hrvatskoj i BiH kako bi ostvarili ideju Velike Srbije.	Između grupa	701.274	2	350.637	277.551	.000
	Unutar grupa	1140.784	903	1.263		
	Total	1842.058	905			
TZ10 Sudbina naroda i država na Balkanu oduvijek je bila plod zakulisnih igara imperijalističkih sila.	Između grupa	3.372	2	1.686	1.733	.177
	Unutar grupa	878.461	903	.973		
	Total	881.833	905			
TZ11 Svjetska banka, MMF i druge međunarodne institucije više desetina godina ekonomski i finansijski kolonizuju ovu zemlju.	Između grupa	7.989	2	3.995	3.839	.022
	Unutar grupa	939.716	903	1.041		
	Total	947.705	905			

TZ12 Tuđman i Milošević u tajnosti su dogovorili podjelu BiH na sastanku u Karađorđevu 1991. godine.	Između grupa	364.488	2	182.244	145.484	.000
	Unutar grupa	1131.160	903	1.253		
	Total	1495.648	905			
TZ13 Masoni i iluminati već duže vrijeme znatno utiču na odluke vlasti u mnogim državama.	Između grupa	11.534	2	5.767	5.071	.006
	Unutar grupa	1026.925	903	1.137		
	Total	1038.459	905			
TZ14 Velike korporacije rade na uništavanju interesa malih tržišta širom svijeta.	Između grupa	11.653	2	5.827	5.322	.005
	Unutar grupa	988.529	903	1.095		
	Total	1000.182	905			
TZ15 Evropska unija je zavjera krupnog kapitala kojem je cilj uništenje nacionalne države.	Između grupa	52.941	2	26.471	20.677	.000
	Unutar grupa	1156.035	903	1.280		
	Total	1208.976	905			
TZ16 Rušenje zgrada Svjetskog trgovinskog centra u Njujorku 9.11.2001. godine je organizovano od strane američkih tajnih službi.	Između grupa	187.949	2	93.975	65.344	.000
	Unutar grupa	1298.642	903	1.438		
	Total	1486.592	905			
TZ17 Svakoga ko ima kompjuter spojen na internet tajno prate i neovlašteno nadziru.	Između grupa	46.945	2	23.472	15.751	.000
	Unutar grupa	1345.710	903	1.490		
	Total	1392.655	905			
TZ18 Od javnosti se krije da su vakcine za djecu štetne po zdravlje.	Između grupa	.070	2	.035	.021	.979
	Unutar grupa	1488.841	903	1.649		
	Total	1488.911	905			
TZ19 Pomoću genetski modifikovane hrane (GMO) koja skraćuje ljudski život, svjetska elita nastoji kontrolisati prirast stanovništva na Zemlji.	Između grupa	6.692	2	3.346	2.593	.075
	Unutar grupa	1165.287	903	1.290		
	Total	1171.979	905			
TZ20 Velike farmaceutske firme namjerno šire razne bolesti kako bi povećale prodaju lijekova.	Između grupa	56.270	2	28.135	24.214	.000
	Unutar grupa	1049.206	903	1.162		
	Total	1105.476	905			
TZ21 Jevreji/Židovi upravljaju najvažnijim svjetskim događajima.	Između grupa	21.483	2	10.742	8.127	.000
	Unutar grupa	1193.492	903	1.322		
	Total	1214.976	905			
TZ22 Dokazi o kontaktima s vanzemalcima skrivaju se od javnosti.	Između grupa	32.954	2	16.477	10.733	.000
	Unutar grupa	1386.221	903	1.535		
	Total	1419.174	905			
TZ23 Džordž Soroš preko organizacija koje finansira samo špijunira i podriva države u kojima djeluje.	Između grupa	75.751	2	37.875	29.253	.000
	Unutar grupa	1169.146	903	1.295		
	Total	1244.896	905			
TZ24 U svijetu postoji tajna organizacija kojoj je cilj uništiti nacionalne države i nametnuti „Novi svjetski poredak“.	Između grupa	76.843	2	38.421	26.668	.000
	Unutar grupa	1300.981	903	1.441		
	Total	1377.823	905			

Tabela 2p: Deskripcija razlika između etničkih uzoraka po stavkama teorija zavjere

		N	M	SD	Min	Max
TZ1 Haški sud je osnovan sa idejom da se najviše kazne pripadnici mog naroda.	Hrvati	144	3.32	1.204	1	5
	Bošnjaci	436	2.57	1.223	1	5
	Srbi	326	4.29	.962	1	5
	Total	906	3.31	1.374	1	5
TZ2 Zapadne zemlje udruženo rade protiv interesa mog naroda.	Hrvati	144	2.80	1.075	1	5
	Bošnjaci	436	2.97	1.233	1	5
	Srbi	326	4.02	.972	1	5
	Total	906	3.32	1.237	1	5
TZ3 Priče o terorizmu se izmišljaju samo da bi se kaznili muslimani.	Hrvati	144	1.78	.942	1	5
	Bošnjaci	436	3.46	1.247	1	5
	Srbi	326	2.47	1.333	1	5
	Total	906	2.84	1.393	1	5
TZ4 Cilj razbijanja bivše Jugoslavije bio je da se uništi socijalistička zemlja i da se nametne kapitalistički sistem.	Hrvati	144	3.53	1.268	1	5
	Bošnjaci	436	3.77	1.106	1	5
	Srbi	326	3.91	1.037	1	5
	Total	906	3.78	1.116	1	5
TZ5 Zločini nad civilnim stanovništvom u akcijama Bljesak i Oluja djelo su smišljene politike etničkog čišćenja od strane tadašnje hrvatske vlasti.	Hrvati	144	1.65	1.179	1	5
	Bošnjaci	436	3.28	1.263	1	5
	Srbi	326	4.13	.959	1	5
	Total	906	3.33	1.414	1	5
TZ6 Privatizacija kod nas je velikim dijelom rezultat sprege mafije i državnih struktura.	Hrvati	144	4.07	1.055	1	5
	Bošnjaci	436	3.83	.975	1	5
	Srbi	326	4.02	.918	1	5
	Total	906	3.94	.973	1	5
TZ7 Nevladine organizacije su najčešće samo paravan za špijuniranje i podiranje vlasti kod nas.	Hrvati	144	3.13	1.064	1	5
	Bošnjaci	436	3.34	1.118	1	5
	Srbi	326	3.51	.973	1	5
	Total	906	3.37	1.066	1	5
TZ8 Opozicione partije kod nas rade protiv vlasti u saradnji sa zapadnim službama.	Hrvati	144	3.18	1.126	1	5
	Bošnjaci	436	3.28	1.111	1	5
	Srbi	326	3.23	1.070	1	5
	Total	906	3.24	1.098	1	5
TZ9 Srpski intelektualci i političari u saradnji s tadašnjom JNA započeli su ratove u Hrvatskoj i BiH kako bi ostvarili ideju Velike Srbije.	Hrvati	144	4.46	.967	1	5
	Bošnjaci	436	4.02	1.097	1	5
	Srbi	326	2.32	1.219	1	5
	Total	906	3.48	1.427	1	5
TZ10 Sudbina naroda i država na Balkanu oduvijek je bila plod zakulisnih igara imperijalističkih sila.	Hrvati	144	3.91	1.003	1	5
	Bošnjaci	436	3.77	1.034	1	5
	Srbi	326	3.88	.911	1	5
	Total	906	3.83	.987	1	5
TZ11 Svjetska banka, MMF i druge međunarodne institucije više desetina godina ekonomski i finansijski kolonizuju ovu zemlju.	Hrvati	144	3.94	1.163	1	5
	Bošnjaci	436	3.69	1.070	1	5
	Srbi	326	3.81	.874	1	5
	Total	906	3.77	1.023	1	5
TZ12 Tuđman i Milošević u tajnosti su dogovorili podjelu BiH na sastanku u Karađorđevu 1991. godine.	Hrvati	144	2.31	1.248	1	5
	Bošnjaci	436	3.98	1.087	1	5
	Srbi	326	3.03	1.102	1	5
	Total	906	3.37	1.286	1	5

TZ13 Masoni i iluminati već duže vrijeme znatno utiču na odluke vlasti u mnogim državama.	Hrvati	144	3.25	1.186	1	5
	Bošnjaci	436	3.56	1.128	1	5
	Srbi	326	3.40	.915	1	5
	Total	906	3.45	1.071	1	5
TZ14 Velike korporacije rade na uništavanju interesa malih tržišta širom svijeta.	Hrvati	144	3.93	1.221	1	5
	Bošnjaci	436	3.78	1.086	1	5
	Srbi	326	4.02	.898	1	5
	Total	906	3.89	1.051	1	5
TZ15 Evropska unija je zavjera krupnog kapitala kojem je cilj uništenje nacionalne države.	Hrvati	144	2.97	1.273	1	5
	Bošnjaci	436	3.26	1.207	1	5
	Srbi	326	3.65	.945	1	5
	Total	906	3.35	1.156	1	5
TZ16 Rušenje zgrada Svjetskog trgovinskog centra u Njujorku 9.11.2001. godine je organizovano od strane američkih tajnih službi.	Hrvati	144	2.21	1.188	1	5
	Bošnjaci	436	3.45	1.217	1	5
	Srbi	326	3.45	1.180	1	5
	Total	906	3.26	1.282	1	5
TZ17 Svakoga ko ima kompjuter spojen na internet tajno prate i neovlašteno nadziru.	Hrvati	144	2.91	1.316	1	5
	Bošnjaci	436	3.56	1.220	1	5
	Srbi	326	3.33	1.177	1	5
	Total	906	3.38	1.241	1	5
TZ18 Od javnosti se krije da su vakcine za djecu štetne po zdravlje.	Hrvati	144	3.00	1.194	1	5
	Bošnjaci	436	3.00	1.336	1	5
	Srbi	326	3.02	1.251	1	5
	Total	906	3.01	1.283	1	5
TZ19 Pomoću genetski modifikovane hrane (GMO) koja skraćuje ljudski život, svjetska elita nastoji kontrolisati prirast stanovništva na Zemlji.	Hrvati	144	3.34	1.078	1	5
	Bošnjaci	436	3.37	1.173	1	5
	Srbi	326	3.54	1.111	1	5
	Total	906	3.43	1.138	1	5
TZ20 Velike farmaceutske firme namjerno šire razne bolesti kako bi povećale prodaju lijekova.	Hrvati	144	4.13	.960	1	5
	Bošnjaci	436	3.56	1.178	1	5
	Srbi	326	4.02	.983	1	5
	Total	906	3.81	1.105	1	5
TZ21 Jevreji/Židovi upravljaju najvažnijim svjetskim događajima.	Hrvati	144	2.97	1.131	1	5
	Bošnjaci	436	3.41	1.181	1	5
	Srbi	326	3.34	1.114	1	5
	Total	906	3.31	1.159	1	5
TZ22 Dokazi o kontaktima s vanzemalcima skrivaju se od javnosti.	Hrvati	144	2.22	1.302	1	5
	Bošnjaci	436	2.75	1.253	1	5
	Srbi	326	2.72	1.191	1	5
	Total	906	2.65	1.252	1	5
TZ23 Džordž Soroš preko organizacija koje finansira samo špijunira i podriva države u kojima djeluje.	Hrvati	144	2.49	1.134	1	5
	Bošnjaci	436	3.06	1.108	1	5
	Srbi	326	3.36	1.178	1	5
	Total	906	3.08	1.173	1	5
TZ24 U svijetu postoji tajna organizacija kojoj je cilj uništiti nacionalne države i nametnuti „Novi svjetski poredak“.	Hrvati	144	2.52	1.165	1	5
	Bošnjaci	436	3.22	1.222	1	5
	Srbi	326	3.38	1.186	1	5
	Total	906	3.17	1.234	1	5

Tabela 3p: Korelacije socijalnih identifikacija i vjerovanja u TZ po etničkim uzorcima

		Etnička pripadnost	Religijska pripadnost	Pripadnost entitetu	Pripadnost BiH	Pripadnost Evropi
Hrvati	Imperijalističke TZ	-.024	.075	-.249**	-.147	-.361**
	NSP TZ	-.045	-.134	-.128	-.074	-.040
	Zapadnjačke TZ	.102	.107	-.275**	-.253**	-.220**
	Farmaceutske TZ	-.037	.021	-.298**	-.323**	-.116
	Opšti TZ faktor	-.018	.018	-.326**	-.247**	-.301**
Bošnjaci	Imperijalističke TZ	.175**	.212**	.244**	.264**	.217**
	NSP TZ	.199**	.195**	.162**	.193**	.094*
	Zapadnjačke TZ	.135**	.123*	.189**	.029	-.090
	Farmaceutske TZ	.125**	.096*	.086	.094	.060
	Opšti TZ faktor	.221**	.226**	.243**	.226**	.130**
Srbi	Imperijalističke TZ	.097	.142*	.121*	-.047	-.025
	NSP TZ	.078	.073	.028	.016	.030
	Zapadnjačke TZ	.248**	.317**	.284**	-.056	-.024
	Farmaceutske TZ	.068	.036	.070	.010	.000
	Opšti TZ faktor	.145**	.170**	.145**	-.024	-.005

Napomena: ** korelacije značajne na nivou $p < .01$, * korelacije značajne na nivou $p < .05$

Tabela 4p: Korelacije sociopsiholoških skala i vjerovanja u TZ po etničkim uzorcima

		Autoritarnost	Nacionalizam	Konzervativizam	Politička orijentacija	Religioznost
Hrvati	Imperijalističke TZ	.192*	.176*	-.017	-.155	.463**
	NSP TZ	.228**	.105	.295**	-.339*	-.205*
	Zapadnjačke TZ	.180*	.454**	.162	.268*	.273**
	Farmaceutske TZ	.148	.123	.003	.132	.051
	Opšti TZ faktor	.277**	.273**	.145	-.106	.260**
Bošnjaci	Imperijalističke TZ	.265**	.251**	.221**	.029	.026
	NSP TZ	.238**	.285**	.326**	.118	.016
	Zapadnjačke TZ	.317**	.400**	.317**	.144*	.056
	Farmaceutske TZ	.195**	.263**	.180**	.131*	.057
	Opšti TZ faktor	.340**	.388**	.347**	.128*	.046
Srbi	Imperijalističke TZ	.270**	.231**	-.064	-.006	.027
	NSP TZ	.303**	.233**	-.065	.091	.083
	Zapadnjačke TZ	.362**	.363**	.242**	.212**	.365**
	Farmaceutske TZ	.309**	.221**	-.070	.051	.055
	Opšti TZ faktor	.396**	.329**	-.019	.090	.137*

Napomena: ** korelacije značajne na nivou $p < .01$, * korelacije značajne na nivou $p < .05$

Tabela 5p: Korelacije zabrinutosti i vjerovanja u TZ po etničkim uzorcima

		Zabrinut sam za svoju budućnost.	Zabrinut sam za opstanak svog naroda.
Hrvati	Imperijalističke TZ	.180*	.395**
	NSP TZ	.024	.074
	Zapadnjačke TZ	.346**	.308**
	Farmaceutske TZ	.271**	.258**
	Opšti TZ faktor	.253**	.386**
Bošnjaci	Imperijalističke TZ	.105*	.149**
	NSP TZ	.112*	.157**
	Zapadnjačke TZ	.157**	.249**
	Farmaceutske TZ	.071	.156**
	Opšti TZ faktor	.147**	.229**
Srbi	Imperijalističke TZ	.213**	.235**
	NSP TZ	.210**	.241**
	Zapadnjačke TZ	.110*	.288**
	Farmaceutske TZ	.211**	.237**
	Opšti TZ faktor	.254**	.322**

Tabela 6p: Interkorelacije između povjerenja u institucije i vjerovanja u TZ po etničkim uzorcima

		Imperijalističke TZ	NSP TZ	Zapadnjačke TZ	Farmaceutske TZ	Opšti faktor TZ	
Hrvati	Predsjedništvo BiH	-569**	-.003	-.186*	-.285**	-.438**	
	Vijeće ministara BiH	-.504**	.096	-.217**	-.242**	-.357**	
	Vlada RS	-.310**	.275**	-.243**	-.152	-.158	
	Vlada FBiH	-.414**	.187*	-.278**	-.246**	-.283**	
	Predsjednik RS	-.307**	.223**	-.157	-.183*	-.165*	
	Predsjednik FBiH	-.544**	.012	-.236**	-.328**	-.438**	
	Vojska BiH	-.352**	.200*	-.375**	-.193*	-.251**	
	Policija FBiH	-.277**	.259**	-.409**	-.163	-.185*	
	Policija RS	-.163	.256**	-.259**	-.268**	-.111	
	Sudstvo	-.433**	.135	-.267**	-.263**	-.317**	
	Političke partije	-.522**	.107	-.078	-.106	-.300**	
	Mediji	-.458**	.178*	-.289**	-.165*	-.296**	
	Moja vjerska zajednica	-.429**	.071	-.124	-.114	-.274**	
	Nevladine organizacije	-.430**	.117	-.323**	-.042	-.283**	
	OHR	-.034	.195*	-.166*	.064	.037	
	Bošnjaci	Predsjedništvo BiH	-.124**	.013	.014	.002	-.050
		Vijeće ministara BiH	-.142**	-.010	-.037	-.025	-.087
		Vlada RS	-.150**	-.056	-.109*	-.179**	-.165**
		Vlada FBiH	-.088	.002	-.003	-.089	-.065
Predsjednik RS		-.131**	-.039	-.076	-.131**	-.129**	
Predsjednik FBiH		-.177**	-.063	.018	.039	-.092	
Vojska BiH		-.015	-.051	.061	-.012	-.014	
Policija FBiH		-.046	-.072	.025	-.038	-.051	
Policija RS		-.050	-.041	-.031	-.230**	-.105*	
Sudstvo		-.132**	-.026	-.008	-.088	-.097*	
Političke partije		-.014	.061	.005	-.038	.007	
Mediji		.030	.027	.000	-.100*	-.002	
Moja vjerska zajednica		-.034	-.027	.059	.100*	.014	
Nevladine organizacije		.031	-.098*	-.060	-.074	-.054	
OHR		-.009	-.140**	-.078	-.098*	-.099*	
Srbi		Predsjedništvo BiH	-.116*	.076	-.018	-.010	-.028
		Vijeće ministara BiH	-.078	.100	-.007	-.010	.000
		Vlada RS	.005	.129*	.191**	-.086	.073
		Vlada FBiH	-.136*	.108	-.042	-.038	-.036
	Predsjednik RS	-.007	.076	.212**	-.093	.050	
	Predsjednik FBiH	-.156**	.099	-.072	-.047	-.058	
	Vojska BiH	-.123*	.096	-.041	-.009	-.028	
	Policija FBiH	-.148**	.077	-.117*	.013	-.058	
	Policija RS	.058	.080	.221**	-.134*	.071	
	Sudstvo	-.096	.138*	.074	-.061	.012	
	Političke partije	-.154**	.073	.073	-.079	-.044	
	Mediji	-.067	.050	-.019	-.072	-.032	
	Moja vjerska zajednica	.068	.177**	.081	.026	.124*	
	Nevladine organizacije	-.151**	-.028	-.105	-.073	-.119*	
	OHR	-.178**	.072	-.113*	-.019	-.080	

Napomena: ** korelacije značajne na nivou $p < .01$, * korelacije značajne na nivou $p < .05$

Tabela 7p: Percepcije nepravde, cinizam, participacija i vjerovanja u TZ po etničkim uzorcima

		Imperijalističke TZ	NSP TZ	Zapadnjačke TZ	Farmaceutske TZ	Opsti faktor TZ
Hrvati	Lično sam iskusio mnogo nepravde u životu.	.207*	.342**	.237**	.170*	.349**
	Društvo u kojem živimo je nepravedno.	.222**	.287**	.288**	.070	.324**
	Društveni cinizam	.400**	.268**	.224**	.149	.423**
	Društvena participacija	-.228**	.003	-.266**	-.288**	-.257**
	Politička participacija	.099	.037	.228**	-.055	.110
Bošnjaci	Lično sam iskusio mnogo nepravde u životu.	.179**	.006	.143**	.154**	.162**
	Društvo u kojem živimo je nepravedno.	.241**	.116*	.106*	.131**	.216**
	Društveni cinizam	.280**	.218**	.187**	.170**	.301**
	Društvena participacija	.103*	.119*	-.072	-.096	.050
	Politička participacija	.174**	.161**	.159**	.031	.190**
Srbi	Lično sam iskusio mnogo nepravde u životu.	.303**	.194**	.221**	.270**	.327**
	Društvo u kojem živimo je nepravedno.	.212**	.033	.151**	.202**	.191**
	Društveni cinizam	.236**	.175**	.338**	.210**	.300**
	Društvena participacija	.055	.026	-.042	-.107	-.002
	Politička participacija	-.036	-.048	.025	-.033	-.038

Napomena: ** korelacije značajne na nivou $p < .01$, * korelacije značajne na nivou $p < .05$

Tabela 8p: Interkorelacije teorija zavjere po etničkim poduzorcima

Hrvati

	TZ1	TZ2	TZ3	TZ4	TZ5	TZ6	TZ7	TZ8	TZ9	TZ10	TZ11	TZ12	TZ13	TZ14	TZ15	TZ16	TZ17	TZ18	TZ19	TZ20	TZ21	TZ22	TZ23	TZ24	
TZ1	—																								
TZ2	0.315	—																							
TZ3	-0.208	-0.072	—																						
TZ4	0.443	0.122	0.084	—																					
TZ5	0.314	0.354	0.217	-0.335	—																				
TZ6	0.253	0.217	0.457	0.111	0.457	—																			
TZ7	0.391	0.391	0.392	0.392	0.392	0.392	—																		
TZ8	0.323	0.323	0.323	0.323	0.323	0.323	0.323	—																	
TZ9	0.135	0.135	0.135	0.135	0.135	0.135	0.135	0.135	—																
TZ10	0.230	0.230	0.230	0.230	0.230	0.230	0.230	0.230	0.230	—															
TZ11	0.559	0.559	0.559	0.559	0.559	0.559	0.559	0.559	0.559	0.559	—														
TZ12	0.229	0.229	0.229	0.229	0.229	0.229	0.229	0.229	0.229	0.229	0.229	—													
TZ13	0.175	0.175	0.175	0.175	0.175	0.175	0.175	0.175	0.175	0.175	0.175	0.175	—												
TZ14	0.485	0.485	0.485	0.485	0.485	0.485	0.485	0.485	0.485	0.485	0.485	0.485	0.485	—											
TZ15	0.606	0.606	0.606	0.606	0.606	0.606	0.606	0.606	0.606	0.606	0.606	0.606	0.606	0.606	—										
TZ16	0.458	0.458	0.458	0.458	0.458	0.458	0.458	0.458	0.458	0.458	0.458	0.458	0.458	0.458	0.458	—									
TZ17	0.204	0.204	0.204	0.204	0.204	0.204	0.204	0.204	0.204	0.204	0.204	0.204	0.204	0.204	0.204	0.204	—								
TZ18	0.371	0.371	0.371	0.371	0.371	0.371	0.371	0.371	0.371	0.371	0.371	0.371	0.371	0.371	0.371	0.371	0.371	—							
TZ19	0.641	0.641	0.641	0.641	0.641	0.641	0.641	0.641	0.641	0.641	0.641	0.641	0.641	0.641	0.641	0.641	0.641	0.641	—						
TZ20	0.348	0.348	0.348	0.348	0.348	0.348	0.348	0.348	0.348	0.348	0.348	0.348	0.348	0.348	0.348	0.348	0.348	0.348	0.348	—					
TZ21	0.279	0.279	0.279	0.279	0.279	0.279	0.279	0.279	0.279	0.279	0.279	0.279	0.279	0.279	0.279	0.279	0.279	0.279	0.279	0.279	—				
TZ22	0.172	0.172	0.172	0.172	0.172	0.172	0.172	0.172	0.172	0.172	0.172	0.172	0.172	0.172	0.172	0.172	0.172	0.172	0.172	0.172	0.172	—			
TZ23	0.092	0.092	0.092	0.092	0.092	0.092	0.092	0.092	0.092	0.092	0.092	0.092	0.092	0.092	0.092	0.092	0.092	0.092	0.092	0.092	0.092	0.092	—		
TZ24	0.537	0.537	0.537	0.537	0.537	0.537	0.537	0.537	0.537	0.537	0.537	0.537	0.537	0.537	0.537	0.537	0.537	0.537	0.537	0.537	0.537	0.537	0.537	—	
TZ24	0.654	0.654	0.654	0.654	0.654	0.654	0.654	0.654	0.654	0.654	0.654	0.654	0.654	0.654	0.654	0.654	0.654	0.654	0.654	0.654	0.654	0.654	0.654	0.654	0.654

Bošnjaci

TZ1	TZ2	TZ3	TZ4	TZ5	TZ6	TZ7	TZ8	TZ9	TZ10	TZ11	TZ12	TZ13	TZ14	TZ15	TZ16	TZ17	TZ18	TZ19	TZ20	TZ21	TZ22	TZ23	TZ24
—	0.667	0.397	0.287	0.309	0.186	0.289	0.350	0.056	0.127	0.218	0.115	0.133	0.042	0.287	0.200	0.207	0.339	0.188	0.113	0.165	0.284	0.167	0.159
—	—	0.531	0.426	0.369	0.324	0.398	0.394	0.196	0.293	0.341	0.229	0.264	0.166	0.404	0.325	0.281	0.384	0.293	0.177	0.271	0.270	0.210	0.255
—	—	—	0.469	0.253	0.309	0.275	0.278	0.352	0.261	0.216	0.296	0.247	0.175	0.164	0.415	0.276	0.204	0.238	0.174	0.318	0.079	0.261	0.322
—	—	—	—	0.399	0.492	0.366	0.307	0.475	0.397	0.311	0.402	0.331	0.353	0.183	0.342	0.202	0.169	0.179	0.204	0.260	0.197	0.212	0.275
—	—	—	—	—	0.410	0.357	0.353	0.215	0.275	0.400	0.183	0.308	0.283	0.433	0.297	0.239	0.250	0.137	0.053	0.146	0.225	0.206	0.267
—	—	—	—	—	—	0.445	0.313	0.451	0.404	0.462	0.418	0.383	0.390	0.256	0.356	0.247	0.077	0.184	0.163	0.260	0.155	0.311	0.347
—	—	—	—	—	—	—	0.585	0.225	0.356	0.420	0.195	0.304	0.345	0.367	0.230	0.248	0.267	0.298	0.152	0.162	0.306	0.286	0.300
—	—	—	—	—	—	—	—	0.321	0.361	0.381	0.158	0.246	0.237	0.331	0.222	0.245	0.295	0.249	0.072	0.159	0.397	0.297	0.325
—	—	—	—	—	—	—	—	0.620	0.465	0.652	0.658	0.350	0.337	0.059	0.345	0.313	0.028	0.122	0.165	0.251	0.152	0.273	0.336
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0.485	0.316	0.474	0.438	0.238	0.302	0.254	0.016	0.149	0.086	0.266	0.207	0.192	0.284
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0.471	0.495	0.418	0.418	0.188	0.279	0.254	0.191	0.149	0.086	0.266	0.207	0.192	0.284
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0.485	0.418	0.418	0.188	0.279	0.254	0.191	0.149	0.086	0.266	0.207	0.192	0.284
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0.471	0.433	0.390	0.283	0.255	0.193	0.149	0.086	0.266	0.207	0.192	0.284
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0.323	0.486	0.343	0.300	0.174	0.159	0.160	0.160	0.165	0.165	0.309
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0.483	0.487	0.132	0.253	0.184	0.200	0.165	0.165	0.309
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0.300	0.586	0.184	0.232	0.286	0.165	0.471
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0.246	0.370	0.290	0.280	0.415
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0.370	0.290	0.370	0.290	0.415
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0.508	0.464	0.309	0.308	0.282
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0.681	0.539	0.210	0.216	0.162
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0.266	0.478	0.330
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0.726

Srbi

	TZ1	TZ2	TZ3	TZ4	TZ5	TZ6	TZ7	TZ8	TZ9	TZ10	TZ11	TZ12	TZ13	TZ14	TZ15	TZ16	TZ17	TZ18	TZ19	TZ20	TZ21	TZ22	TZ23	TZ24
1	—	0.707	0.087	0.401	0.287	0.224	0.314	0.250	-0.085	0.224	0.252	-0.097	0.261	0.174	0.280	0.127	0.220	0.110	0.223	0.134	0.201	0.144	0.271	0.238
2		—	0.054	0.322	0.285	0.227	0.376	0.183	-0.113	0.165	0.282	-0.066	0.246	0.197	0.334	0.115	0.184	0.146	0.166	0.196	0.231	0.067	0.181	0.216
3			—	-0.015	-0.160	0.005	0.112	0.167	0.396	-0.150	-0.010	0.165	0.020	-0.102	0.099	0.172	0.099	0.309	0.059	-0.145	0.004	0.108	-0.039	0.002
4				—	0.370	0.344	0.248	0.198	-0.122	0.240	0.376	-0.033	0.192	0.105	0.264	0.107	0.147	-0.041	0.188	0.213	0.151	0.095	0.259	0.214
5				—	—	0.463	0.249	0.058	-0.325	0.440	0.367	-0.000	0.267	0.350	0.213	0.090	0.163	-0.151	0.188	0.324	0.186	0.142	0.355	0.273
6				—	—	—	0.310	0.127	-0.124	0.286	0.438	0.194	0.262	0.294	0.255	0.211	0.154	-0.030	0.150	0.351	0.198	0.109	0.242	0.211
7				—	—	—	—	0.390	0.050	0.239	0.329	0.081	0.316	0.230	0.254	0.253	0.265	0.150	0.217	0.151	0.320	0.130	0.281	0.251
8				—	—	—	—	—	0.167	0.177	0.132	0.194	0.165	0.153	0.174	0.169	0.185	0.136	0.157	0.148	0.248	0.140	0.140	0.140
9				—	—	—	—	—	—	-0.157	0.032	0.404	0.076	-0.165	0.142	0.137	0.135	0.136	0.136	-0.151	0.075	0.074	-0.131	0.074
10				—	—	—	—	—	—	—	0.363	-0.003	0.219	0.305	0.231	0.155	0.260	-0.133	0.227	0.298	0.234	0.112	0.277	0.244
11				—	—	—	—	—	—	—	—	0.143	0.160	0.324	0.429	0.305	0.191	0.089	0.351	0.395	0.304	0.050	0.263	0.362
12				—	—	—	—	—	—	—	—	—	0.160	0.058	0.068	0.113	0.038	0.188	0.041	0.054	0.140	0.071	-0.005	0.112
13				—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0.292	0.229	0.300	0.170	0.267	0.211	0.317	0.147	0.289	0.317
14				—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0.381	0.387	0.278	0.032	0.335	0.355	0.373	0.196	0.306	0.370
15				—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0.402	0.247	0.220	0.338	0.322	0.299	0.206	0.271	0.442
16				—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0.497	0.285	0.473	0.324	0.426	0.124	0.211	0.429
17				—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0.110	0.278	0.178	0.290	0.174	0.316	0.324
18				—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0.461	0.217	0.277	0.219	-0.016	0.183
19				—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0.518	0.446	0.190	0.254	0.381
20				—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0.413	0.170	0.420	0.538
21				—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0.271	0.287	0.361
22				—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0.271	0.420	0.576
23				—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
24				—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

